KÜLLİYAT YAYINLARI 0001

AVRUPA TARİHİNİN OLUŞUMU

MCNEILL

avrupa tarihinin oluşumu

Avrupa Tarihinin Oluşumu McNeill, bu çalışmasında tarihi, medeniyetler tarihi olarak; medeniyetler tarihini de, "merkezî şehirler"in teşekkülü olarak izah ediyor. Avrupa tarihinin oluşumunda anahtar rolü İtalyan şehir-devletlerinin oynadığına dikkat çekiyor. McNeill ayrıca Endülüs ve Osmanlı medeniyet tecrübelerinin Avrupa tarihinin oluşumunda oynadıkları rolü de özenle vurguluyor ve büyük bir ustalıkla analiz ediyor. Burada önerdiği medeniyet eksenli tarihyazımı yaklaşımı, tüm dünya tarihi için oldukça verimli yeni imkânlar sunuyor.

William H. McNeill (1917-) Yaşayan en büyük tarihçilerden. Tarihe, Batı-merkezci yaklaşım biçimlerinin yanlış olduğunu gösterdi ve dünya tarihi'ne medeniyetler tarihi olarak yaklaşarak, tarih araştırmasına medeniyet perspektifini yeniden ve başarılı bir şekilde uyguladı. Chicago Üniversitesi'nde tarih profesörü olan McNeill, *The Journal of Modern History* dergisinin editörü. En önemli çalışması, *Dünya Tarihi* başlıklı kitabı Türkçeye de çevirilmiştir.

Yusuf Kaplan (1964-) İletişimbilimci, yazar, çevirmen. Bilgi Üniversitesi'nde iletişim teorisi, film teorisi ve kültürel teori alanlarında lisans ve yüksek lisans düzeyinde dersler verdi. BSF Akademi Genel Koordinatörü ve Yeni Şafak yazarı. Çalışmalarını, medeniyet tasavvuru ve "öncü kuşak" sorunları üzerine yoğunlaştırmış durumda.

KÜLLİYAT YAYINLARI

the shape of european history | oxford university press, new york, 1974
avrupa tarihinin oluşumu | istanbul 2008
ara/cı metinler: 0003 | tarih: 001 / avrupa tarihi: 001
yazarı | william mcneill
türkçesi | yusuf kaplan

genel yayın yönetmeni | yusuf kaplan
kapak tasarımı | nüans ajans
iç tasarım | mürettibhane
baskı-cilt | kurtiş matbaacılık
| tel.: 0212 613 68 94

© KÜLLİYAT YAYINLARI, bir **İnsan Yayınları** kuruluşudur.

isbn | 978-605-5976-03-3
yayıncı sertifika no | 0707-34-008811
birinci baskı | eylül 2008

KÜLLİYAT YAYINLARI
keresteciler sitesi, mehmet akif cad.
kesrane sok. no: 1 merter/istanbul
tel: 0212. 642 74 84 faks: 0212. 554 62 07
www.**kulliyatyayinlari**.com.tr - **kulliyat@kulliyatyayinlari**.com.tr

AVRUPA TARİHİNİN OLUŞUMU

William McNeill

Türkçesi
Yusuf Kaplan

KÜLLİYAT YAYINLARI 00004

KÜLLİYAT MANİFESTO

Yaklaşık iki yüzyıldır, köklü bir medeniyet buhranı yaşıyoruz. Tarihimizde yaşadığımız bu ikinci medeniyet buhranı, sarsıcı bir fetret döneminin zuhur etmesine yol açtı.

Moğol İstilâsı, Haçlı Saldırıları ve Endülüs Medeniyeti'nin çökmesinden sonra yaşadığımız birinci medeniyet buhranı, temelde siyasî bir buhrandı, bir fetret dönemine dönüşmemişti. Bu buhranı, insanlık tarihinin, Asya, Afrika ve Avrupa'dan oluşan merkezî coğrafyasındaki bütün medeniyet geleneklerinin üzerine otururak, hem bunlardan yararlanan, hem de akîdevî, fikrî ve siyasî bütünleşme gerçekleştiren Osmanlı tecrübesiyle ürettiğimiz çok yönlü cevapla aştık.

Rönesans ve Reformasyon'la başlayan modern / seküler Batı uygarlığı'nın geliştirdiği meydan okuma, dünyada bütün medeniyetlere karşı yıkıcı bir saldırı üretmiş, Toynbee'nin deyişiyle, üç asır içinde, mevcut 26 medeniyetten 16'sını yok etmiş, 9'unu ise fosilleştirmişti.

İki yüzyıldır yaşadığımız ikinci medeniyet buhranı, epistemolojik ve ontolojik bir kopuş ve çift yönlü bir temassızlık doğurdu: Hem İslâm'la, hem de diğer dünyalarla simülatif / sığ ve sahte ilişkiler kurmamıza yol açtı.

Seküler Batı uygarlığının geliştirdiği meydan okuma, Asya, Afrika ve Amerika kıtalarının yürüyüşünü durdurdu; bazı kadîm medeniyet tecrübelerini tarihten sildi; bazılarını fosilleştirdi ya da Japon ve Çin tecrübelerinde gözlemlediğimiz gibi, neo-liberal ve neo-seküler meydan okumayla mutasyona uğrattı.

İslâm medeniyeti, Toynbee'nin yerinde tanımlamasıyla, "Osmanlı'nın durdurulması"yla birlikte, tarihin yapılmasında özne rolü oynama konumunu yitirdi; ilim, fikir ve sanat geleneklerini yeniden-üretemez ve geliştiremez hâle geldi.

Neo-pagan Batı uygarlığı, ikinci sanayi devriminden bu yana büyük bir felsefî kriz yaşıyor: Bu felsefî kriz, hayatın her alanında postmodern relativizm, atomlaşma ve kaos şeklinde kendisini gösterirken, insanın, gezegenimizin ve kâinâtın geleceğini tehdit eden boyutlar kazanmış durumdadır.

Dünyanın, bütün kültürlere varoluş ve hayat hakkı tanıyabilecek, yeni bir medeniyet tasavvuruna ihtiyacı var.

İşte biz, Külliyat Yayınları olarak, hâlâ üç kıtanın hem coğrafî, hem de fikrî dinamikler bakımından kavşak noktasında yer alan Türkiye'nin bu medeniyet sıçramasına öncülük edecek tarihsel ben'e ve derinliğe sahip olduğuna inanıyoruz ve bu süreçte üzerimize düşen "rol"ü ve mükellefiyeti yerine getirmek amacıyla yayın hayatına atıldık.

Hz. Mevlânâ'nın pergel metaforundan hareketle, bir ayağını bizim medeniyet dinamiklerimize muhkem bir şekilde basan, diğer ayağıyla bütün medeniyetlere açılabilecek kapsamlı bir yayıncılık projesiyle karşınızdayız.

Külliyat Yayınları, ilim, fikir ve sanat hayatımıza gelenek kurucu, yeni bir soluk getirmeyi amaçlıyor. Bu süreçte, ülkemizde, kültür, sanat, düşünce ve ilim hayatında yaratıcı ve ufuk açıcı açılımlara önayak olabilecek, *medeniyet dili*mizin yeniden kurulmasına imkân tanıyabilecek telif ve tercüme eserlerle bir atılım gerçekleştirmeyi tasarlıyoruz.

Batı'da, Doğu'da ve İslâm dünyasında gözardı edilen fikir, ilim ve sanat geleneklerini belli bir program dahilinde ve sistematik olarak ilk kez ülkemizin gündemine taşımayı hedefliyoruz.

Külliyat Yayınları, *Referans Metinleri*, *Ara/cı Metinler* ve *Ana Metinler*'den oluşan üç ana "damar"da yapacağı yayıncılıkla ilim, fikir ve sanat hayatımıza "öncü" katkılarda bulunmayı amaçlıyor.

Referans Metinler "damar"ında, ilim, fikir ve sanat dünyasının genel / bütün resmini sunabilecek, "ara/cı" ve "ana" metinlerin anlaşılmasında "anahtar" işlevi görecek, hem özlü, hem de kapsamlı ansiklopedi ve sözlük çalışmaları; Ara/cı Metinler "damar"ında, ana metinlerin anlaşılmasını kolaylaştıracak metinler; Ana Metinler "damar"ında ise Doğu, Batı ve İslâm medeniyet havzalarının, geçmişte ve günümüzde üretilen ana klasik metinlerini yayımlayacağız.

Külliyat Yayınları olarak temel ilkemiz şudur: Bütün'ü kavrayamadığımız sürece, hem parça'nın içinde kaybolmaktan, hem de bütün'ü de parçalamaktan kurtulabilmemiz, dolayısıyla önümüze yeni koridorlar açabilmemiz zordur.

AVRUPA TAŞRASI, METROPOLİTAN MERKEZ VE MEDENİYET FİKRİ: BİR McNEILL VİRTÜÖZİTESİ

YUSUF KAPLAN

Bu kısa sunuş metninde, McNeill'in bu kitapta bize anlattığı şeyin hikâyesini ve muhtevasını yeniden-anlatmaktan ziyade, ("hamallık" yapmaya ve size de bundan ötürü bir tür "vicdan azabı" çektirmeye niyetim yok çünkü!), McNeill'in metninin hikâyesinin ruhunu oluşturan ve metinde çok fazla ifade edilmeyen şeyin hikâyesini, yani "nasıl?" sorusu üzerinden üretilen "yöntem" sorununun hikâyesini anlatacağım.

Bir kitabın muhtevasını anlatmak kadar basit ve okuyucuyu "uyuşturucu" bir şey olamaz. O yüzden, okuyucunun ne okuduğunu, nasıl bir şey okuduğunu, ne tür yakıcı bir problematiğin üzerinde/n kafa patlatıldıktan sonra kâğıda dökülen nasıl bir metinle karşı karşıya olduğunu, yani metnin okuyucuyu nesneleştirmek yerine nasıl *özneleştirebileceğini*, metni yeniden-üretip *yeniden-yazarak çoğaltabileceğini* gösteren bir okuma yapacağım ve bir okuma biçimi önereceğim: Bir yandan McNeill'in metninin *şifrelerini çözeceğim*; öte yandan da McNeill'in metnini deyim yerindeyse, bir tür yapısökümü'ne tâbî tutarak metni *yeniden-şifreleyeceğim*.

Başka bir deyişle, McNeill'in metninin ancak bir medeniyet felsefesi, bir medeniyet tasavvuru yaklaşımı üzerinden anlaşılabileceğini göstereceğim ve

üzerinde uzunca bir süredir çalıştığım medeniyet tasavvuru felsefesinin dinamiklerini McNeill'in metnine uyarlayarak bu yeniden-şifreleme işlemini yapacağım. Böylelikle, ortaya McNeill'in bize *ne* anlattığından çok, hem McNeill'in yaptığı şeyin ne olduğu, nasıl bir şey olduğu ve bunun *nasıl* gerçekleştirildiği sorusu cevabını bulmuş olacak; hem de benim geliştirmeye çalıştığım medeniyet tasavvuru felsefesinin dinamiklerinin McNeill'in bu çalışması üzerinden ne kadar işleyebildiğinin, ne kadar açıklayıcı olabildiğinin küçük bir sağlaması yapılmış olacak. Sonuçta, okuyucuyu metni, metnin ruhunu oluşturan şeyi farketmeden okuyan bir tüketici / nesne olmaktan çıkarıp, metnin ruhunu kavrayarak metni yeniden-üretmesini ve kendisine maletmesini mümkün kılacak, dolayısıyla okuyucuyu üretici / özne konumuna çıkaracak bir katkı olacak benimkisi.

"Nasıl?" Sorusu ve Yöntem Sorunu: İbn Haldun, Toynbee ve Medeniyetlerin İki Kurucu Ekseni

Bütün medeniyetlerin oluşumunu mümkün kılan motoriğin iki temel ekseni olduğunu düşünüyorum: Yatay eksen ve dikey eksen. Yatay eksen, medeniyetlerin yaratıcı ruhunu; dikey eksense, medeniyetlerin kurucu iradesini oluşturur. Yatay ekseni bir medeniyetin ruhu, teorik kaynağı, fikriyatı; dikey ekseni ise bir medeniyetin bedeni, pratik kaynağı, tatbikatı olarak görebiliriz. Başka türlü söylemek gerekirse, yatay eksen, dolayısıyla yaratıcı ruh, bir medeniyetin hayat ve hayatiyet kaynağını, dolayısıyla aslî dinamiklerini sunar. Dikey eksen, dolayısıyla kurucu irade ise, aslî dinamikleri yaratıcı bir ruhla hayata geçirir. Yatay eksen, belli bir zamanla ve mekânla sınırlı / kayıtlı değildir; bütün zamanlara uygulanabilecek fikriyatın kaynağıdır. Dikey eksen ise, belli bir zamanla ve hatta belli mekânlarla sınırlıdır.

Özlü bir şekilde söylemek gerekirse, dikey eksen'in kurucu iradesi, yatay eksenin yaratıcı ruhunun fikriyatını eksene alarak gerçekleştireceği tatbikatla, yatay eksenin fikriyatının tatbik edilerek kayıt altına alınmasını, dolayısıyla fikriyatın / yaratıcı ruhun hayat bulmasını, hatta zamanla oluşturulacak vasatın ürünü olan veya bu vasatın hem ifadesi olabilecek hem de bu vasatı ifade edebilecek şekilde "kayıt" altına alınan vasıtalarla / formlarla bu vasata

rengini ve ruhunu verecek duyarlıkla hayat olmasını, hayatın kendisi olmasını sağlar. Zira tatbik edilemeyen bir fikrin belli bir noktadan sonra kıymet-i harbiyesi kalmaz. Vasatın, dolayısıyla bu vasatı oluşturan fikriyatın / yaratıcı ruhun kayıt altına alınabilmesi, ancak bu vasatın ürünü olan ya da başka vasatlardan ödünç alındığında bile bu vasatın ruhuna / normlarına göre yeniden şekillendirilen / re-form'e edilen bütün mümkün vasıtalarla / formlarla gerçekleştirilecek tatbikatla mümkün olabilir ancak.

Sözgelişi, İslâm medeniyetinin yaratıcı ruhunu İslâm oluşturur. Bütün medeniyetler, insan, kâinât / kozmos ve Tanrı'dan oluşan büyük varlık zincirinin, hem her bir "aktör"ünü nasıl konumlandırdıklarına, hem de bu "aktör"ler arasındaki ilişkileri nasıl tanımladıklarına göre birbirlerinden ayrılırlar.

Sözgelişi, Antik Yunan'dan Amerikan tecrübesine kadarki Batı uygarlık tarihinde gördüğümüz gibi pagan uygarlıkların yaratıcı ruhlarının esas kaynağı insandır; yani pagan uygarlıkların merkezinde insan vardır; o yüzden pagan uygarlıklar antroposantriktir.

Bugün Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm ve Şintoizm'in yapıtaşlarını oluşturduğu Hint, Çin ve Japon medeniyetlerinin yaratıcı ruhunu ise kâinât / kozmos tasavvuru oluşturur.

En son örneğini İslâm'ın temsil ettiği vahiy medeniyetlerinin yaratıcı ruhunun merkezinde Yaratıcı vardır.

Büyük varlık zincirinde merkezî aktörün konumlandırılış biçimi, medeniyetlerin birbirleriyle ilişkilerini ve her birinin kendine özgü ilim-düşünce, kültür-sanat ve en geniş anlamıyla duruş anlamında "siyaset" geleneklerini ve biçimlerini belirler.

Medeniyetlerin dikey eksenleri, dolayısıyla kurucu iradeleri, yaratıcı ruhu farklı zamanlarda ve mekânlarda yorumlama / dile dökme, dile getirme ve böylelikle ete kemiğe büründürme çabaları ve biçimleriyle belirginleşir. Kurucu iradeler, ölçeklerinin oranlarına göre üç temel görünüm alırlar: En küçük ölçek -örneğin Türkiye, Mısır, İran, Endonezya, Nijerya gibi- millî sınırlarla sınırlı olan alan'dır. İkinci ve daha büyük ölçek, havza ya da bölge ça-

pındaki alanlardır. Meselâ, İslâm medeniyeti örneğinde, Kafkaslar veya Hazar havzası, Mâverâünnehir veya Mezopotamya havzası, Kuzey Afrika havzası, Uzak Doğu Asya havzası, Hint Okyanusu havzası, Balkanlar havzası, Doğu Akdeniz havzası gibi havzalardan söz edebiliriz. Havzalar, benzer veya yakın ya da müşterek coğrafî, siyasî, ekonomik, stratejik, "kültürel" özelliklere sahip bir kaç millî devletin en yakın, dolayısıyla her birinin müştereken iştirak edebilecekleri, katkıda bulunabilecekleri, muhkemleştirebilecekleri müşterekleri ifade eder ve üretir. Üçüncü ve en büyük ölçek ise, havzalardaki farklılıkların asgarî / temel müştereklerini yatay eksenin yaratıcı ruhu çerçevesinde birleştirmelerinden oluşan bütün bir İslâm coğrafyasıdır.

Şimdi, burada kısaca özetleyebildiğim bu medeniyet tasavvuru felsefesini McNeill'in çalışmasının şifrelerini çözmekte ve yeniden şifrelemekte kullanabilmemiz için, İbn Haldun'un *magnum opus*'una / şaheser'ine yani *Mukaddime*'ye bakmamız gerekiyor: Çünkü İbn Haldun'un *Mukaddime*'de yaptığı şeyle, McNeill'in bu kitapta yaptığı şey, pek çok bakımdan ve pek çok noktada fazlasıyla örtüşüyor.

Bu arada zihninizde şöyle bir soru belirebilir: *Mukaddime*'nin İbn Haldun'un *magnum opus*'u olduğu kesin de, McNeill'in *magnum opus*'u hangi çalışması peki? Bu soruya *Batının Yükselişi* ya da *Dünya Tarihi* kitapları olabilir mi acaba, diye başka bir soruyla cevap verebiliriz. Belki. Ama bence ille de bir *magnum opus*'tan söz edeceksek, bu, elinizdeki hacmi küçük ama teorik vaatleri büyük bu kitaptır, diyebiliriz. McNeill'in bu kitabının en temel vaadi, bir medeniyetin tarihi nasıl yazılabilir ya da hikâye edilebilir sorusunun izini sürüyor olması ve bizzat Avrupa özelinde ve örneğinde de bu sorunun cevabını veriyor olmasıdır. Yani, günümüzde bir medeniyetin tarihi nasıl yazılabilir sorusuna verilebilecek en güzel cevaplardan biri, belki de birincisi işte elinizdeki bu küçük kitaptır.

McNeill'in metnine geçmeden önce İbn Haldun'un tarih felsefesine, bu felsefeyi nasıl geliştirdiğine ve nasıl uyarladığına kısaca bakalım. İbn Haldun'un *Mukaddime*'de geliştirdiği tarih felsefesi, *asabiye teorisi*'dir. İbn Haldun, asabiye teorisini iki tür asabiye biçimi geliştirerek kurar. Birinci asabiye biçimi, sebep asabiyesi'dir; ikincisi ise nesep asabiyesi'dir.

Sebep asabiyesi, benim medeniyet tasavvuru kavramlaştırmamda yatay eksene yani yaratıcı ruha; nesep asabiyesi ise dikey eksene yani kurucu iradeye denk geliyor. Sebep asabiyesi, aslî dinamiklerle, yani asılla, fikriyat'la, norm'la, asalet'le, etika'yla dolayısıyla "ne?" sorusuyla ilgilidir. Nesep asabiyesi ise, tatbikat'la, usûl'le, yöntem'le, form'la, şahsiyet'le, estetika'yla, dolayısıyla "nasıl?" sorusuyla ilgilidir.

Bir Budist toplumda, bir pagan toplumda, bir müslüman toplumda, "ne?" sorusunun cevabı bellidir. Ama "nasıl?" sorusunun cevabı zamana ve mekâna göre değişiklik arzedebilir. Başka bir deyişle, bir Budist, Budist normları, bir pagan, pagan normları; bir müslüman, müslüman normları harekete ve hayata geçirecektir. Burada temel ve zorlu sorun işte bundan sonra karşımıza çıkıyor: İyi de nasıl?

Budist sadece Budistlerin geliştirdikleri formları, pagan sadece paganların geliştirdikleri formları, müslüman sadece müslümanların geliştirdikleri formları kullanmak zorunda değildir. Bir kültürün normları, başka bir kültürün formlarını başarıyla kullanabildiği ölçüde güçlüdür. Başka kültürün formlarını en başarılı ve yaratıcı şekillerde kullanabilen kültürler, normları en güçlü olan kültürlerdir.

Norm, bir dilse; form, bir üstdildir. Norm, varlık'sa; form, varoluş'tur. Norm, fikriyat'sa; form, tatbikat'tır. Bu anlamda bir dilin varlığını sürdürebiliyor olmasının olmazsa olmaz şartı, üst diller geliştirebiliyor olmasıdır. Başka bir deyişle, bir kültürün normları, ancak formlarla varlığını sürdürebilir, yani dil / varlık, ancak üstdille / yani varoluş'la kayıt altına alınabilir ve varlığını sürdürebilir. Bir form'a bürünmeyen, bir formda ete kemiğe bürünmeyen bir norm, yaşamıyor, ölü demektir.

Söylediklerimizi biraz daha somutlaştırarak söyleyecek olursak... Aslolan bir fikriyatın varlığı değildir; o fikriyatın tatbikata dökülebiliyor olmasıdır. Tatbikata dökül/e/meyen fikriyat, yok demektir, yaşamıyor demektir, hatta varsa bile, orada öylece boşlukta asılı duruyor ve hayat bulamıyor, hayata hayatiyet ve hareket kazandıramıyor, hayat olamıyor demektir.

Elbette ki, fikriyat / norm asıldır; fikriyat yoksa, tatbikat / form da yok demektir. Ama fikriyat / asıl / norm, ancak tatbikatla, usûlle, form'la varkılına-

bilir. Türkiye, kendi İslâmî medeniyet iddialarından vazgeçerek, hem tavan'dan / kurumlardan, hem de tabandan / sosyolojik olarak jakoben yöntemlerle zoraki olarak uygulanmaya çalışılan sekülerleşme biçimleri yoluyla medeniyet değiştirme ve kendi kendini sömürgeleştirme projesini hayata geçirmeye çalıştığı zamandan bu yana Türkiye'de fikriyat da yoktur; tatbikat da. Dil de yoktur, üst dil de. O yüzden, Türkiye tarihte tatile çıktığı için, tarihi yapan değil, tarihte, tarihin yapılmasında hem yalpalayan hem de başkalarının yaptıklarını yapmaya kalkışan bir ülkeye dönüştürülmeye çalışıldığı için Türkiye, konuşabilen, kendine özgü bir dili olan bir ülke değildir, ne yazık ki. Konuşamadığı için de özne değil, başkalarının dillerini konuşmakla yetinen bir nesne'dir. Kendisi bir şey üretemediği, sadece başkalarının ürettiklerini tüketmekle vaziyeti idare ettiği için de tarihe girememekte, tarihi aktif olarak kendisi yapamamakta, dolayısıyla özne olmamakta, başkalarının yaptıkları tarihte sürüklenen bir nesne olarak dona kalmaktadır.

Meselâ, Türkiye'de dünya sinemasına dil armağan edebilmiş bir Türk sineması yoktur. Ama Latin Amerika sineması, Afrika sineması, Çin Sineması, İran Sineması, dünyaya kendilerine özgü özgün film dilleri armağan edebilmişlerdir. Bunun nedeni, bu ülkelerin sinemalarının, kendi normlarını, başka bir kültürün / Batı kültürünün geliştirdiği bir form olan sinemayı dönüştürecek şekilde re-form'e edebilmiş olmalarıdır. Çünkü ancak kendi normlarını eksene alarak başka kültürlerin fomlarıyla ilişki kurabilen toplumlar, bu formları re-form'e edebilirler, dönüştürebilirler. Kendi normlarını / fikriyatlarını eksene alamayan toplumlar, başka kültürlerin formlarıyla ilişki kurduklarında, o kültürlerin formlarını ancak de-forme ederler. Bu durum, böyle bir durumla / açmazla karşı karşıya olan toplumların, sadece dışarıdan ödünç aldıkları formları de-forme ettiklerini göstermez; aynı zamanda, bu toplumların, norm'larının da olmadığını, varsa bile bu normların hem yeni formlar üretecek şekilde, hem de başka kültürlerin formlarını re-forme edecek şekilde kullanılamadığını, harekete geçirilemediğini de gösterir.

Özetle, dil'i / fikriyatı / normu olmayan bir toplum, üst dil / form geliştiremez. Üstdil geliştiremeyen, başka üstdilleri dönüştüremeyen toplumlarsa, dillerini / normlarını, dolayısıyla varlıklarını bile sürdüremezler.

Eğer bir toplum, "nasıl?" sorusunun cevabını veremiyorsa, "ne?" sorusuna cevap veremediği içindir bu. "Ne?" sorusunun cevabını verebilen toplumlar, yani fikriyatları, normları, aslî dinamikleri ile doğrudan ilişki kurabilen toplumlar, "nasıl?" sorusunu da mutlaka sorarlar, sormak zorundadırlar. "Nasıl?" sorusunu sor/a/mayan toplumlar, "ne?" sorusunu soramadıkları için sormazlar "nasıl?" sorusunu.

Ama eğer bir toplum, bir toplumun sanatçısı, bilim adamı, düşünürü usûl / form / yöntem sorununa cevap verilmesini sağlayan "nasıl?" sorusunu soruyorsa, asıl / fikriyat / norm sorununa cevap verilmesini sağlayan "ne?" sorusunu da mutlaka soracaktır.

Dikkat ederseniz, meseleyi bir "estetik" (dolayısıyla usûl, dolayısıyla form) meselesi olarak ortaya koydum. Bir varoluş sorununu, bir milletin, medeniyetin varlığı meselesini mesele edinmişseniz, o medeniyetin veya o medeniyetin mensubu bir milletin varoluş sorununu halledebilmesinin yolu, "nasıl?", yani estetik sorununu açıklığa kavuşturabilmesinden geçer. Ama dediğim gibi, estetik sorununu farketmiş bir toplum, etik / ahlâk / norm meselesini hallettiği için estetik sorununu farkedebilir ancak.

Bütün "ne?" sorusunun karşılığı olan norm sorunu ile "nasıl?" sorusunun karşılığı olan form sorunu arasındaki bu ilişkileri açıklığa kavuşturduktan sonra şimdi İbn Haldun'un, dolayısıyla McNeill'in yaptığı şeyi daha iyi anlayabilir ve anlamlandırabiliriz.

İbn Haldun, *Mukaddime*'de bir norm / etika meselesine, yani "ne?" sorusuna tekabül eden sebep asabiyesi üzerinde çok fazla durmaz. Çünkü "ne?" sorusunun cevabı, çok nettir, apaşikâr ortadadır. Bu konuda bir şüphe, bir problem yoktur. "Toplum", "ne?" sorusunun cevabı konusunda herhangi bir problemle karşı karşıya değildir.

O yüzden, İbn Haldun, "nasıl?" sorusu, dolayısıyla usûl / form / estetika / varoluş meselesi üzerinde kafa patlatır. Çünkü çağında yaşanan yakıcı ve yıkıcı sorun, bir usûl / form / estetika / varoluş sorunudur. Şöyle ki: İspanya ile Fas, Tunus ve Cezayir havzası müslümanları, nesep asabiyesi yüzünden bir türlü toparlanamazlar. Sürekli olarak türlü hanedanlıklar, 11. yüzyıldan itiba-

ren birbirleriyle "boğuşup durmakta"dır. Hıristiyanların yapacağı tek şey kalmıştır: Müslümanlara karşı birleşip müslümanların üzerine yürümek. Hıristiyanlar, bu işi yaptıkları ân, Endülüs'e ölümcül darbeyi çok kolay vurabileceklerdir.

Kurucu iradenin nasıl harekete geçirilebileceği, en yakıcı sorundur Endülüs'te. Bunun yolu, yaratıcı ruhu kurucu iradeye ruh üfleyecek şekilde harekete geçirmekten geçer. Yaratıcı ruh'un kaynağını oluşturan İslâm'la epistemolojik ve ontolojik bir sorun yaşanmamaktadır. Sorun, bu fikriyatın nasıl tatbikata geçirileceğinde düğümlenmektedir.

İspanya Müslümanları, ne yazık ki, İbn Haldun'un asabiye teorisini, hayata ve harekete geçirmeyi başaramadılar. "Nasıl?" sorusuna asıl esaslı cevap Endülüs'ten yani Akdeniz'in batı yakasından değil, doğu yakasından geldi: Osmanlı'dan. Osmanlılar, yaratıcı ruhu, kurucu iradeye ruh üfleyecek şekilde harekete ve hayata geçirmeyi muhteşem bir şekilde başardılar: Hem akîde düzleminde, hem toplumsal-kültürel düzlemde, hem de siyasî düzlemde, nesep asabiyesi dinamiğinin, dolayısıyla "nasıl?" sorusunun en makro biçimlerde nasıl işletilebileceğinin cevabını üretebildikleri için; sanatta da -özellikle de mimari, minyatür, hat, müzik ve temâşâ sanatlarında İslâm medeniyetinin en zirve ürünlerini verdiler ve en aşılmaz isimlerini yetiştirebildiler.

İbn Haldun'un metni, İslâm medeniyetinin yaşadığı birinci büyük medeniyet krizinin aşılmasının ipuçlarını çok enfes bir şekilde veriyordu. Modern / seküler Batı uygarlığının geliştirdiği meydan okumanın yol açtığı ikinci büyük medeniyet krizinin nasıl aşılabileceğinin ipuçları da yine İbn Haldun'un metninde gizli. Ama İbn Haldun'un bize bugün söyleyeceği önemli şeyler olsa bile, bunlar bizim yaşadığımız epistemolojik ve ontolojik krizi aşmamız için yeterli değil. Onun için bizim yetiştireceğimiz yeni İbn Haldunların da katkısıyla yaşadığımız bu ikinci büyük medeniyet krizini aşmanın yollarını, yöntemlerini daha muhkem şekillerde geliştirebiliriz.

Peki, McNeill'in metni, tıpkı İbn Haldun'un metni gibi modern / postmodern Batı uygarlığının yaşadığı ama üstü örtülen krizin *nasıl* aşılabileceğine ilişkin ipuçları içeriyor mu? Bence içeriyor. Ama burada sorun, kurucu iradede, dolayısıyla usûl'de değil. Tam aksine asıl'da; yani yaratıcı ruh'ta.

Yani, Batı uygarlığının yaşadığı ama özellikle de postmodern süreçte üstelik de üstü ayartıcı ve baştan çıkarıcı şekillerde örtülen krizi anlamlandırabilecek ve aşabilecek çapta bir yaratıcı ruh'tan ne yazık ki, yoksun Batı uygarlığı. Başka bir deyişle, postmodern paradigma, yaratıcı ve kurucu bir kültür değil; tam anlamıyla, postmodernliğin ilk büyük düşünürü Nietzsche'nin deyişiyle dekadant / çürütücü ve çözücü bir kültür. Dolayısıyla, yaratıcı ruhtan ve kurucu iradeden ziyade, ucu nihilizme kadar varan yaratıcı tahrip'ten (creative destruction) ibaret bir kültür bu kültür.

McNeill'in metninin vaatleri bu noktada karşımıza çıkmıyor. McNeill'in metninin vaatleri, bir medeniyetin nasıl anlaşılabileceği ve anlamlandırabileceği noktasında karşımıza çıkıyor.

Bu hacmi küçük ama vaatleri / imkânları büyük çalışma, her şeyden önce bir tarihyazımı problematiği sorunu ortaya atıyor ve ardından da Avrupa tarihinin ve dolayısıyla dünya tarihinin nasıl yazılabileceği ve neden yeniden yazılması gerektiği sorununa Avrupa uygarlığı özelinde/n ve üzerinde/n cevap üretmeye çalışıyor. Başka bir deyişle, McNeill'in çalışması bugüne kadarki özelde Avrupa, genelde Batı uygarlığına ilişkin varolan ve karşılığı varolmayan algılarımızı yerle bir ediyor.

Yaşayan en büyük tarihçilerden McNeill'in zihnini meşgul eden ve bu kitap boyunca hiç bir zaman yakasını, peşini bırakmayan iki soru var: "Ne?" ve "nasıl?" soruları bunlar: Avrupa nedir? Ve nasıl oluşmuştur Avrupa?

İşte McNeill, bu iki sorunun cevabını araştırıyor bu kitapta. McNeill'in burada önemsediği asıl sorun, biraz İbn Haldunvârî bir sorun: McNeill, tıpkı İbn Haldun gibi, ne sorusunun izini sürüyor, ne olup bittiğini anlamaya ve anlamlandırmaya çalışıyor; ama bu çabasında peşini bırakmayan, zihninin bir köşesinde her zaman kendisiyle beraber olan, çıktığı yolculukta kendisine yol gösteren, rehberlik eden asıl soru, nasıl sorusu; ama asıl sorun/u ise yöntem sorunu: İlk bölümde bunun işaretlerini veriyor: Daha doğrusu ilk bölüm, bunun işaretinden başka bir şey değil: McNeill, bir tarihyazımı biçimi, dolayısıyla kısmen de olsa bir tarih felsefesi önerme kaygısıyla hareket ediyor: O yüzden kitaba tarihyazımı problematiğiyle giriş yapıyor.

"Ne?" Sorusu ve "Avrupa Taşrası"nın Dönüşümü: İslâm'ın Gençlik Aşısı ve Metropolitan Medeniyet Fikri

Tıpkı İbn Haldun'un metninde gözlemlediğimiz gibi, McNeill'in metninde de, kitabın omurgasını oluşturan bölüm, yöntem sorununun tartışıldığı birinci bölümün dışındaki diğer bölümler. McNeill'in metninin İbn Haldun'un metninden ayrıldığı nokta şu: İbn Haldun, nasıl sorusu üzerinde yoğunlaşırken, sadece bir tasvir yapmakla kalmıyor, aynı zamanda bir tarif de yapıyor ve önümüze çıkardığı yol haritasında nasıl bir yol izleyeceğimize dair bir şekilde bir "tarife" tutuşturuyor elimize. Oysa McNeill, sadece büyük ölçüde tasvirle ilgileniyor. Başka bir deyişle, İbn Haldun'un metninde karşımızda bir tarih felsefecisi var. McNeill'in metninde ise karşımızda bir tarih felsefecisinden ziyade sadece bir tarihçi var.

McNeill'i metninin bizi tarih felsefecisinden ziyade bir tarihçiyle karşı karşıya bırakmasının asıl nedeni, geldiğimiz postmodern noktada Batı kültürünün tarih felsefecisi çıkarabilecek kalibrede, çapta, derinlikte bir yaratıcı ruhunun olmamasıdır.

Ama bütün bu söylediklerim McNeill'in ve metninin değerini azaltmıyor. Aksine elimizdeki metin, öncelikli olarak şimdiye kadar yazılan Avrupa uygarlığı tarihinin yazılış biçimlerini silbaştan gözden geçirmemize imkân tanıdığı için önemli bir metin: Sözgelişi, Avrupa uygarlığını, özgürlükler tarihi olarak okumanın ve yazmanın bir anlamı ve karşılığı olmadığına dikkat çekmesi, dolayısıyla Avrupa'nın tarihinin metropolitan merkezlerin Toynbee'ci anlamda temas, cevap üretme ve meydan okuma süreçlerinin işlediği ve ancak bir medeniyet fikri ile anlamlandırılacak bir tarih olarak yeniden-okunduğu ve yeniden-kurulduğu zaman gerçek boyutlarıyla anlaşılabileceğine dikkat çekiyor. Yani özgürlükler tarihi, karşılığı olmayan aydınlanmacı, Batı-merkezci, Avrupa'yı evrenselleştirdiğini zannettiği oranda gerçekte taşralılaştırıcı, krizi derinleştirici bir ideolojik tarih kurgusu.

Oysa McNeill'in önerdiği metropolitan merkez fikri, Avrupa'yı taşralaşmaktan kurtarabilecek temelleri ve dinamikleri harekete geçiren medeniyet fikrini tetikleyen bir tarih okuması ve önerisi. Toynbee'ci süreçler üzerinden işletildiğinde de Avrupa tarihini, dünya tarihinden koparan ve Avrupa'ya kapa-

tarak dünya üzerinde hegemonya kursa bile Avrupa'yı taşralılaştıran "özgürlükler tarihi"nin bu taşralılaştırıcı etkisinin yol açtığı engeller birdenbire ortadan kalkıyor ve Avrupa tarihini dünya tarihi düzleminde evrensel tarihin bir parçası ve evrensel tarihten hem beslenen, hem de evrensel tarihi besleyen açık uçlu bir tarih olarak okuyabilmek ve kurgulayabilmek mümkün olabiliyor.

İşte bu noktada İslâm medeniyetinin, hem Endülüs, hem Bağdat, hem Sicilya, hem de Osmanlı havzalarının Avrupa uygarlığına nasıl gençlik aşısı aşıladıklarını ve Avrupa'yı tarihe girmeye kışkırttıklarını görebilmek mümkün oluyor.

Ama bu arada başka meydan okumalar ve cevap üretmeleri de derin bilgisi ve parlak zekasıyla berrak bir dille çok enfes bir şekilde aktarabiliyor McNeill. Meselâ, İskandinav metropolitan çiçeklenmesi ve meydan okuması; meselâ Türklerin hem İslâm öncesinde, hem de İslâm sonrası dönemde (Osmanlılarla birlikte) geliştirdikleri meydan okumalar; meselâ İtalyan şehir devletleriyle gelen meydan okumalar; meselâ Bizans'ın, Rus-Ortodoks sıçramalarının geliştirdiği cevaplar ve nihayet İngilizlerin sanayi devrimiyle, Fransızların siyasî devrimleriyle geliştirdikleri meydan okumalar siyasî, kültürel, teknolojik, sanatsal, ekonomik bütün görünümleriyle çok enfes bir dille tasvir ediliyor. Bu küçük risale'yi okuduğunuzda karşımızda tastamam bir virtüöz olduğunu görüyorsunuz kolaylıkla.

Özetle, bu kitap esas itibariyle bir tarihyazımı ya da bir tarih felsefesi denemesi değil. Ama hem bir tarihyazımı ve dolayısıyla kısmen bir tarih felsefesi biçimi öneren, hem de bu önerisini Avrupa tarihinin oluşumunu anlamaya ve anlatmaya uyarlayan ve bunu da sessiz sedasız bir şekilde, kendinden emin bir şekilde, kısaca, bilgece yapan ilginç bir çalışma.

Sonuç olarak, William McNeill, bu kitapla, hepimizi yakından ilgilendiren ve hatta derinden etkileyen bir olgunun, yani Batı uygarlığının teşekkülünün Avrupa "taşra"sında hangi süreçlerden geçerek ve *ne* tür dinamikler üzerinde/n *nasıl* şekillendiğine ilişkin bundan sonraki çalışmalara da yol gösterecek öncü bir çalışma ortaya koyuyor.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	VII
ÖNSÖZ	1
1. Bölüm: Avrupa Tarihinin Tevârüs Eden Şekli	5
2. Bölüm: Tarihî Yöntem ve Sosyal Süreç	23
3. Bölüm: M.S. 10. Yüzyıla Kadar Avrupa	51
4. Bölüm: M.S. 10-16. Yüzyıllar Arasında Avrupa	89
5. Bölüm: 16. Yüzyıldan Sonra Avrupa	133
İNDEKS	193

önsöz

Bu kitap, olağandışı bir yazılış tarihine sahiptir. 1972 yılının ilkbaharında, Chicago Üniversitesi'nde antropoloji profesörü olan Sol Tax, benden, kendisinin program koordinatörlüğünü üstlendiği, yaklaşan 11. Uluslararası Antropolojik ve Etik Bilimler Kongresi'nde bir konuşma yapmamı talep etmişti. Bu süreçte yaptığımız görüşmelerimiz ve sohbetlerimiz sırasında, Avrupa toplumuna dair Avrupalı etnologlar ve antropoloji araştırmacıları arasında esaslı bir genel çerçevenin olmayışından yakınıp duruyordu. Kendisine, benim de içinde yetiştiğim tarihyazımı geleneğinin eksiklikleri konusundaki düşüncelerimi öğrendiğinde ve üzerinde çalıştığım *Avrupa Tarihinin Oluşumu* başlıklı bir makalem olduğunu söylediğim zaman, bu makalemin sonuçlarını sözkonusu Kongre'ye sunmaya davet etti beni. Kendisine makalenin tasladığını gördükten sonra karar vermesini önerdim.

Sonuçta, 1972 yılının yaz'ında, bu küçük kitabın ilk taslağını yazdım ve profesör Tax'a gösterdim. Makalenin ilk taslağı üzerinde müzakere ettikten sonra, son üç bölümü, Kongre'ye sunmayı ve açıkça tarihçilere ve tarih araştırmacılarına hitap eden diğer bölümleri ise, ayrı bir kitap olarak yayımlamanın daha yararlı olacağını kararlaştırdık. Bunların neticesinde, 11. Uluslararası Antropolojik ve Etik Bilimler Kongresi'nin (5 Eylül 1973 yılında düzenlenen) bir oturumu, bu kitabın üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerinin ilk taslağının tartışılmasına ayırıldı. Diğer başka araştırmacıların metinleriyle bir-

likte, bu kongre'ye sunulan makalelerime ilişkin yapılan yorumlar ve tartışmaların metinleri, Lahey'deki Mouton Yayınevi tarafından yayımlanacaktı.

Kitabın elinizdeki bu son baskısı, Kongre'den gelen eleştirilerin sonuçları ve daha geniş ölçekte ise metnin ilk taslağını okuma nezaketi gösteren Chicago Üniversitesi'ndeki meslektaşlarım Joachim Weintraub ile Peter Novick'in önerileri dikkate alınarak gözden geçirilen ve düzeltmeler yapılan son hâlidir. Bu ilk taslak metin, benim başında bulunduğum Tarih Yazımı Atölyesi'nin üyeleri tarafından da okunmuş ve tartışılmıştır. Öte yandan, öğrencilerim eleştiri yöneltmekte çekingen ve nazik davranmış olsalar da, onların eleştirilerinden de faydalandım.

Bu müşterek "doğum" çabasının bir sonucu olarak, diğer insanların bilgi ve birikimlerinden de bir hayli yararlanarak hatalarımı düzelttiğim için, elinizdeki bu son metin, ilk metindeki hatalarla malul değildir. Yine de, kitap boyunca tartışılabilir yargılar ve formülleştirmeler bir hayli yer tutuyor; bir çift göze açık ve ikna edici görünen bir şey, bir başka çift göze, saçma ya da henüz tamamlanmamış olarak görülebiliyor. Eğer bu kitap, okuyucularının, Avrupa tarihinin oluşumuna ilişkin fikirlerini yeniden gözden geçirmelerini ya da onların tarihsel olarak nasıl düşünülmesi gerektiğine dair fikirlerini yenilemelerini sağlayabilirse, burada yazılanlara katılsınlar veya katılmasınlar, işte o zaman asıl amacına ulaşmış olacaktır. Öfkeli, tartışmacı ve tartışmaya kışkırtıcı okuyucuyu, sıkılan bir okuyucuya her zaman tercih ederim. Bu nedenle, genel geçer alışkanlıklara ve yaklaşımlara cesurca ve esaslı bir şekilde meydan okumanın, yeni olduğunu söylediğim ya da bana yeni olarak görülen, burada söyleyeceğim şeyleri gizleyecek ya da örtbas edecek dengeli bir açıklamadan daha yararlı olduğunu düşünerek, tamamlanmamış ya da hatalı olmakla eleştirilen pek çok pasajın kitapta kalmasını tercih ettim.

Dolayısıyla bu kitap, bir şaheser değil, bir manifestodur; dünyada yaşananları yılmadan, bıkmadan anlama çabası içinde olan hayat boyu bir öğretme ve araştırma gayretinin bir ürünüdür.

Colebrook, Conn.
10 Eylül 1973
W. H. McNeill

BİRİNCİ BÖLÜM

avrupa tarihinin tevârüs eden şekli

"Avrupa'nın tarihi, özgürlüğün tarihidir." Basit ve artık daha fazla ikna edici olmayan bu fikir, pek az yaşayan tarihçi tarafından kabul edilmesine rağmen, İngilizce konuş/ul/an dünyanın Avrupa'nın geçmişini algılama biçimini belirlemeyi sürdürüyor. Yine de birbirini izleyen zaman dilimlerinde, Avrupa'nın farklı bölgeleri arasında, hâlâ dikkatleri üzerine çekmeye devam eden Avrupa tarihi konusunda yazılan ders kitapları ve akademide verilen kurslar / dersler, tarihçilerin, artık onların takipçilerinin kabul etmedikleri bir şekilde, Avrupa'nın karmaşık geçmiş tarihinde önemli olan şeyin, sivil ve siyasî özgürlüğe ilişkin münferit başarılar olduğuna inandıkları zamandan kalan bir yaklaşım olarak kabul edilebilir yalnızca.

Bu inanç, Amerikalıların, Avrupa tarihi konusundaki beklentilerini belirlemeyi sürdürüyor; ve bu inancın belirleyici mevcûdiyetinin genellikle farkında olmadığımız için de, belirleyiciliğini çok etkin bir şekilde hissettiriyor. Sözgelişi, Alman tarihi bizim için bir problem olagelmiştir; çünkü, Bismarck ve Hitler'in emperyal yönetim tarzları (reich), bizim liberal siyaset ve yönetim anlayışımıza tam olarak uymaz: Ve yakın Rus tarihinin temel meselesi de, 1917 [Sovyet] Devrimi'nin, özgürleştirici başkaldırılar listesinde, 1789 Fransız Devrimi'ne ait olup olmadığı sorunudur.

Genel olarak konuşmak gerekirse, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizce yazan tarihçiler, Avrupa ve / veya dünya tarihinin *düzenleyici ilkesi / genel çerçevesi* olarak özgürlüğün gelişiminden sözetmekten vazgeçmişlerdir. (19. yüzyılda, "Avrupa tarihi" ve "dünya tarihi" ifadeleri, çok rahat bir şekilde birbirinin yerine kullanılabiliyordu!) Daha sonraları bu fikir, zamanla ortalıktan kaybolmuştur; ama yine de, yaşayan sâkinleri terkettikten sonra tıpkı plajda "yıkanırken" yankılanan bir midye -kabuğu- gibi, 19. yüzyılın sonlarında geliştirilen devlet yapısına dayalı Avrupa tarihi şeması hâlâ geçerliliğini sürdürmüştür. Çatı kat akıyor ve boru / su tesisatı içler acısı olabilir; ama uygun, yaşanabilecek ölçekte alternatif bir imar ve iskânın olmadığı bir ortamda, Kraliçe Victoria döneminin büyük binalı imar ve iskân yapılanması, okul çocuklarının ve üniversite öğrencilerinin öğrendikleri, öğretmenlerinin ise ulaşılabilir Avrupa geçmişine dair uğultulu ve kafa karıştırıcı bir yığın şeyin ortasında vurgulamayı tercih ettikleri şeye şekil vermeyi sürdürüyor.

Bu deneme / metin, Avrupa tarihi konusunda artan verilerin çok daha makul ve anlamlandırılabilir görülebileceği, değişik ve çok daha modern bir bina krokisi çizen bir mimar'ın denemesi olmayı amaçlıyor.

Öğrenim ve araştırmayı, hatta oldukça ayrıntılı araştırmayı bile, kabul edilebilir bütüncül bir mimarî tasavvur'la irtibatlandırmak, büyük önemi hâiz bir meseledir. Bu tür irtibatlar / bağıntılar olmaksızın, ayrıntılar, salt antikacılıktan [antika ve antikite düşkünü tarihçilik'ten] öteye gidemeyecektir. Hâkezâ, ayrıntılardan yoksun bir tarih [incelemesi] de, tahayyül bile edilemeyecek bir şeydir; tanzim edici bir tasavvur yani *genel bir çerçeve* olmadığı sürece tarih incelemesi, anlaşılabilir olma özelliğini çabucak yitirir. Hiç şüphesiz ki, tanzim edici tasavvurun, ölçek bakımından mutlaka küre ya da kıta ölçekli olması gerekmez. Modern tarihin, büyük ölçüde ona göre yazıldığı yegâne çerçeve olan *millî* tarih, pek çok amaca çok iyi hizmet ediyor olabilir. Ama başka amaçlar açısındansa, yığınla alternatif mevcuttur. Ulus devletten ziyade, sözgelişi, -ister mesleğe, ister gelir durumuna, isterse eğitim durumuna göre olsun- sınıfların tarihleri ve *müşterek mevcûdiyetler*in tarihi, genellikle daha geniş bir vasatı kaldıramaz. Dikkati, açıkça hâkim bir çerçeveye ve varsa-

yımlar seti'ne yöneltmek, aslında tarihçilerin nakletmek istedikleri şeyden dikkatleri uzaklaştırmakla da sonuçlanabilir.

Bununla birlikte, bu, millî tarihin ve diğer tarihlerin kendilerine bir yer bulabilecekleri örtük bir *genel çerçeve*'ye duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmaz. İnsanlar, tecrübeye anlam verebilmek için bu tür [açıklayıcı / kuşatıcı] şemalara ihtiyaç duyarlar. Daha dar ölçekli tarihler, önemlerini, daha büyük ölçekli şemalardan, yani ya onları resmetmelerinden, ya da daha yaygın olarak yerleşik ve genel görüşleri düzeltmelerinden veya ıslah etmelerinden alırlar. Geçtiğimiz yarım asır zarfında, hem ABD'deki, hem de İngiltere'deki profesyonel tarihçiler, yeni ve makul büyük-ölçekli hipotezler geliştirmekten ziyade, geçmişi tasvir eden genel formüllerin yetersizliklerini ifşa etmekle yetinmişlerdir. Ortaya çıkan sonuç, sıklıkla, profesyonel tarih araştırmasını, yalnızca meslek içindeki dar bir uzmanlar çevresini ilgilendiren ve başka hiç kimseyi hiç bir şekilde ilgilendirmeyen önemsiz sorunların ayrıntılı bir şekilde didiklenmesine indirgemek olmuştur. Aslında, insanların inandıkları ve yeni bir tecrübe üzerinde eyleme geçmeye ya da karar vermeye hazırlanabildikleri hayat dolu ve capcanlı hipotezler, hiçbir bağlantısı olmayan bu tür kupkuru bir araştırmacılık, genellikle bunaltıcı ve daima önemsizdir.

İnsanlar, işlerin böyle olduğundan ve böyle yapıldığından sözedebilirler elbette: Genelde bütün insanlıkla ilgili, özelde ise Avrupa tarihiyle ilgili hâdiseler, herhangi basit ve algılanabilir bir kalıba indirgenemeyecek kadar karmaşıktır. Ancak, anlaşılamayan şey anlamsızlaşır; ve makul insanlar, haklı olarak anlamsız meselelere pek fazla dikkat sarfetmezler. Entelektüel dürüstlük ve kesinlik için ihtiyaç duyulan şey, anlaşılabilir genel kalıplarla, ölçülemez ya da tuhaf bir şekilde ölçülebilir ayrıntılar arasında uygun bir gerilimin varolmasıdır.

Ne yazık ki, tanzim edici genel bir hipotezin veya çerçeve'nin yokluğu, ha denilince hâlledilebilecek basit bir sorun değildir: Birileri, ciddî bir sınamayı, tartışmayı ve karşı-delilleri çürütmeyi mümkün kılabilecek kadar makul bir fikirle öne çıkmalıdır. Ama bu, her şeyin garantisi değildir. Zaman zaman geçmişte diğer akademik disiplinler bu zorlukla karşılaşmışlar; canlı, kapsamlı hipotezler geliştirmeyi başaramamışlar; ve onların eğitim ve öğretim gelenekle-

ri, sürgit artan bir şekilde anlamsız ayrıntılar yığınına ve karmaşasına dönüşecek kadar çökmüştü. Bu, sözgelişi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra klasik dillerin ve edebiyatların başına gelen şeydi. Belki Avrupa tarihi de, yakın bir gelecekte benzer bir *eğri*yi izlemeyecektir. Yine de, bunun mutlaka böyle olmak zorunda olduğunu söyleyen bir yasa yok. Eğer Avrupa'nın tarihçileri, bir yandan savunmayı, öte yandan da saldırmayı hakettiği görülen büyük ölçekli yorumları keşfedebilirlerse, işte o zaman, ancak o zaman, Avrupa tarihi, geçmişte olduğu gibi, dikkat gösterilmeyi hakedebilir.

Bu deneme / metin, çağdaş eleştirilerin ağırlığına tanıklık edecek, ayrıntılı enformasyonu tanzim edebilecek; ve konuya, hem ilim adamları, hem de genel halk kitlesi için taze bir kan ve değer katabilecek, genel bir yorumlayıcı Avrupa tarihi şeması, araştırmanın açıkça makul ve önemli olduğunu göstermeyi amaçlayan bir inanç eylemi olarak tasarlanmıştır.

Bununla birlikte, bu tür bir teşebbüse soyunmadan önce birazcık durup, insanın geçmişini özgürlüğün gelişmesiyle / ilerlemesiyle eşitleyen yaklaşımın 19. yüzyılın sonunda nasıl odak noktası hâline geldiğini gözden geçirmemizin yararlı olacağı anlaşılıyor. Bu fikrin kökleri oldukça eskidir ve Avrupa'nın entelektüel mirasının temelini teşkil eder. Herodotus (ölümü, M. Ö. 429), Xerxes'in işgalci güçleri karşısında Greklerin elde ettikleri zaferi, özgür insanların "köleler" üzerindeki askerî üstünlüğünün apaçık bir göstergesi ve isbâtı olarak görmüştü. Ve siyasî ayrıcalıklar verilen, dolayısıyla özgür olan yurttaşların tabiatı icâbı başka birinin irâdesine boyun eğenlerden daha üstün olduğu fikri, daha sonraki Grek ve Latin yazarlarının çoğunun benimsediği temel varsayım olmuştu. Roma imparatorluğunun daha sonraki günlerinde bile, siyasî hakların yokluğu dikkat çekiciydi; başka bir özgürlük doktrini önem kazanmaya başlamıştı: Hıristiyanlık doktrini. Bu doktrin, ilâhî olarak özgür irade bahşetme yoluyla her bireyin kurtuluşu arayabilme kapasitesine sahip olduğuna vurgu yapıyordu.

M. S. 5. yüzyılda Aziz Augustine, 17. yüzyıla kadar Latin Hıristiyanlığı açısından temel önemini ve varlığını sürdüren kalıcı ve ayrıksı bir Hıristiyan tarih tasavvuru geliştirmişti. Aziz Augustine, İlâhî İnâyet'e ve insanın varoluş alanını aşan her bir bireyin özgür iradesinin, Tanrı'nın insanlar için tâyin ettiği gâyelere bağımlı ve bunların aracı olduğu gizem'e vurgu yapıyordu. 17.

yüzyılda matematiksel fiziğin ve astronominin gelişmesi, Aziz Augustine'in beşerî hâdiseleri İnâyetçi bir tasavvur'la açıklamasının ikna ediciliğini zayıflatmıştı. Bunun bir sonucu olarak, bütün bir 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupalı filozoflar, teologlar, bilim adamları ve yalnızca tarihçiler, insanlığın anlamı ve seyrüseferi konusunda eski Hıristiyan tasavvurunun yerine makul bir ikâme aramak gibi ciddî bir sorunla karşılaşmışlardı. Bunların çoğu, tarihin ilerlemeyi doğurduğu konusunda hemfikirdiler, ama ilerlemenin nasıl tanımlanabileceği konusunda ise gözle görülür bir anlaşmazlık sözkonusuydu. Genellikle 18. yüzyılın [Aydınlanma'cı] Fransız filozofları, hem soyut olarak sistematik bilgide, hem de somut olarak pratik becerilerde ete kemiğe bürünen *aklın ilerlemesi*'nden bir hayli etkilenmişlerdi. Beşerî ilerlemenin tahtının ve mihenk taşının, özgürlüğün gelişmesinde (advance) gözükebileceğini öne sürmek, erken 19. yüzyılın Alman filozoflarına -özellikle de, Georg Wilhelm Friedrich Hegel'e (ö. 1831)- kalmıştı. Tıpkı diğer Hegel'ciler gibi Karl Marx da (ö. 1883), her ne kadar Hegel'in özgürlük tarifini küçümseyerek reddetmiş olsa da, bu konuda bütünüyle aynı fikirdeydi. Ardından, aynı yüzyılda daha sonraları, Charles Darwin'in (ö. 1882) organik evrim teorisi, tarihçilere ve sosyal teorisyenlere, ilerleme gerçekliğinin reddedilemez bir bilimsel otantikleştirme girişimi olarak görülmesine neden olan bir "tutamak" sunmuştu. Tek sorun, insanlığın geçmişinin karmaşık kayıtlar'ından bunun nasıl ayıklanıp bir araya getirilebileceği sorunuydu.

Tarihçiler, hararetli bir şekilde bu görevi yerine getirmeye soyundular. Bir yandan, kaynakları mukâyese etme ve eleştirme konusunda kendi "bilimsel" yöntemlerini geliştirdiler; ve bu yöntemleri, 1700'den önce yazılan vakayinâmelerde ve tarihlerde gizli olan önkabulleri, (özellikle de sekteryen / "mezhep"lere ait dînî önkabulleri) ayıklamakta ve azaltmakta kullandılar. Buna ilâve olarak da, erken 19. yüzyılda tarihçiler, geliştirdikleri bu yeni ve şüphe etmedikleri "bilimsel" yöntemlerini Avrupa'nın Ortaçağlar'ını yeniden değerlendirme girişimlerinde tatbik ettiler. (Tıpkı klasik antikitenin ihtişâmını kendi çağından ayıran çöküş ve çözülmeyi tasvir ve tarif etmek için "Ortaçağlar" terimini icat eden İtalya'daki kendinden önceki hümanistler gibi) Edward Gibbon da (ö. 1794), M. S. 410 yılında Roma'nın düşüşü ile M. S. 1453 yılında Konstantinopol'ün düşüşü arasındaki yüzyılları, "barbarlığın ve dinin

zaferi" olarak özetlemiş / tarif etmişti. Ancak, Johann Gottfried von Herder (ö. 1803) ve diğer Almanlar, Roma İmparatorluğu'nun barbarlar tarafından işgalini, azman ve şiddetli / vahşî de olsa, özgür halkların zaten hâlihazırda can çekişmekte olan siyasî bünyeyi canlandıran ve harekete geçiren bir *aşılama* girişimi olarak görerek, atalarının bu şekilde aşağılanmasına isyan etmişlerdi. Bu tarihçiler, izleyen yüzyıllarda da, temsîlî ve parlamenter kurumların, Alman halk manzaralarından / tartışmalarından, 19. yüzyılın ulus devletlerine nasıl nakledildiğinin tohumlarını, kılı kırk yaran ayrıntılı araştırmalarla ortaya koymaya çalışmışlardı. Bu tür araştırmalar, en azından Almanların ve İngilizlerin çoğunu tatmin edecek şekilde, barbar işgallerinin ve ardından gelen "Ortaçağlar"ın, aslında ne kadar yararlı ve zarûrî olduğunu ispat emişti.

19. yüzyılın ortalarından itibaren tarihçilerin, kısa bir süre içinde, "rönesans ve reformasyon" olarak adlandırmaya âşinâlık kesbettikleri şeyin benzer şekillerde yeniden değerlendirilmesi ve gözden geçirilmesi çabaları köksalmaya başladı. Protestan reformcularını ve onların Katolik hasımlarını kendileri açısından görmek ve değerlendirmek, yanısıra da, o zamana kadar alışkanlık hâlini alan 16. yüzyılın doktrinel çatışmalarını, tarih kitapları vâsıtasıyla yeniden alevlendirmek yerine, bu kez, 1300 ile 1600 yılları arasındaki İtalyanların kültürel gelişmeleriyle, 16. yüzyıl ile erken 17. yüzyıldaki Avrupa'da yaşanan dînî mücadeleleri daha yetkin bir özgürlüğün geliş/tiril/mesi yönünde ortaya konan, daha geniş / kapsamlı bir hareketin kaçınılmaz bir parçası olarak görmek mümkün hâle gelmişti. Rönesans İtalya'sı, seküler meselelerde, kes/k/in bir bireysellik bilincinin gelişmesine katkıda bulunmuştu. Ortaçağ kollektiviteleri tarafından empoze edilen prangalardan "insanlığın" kurtuluşundaki bu dönüm noktasını, Alplerin kuzeyinde Protestanların, Tanrı ile ilişkide bireysel özerklik / otonomi ve sorumluluk fikirlerinin gelişmesi takip etmişti, hızla. Dolayısıyla, bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde, 1300-1650 yılları arasında yaşanan bütün siyasî ve dînî tartışmaların yol açtığı gürültü ve kafa karışıklığı, daha geniş bir anlamın ortaya çıkmasını engeller / örter: Rönesans ve Reformasyon ikiz hareketleri, Avrupa'da sorumlu bireysel kişiliklerin gelişiminin yaygınlaşmasını sağlamakla, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'daki siyasî özgürlüklerin genişlemesinin yolunu açmıştı.

Alman Protestanlar ve İngilizler [Anglo-Saksonlar], bu tür fikirleri özellikle ikna edici buluyorlardı. Buna mukâbil olaraksa Fransızlar, 1789 yılında kendi devrimlerini gerçekleştirmişlerdi. Bu olağanüstü başkaldırı, liberal Fransız, İtalyan ve diğer pek çok Avrupalı üç kuşağa, uğrunda mücâdele edecekleri siyasî bir model ve ideal sunmuştu; ve 1871'den sonra Fransa'da, İtalya'da ve civar ülkelerde az çok istikrarlı parlamenter hükümet / yönetim biçimleri teşekkül edince, büyük Devrim, hangi biçimde olursa olsun devrimci özgürlük, eşitlik ve kardeşlik umutlarını paylaşanlar için, belirleyici bir tarihî dönüm noktası ve insanlığın siyasî özgürleşmesine doğru giden yolda tarihî bir yol feneri olmuştu. Uzunca bir süre, İngiliz ve Alman millî hissiyatı, Fransız Devrimi'ni "iyi bir şey" olarak kabul etmeyi reddetmişti. Ancak, 19. yüzyılın sonunda İngiltere ve Fransa, uzun süren emperyal kapışmalarını hâl yoluna koyarak yükselen Alman gücüne karşı uzlaşıp güçlerini birleştirdikleri zaman, İngiliz hissiyatı, Fransız Devrimi'nin kıta Avrupa'sındaki modern harekette, asırlık siyasî özgürlük ve bireysel hürriyet idealinin daha mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmesi sürecinde, merkezî önemi hâiz bir hâdise olduğu gerçeğini kabullenecek şekilde olgunlaşmıştı.

İngilizce-konuşan dünya sözkonusu olduğunda bu unsurlar, *Cambridge Modern History*'nin 1901-11 yılları arasında yayımlanan ilk baskısıyla birlikte, son derece etkileyici bir şekilde bir araya getirilmişti. Lord Acton (ö. 1902) tarafından planlaması yapılan bu çalışma, bu çalışmaya katkıda bulunanların birincil kaynaklardan yararlanmaları, pek fazla dînî ve hatta millî önyargı göstermemeleri anlamında adamakıllı "bilimsel" bir çalışmaydı. Bu çalışma, Fransız Devrimi'ni, modern zamanların anahtar hâdisesi, Avrupa'nın geçmişindeki daha önceki özgürleştirici hareketlerin -rönesansın, reformasyonun, Hollanda başkaldırısının ve İngiliz iç savaşlarının- meşrû bir devamı yapmıştı. Buna ilâve olarak, bir başka tema daha vardı: Bu dağınık oluşumları kayıt altına alan devletlerin yükselişleri ve çöküşleri, savaşlar ve diplomasi. Acton ve arkadaşlarının gözlemledikleri gibi, özgürlüğün olmadığı yerde *güç*, duruma el koyuyordu: Ancak gücün çıkış ve inişlerinin, hükümetler ve ordular, sıklıkla onların özgürlüğün geliştirilmesi yönündeki, ya da onlar tarafından çok iyi bilinen irâdelerine karşı enstrümanlar olarak daha geniş / kapsam-

lı bir anlama ve daha derin bir öneme sahipti. Aziz Augustine'in İlâhî İnâyet'i de, bireysel irâdeler üzerinde tastamam aynı esrarengiz ve tahakküm edici tarzda hareket ediyordu.

Sözkonusu çalışmaya katkıda bulunan çok sayıda uzman arasında, elbette ki, her konuda tam bir fikir birliği yoktu; ama yine de *Cambridge Modern History*, ilk baskısında, modern Avrupa tarihinin *ne* ve *ne hakkında* olduğuna dair açık bir genel fikre yaslanıyordu. Bunun bir sonucu olarak bu çalışmanın editörlerinin, modern Avrupa tarihinin teşekkülü sürecinde yapılan her bir katkıya, belli ölçüde kesinlikle belli bir yer ayırabilmeleri ve anlaşılabilir bir şekilde bu katkıları ortaya koyabilmiş olmaları, gerçekten harikulâde bir başarıydı. Oysa, 1957-1970 yılları arasında yeni baskısı yapılan *The New Cambridge Modern History*'nin, birinci baskısıyla mukâyese edilebilecek çapta bütüncül bir tasavvurdan yoksun olması, bu ikinci baskıda gözle görülür bir kafa karışıklığının yaşanmasına neden olmuştu. *Cambridge Modern History*'nin birinci baskısının apaşikâr entelektüel üstünlüğü, biraz da, kaçınılmaz olarak oldukça uygun bir zaman diliminde yayımlanmış olmasından kaynaklanıyordu. 20. yüzyılın başlarında, Atlantik'in her iki yakasında da modern tarih eğitimi ve öğretimi, ancak yakın zamanlarda profesyonelleşmiş, orta ve yüksek öğrenim müfredâtına kabul edilebilmişti. Her önemli yabancı devletin ayrı tarihlerinin öğretilmesi, pek de pratik faydası olmayan bir şey olduğu için, çağdaş dünyada en aktif ve en önemli bütün milletlerin tarihini aynı anda ihtivâ eden ortak bir tarih eğitiminin bir zorunluluk olarak kabul edildiği gözleniyordu.

Oysa, Avrupa kıtasında böyle bir şey, hiç bir zaman sözkonusu olmamıştı. Avrupa'da modern tarih, Alman, Fransız, İtalyan ve diğer bazı ulusal tarihlerin incelenmesi / öğretilmesi anlamına geliyordu; ve hâlen bu anlayış, mevcûdiyetini sürdürüyor. Diğer milletler ve halklar, bu hikâyede [insanlık / dünya tarihi hikâyesinde] yalnızca dışardakiler olarak resmediliyor.[1] Dolayısıyla, diğer milletler ve halklar, sözkonusu edilen ulus'a saldıran düşmanlar;

1. McNeill, metinde buraya kadar, resmetmek anlamında "illustre emek" fiilini kullanıyordu; ama burada özellikle "figure" fiilini kullanmayı tercih etmiş; böylelikle McNeill, "diğer milletler, *figüranlar olarak* anlatılıyor" demek istiyor, aynı zamanda (ç.n.).

ya da bu ulus'u sömüren yahut bu ulus'a baskı yapan yabancılar; veya bu ulus'un gelişimine bir şekilde müdahale eden uluslar olarak gösteriliyor ve aktarılıyor. Avrupa kültürünün tarihî merkezleriyle ilişkisi bakımından İngilizce-konuşan dünyanın bu marjinal konumu, bu tür doğrudan etnik-merkezli tarih yaklaşımının, İngiliz ve Amerikalıların, "önemli olan herşeyin anlaşılabilir bir tarihini anlatma / aktarma ihtiyaçlarını tatmin etmeye veya karşılamaya kâfi gelmediği" anlamına geliyordu. Amerika Birleşik Devletleri (ABD), millî bir tarihten yoksundu; ABD'nin "tarih"i, olsa olsa modern uygarlığın ortaçağ ve klasik köklerine kadar götürülebilecek bir "tarih"ti. İngiliz tarihi ise, bir ada ülkesinin tarihinden ibaretti; ve kaçınılmaz bir şekilde, bilinçli olarak böyleydi bu. 19. yüzyılın yurtseverleri, İngiliz tarihinin kıtanın tarihinden ayrılması ve İngilizlerin (en azından 1688'den itibaren) siyasî özgürlüğü sivil düzenle uzlaştırmadaki dikkat çekici başarısını, Fransızların ve aynı şeyi yapan diğer kıta halklarının taşkın ve zaman zaman şiddet dolu çabalarını karşı/t/laştırmaktan kibirli bir şekilde haz almaları üzerine vurgu yapmaktan hoşlanıyorlardı.

Dolayısıyla, İngiltere ve ABD'de resmî modern tarih eğitiminin karşı karşıya kaldığı en temel problem, birbiriyle çatışan ulusal önkabullere dayanan ve bir ulusal tarih'in bir başka ulusal tarih'le yan yana getirilmesi çabalarını, yalnızca tuhaf olmakla kalmayan, aynı zamanda da imkânsız da kılan kıta tarihçilerinin çalışmalarının nasıl yeniden tanzim edilebileceği problemiydi. Yine de, İngiltere ve ABD'de resmî modern tarih eğitiminin bilimsel olabilmesi için, Fransız, Alman ve diğer tarih âlimlerinin yaptıkları araştırmaların ayrıntılı sonuçlarının ve bu tarihçilerin profesyonel uzmanlıklarının bütün avantajlarından sonuna kadar yararlanmak da zarûrî idi. *Cambridge Modern History*'nin ilk baskısının sayfaları ve çeşitli kısımlarına sinen Avrupa tarihini, tek bir anlamlı bütün olarak gören tarih tasavvurunun yol açtığı açmaz, aslında, başarılı bir kaçış imkânı sunuyordu. Dolayısıyla, zamanla daha da geliştirilen ve yenilenen bu tarih tasavvuru, Amerikan ve İngiliz orta öğrenim ve yüksek öğrenim sistemlerindeki modern Avrupa tarihiyle ilgili müfredat ve ders kitaplarının inşasında hızla temel rehber oldu. Avrupa tarihiyle ilgili bu temel yapı, aktif olarak inanılmasından ziyade, yarı unutulduğu ve nâdiren in-

celendiği için, İngilizce-konuşulan dünyada hâlâ ve daha fazla geçerliliğini sürdürüyor.

Bu ihmâlin nedenlerini anlayabilmek kolaydır. Allanıp pullanan bu *liberal Avrupa tarihi tasavvuru* çerçevesinde geliştirilen siyasî ve anayasal tarihin ana iskeleti, daha başından itibaren, Avrupa tarihinin bir özgürlükler tarihi olduğu yaklaşımını benimseyen bu tarih algısına diğer çeşitli tarihî veriler eklenmek sûretiyle daha fazla gizlenmiş, bu ana iskeletin üstü örtülmüştür. Kültürel tarih, sosyal tarih ve ekonomik tarih, orijinal politik yapının üstüne bindirilmiş; ve bu süreçte başlangıçtaki tarih algısı, bir yığın yeni, tartışmalı ve zaman zaman gelişigüzel enformasyon yığınıyla iyice belirsiz hâle getirilmiştir. Aslında, James Harvey Robinson'ın 1911 yılında geliştirdiği "yeni tarih" fikrinin özü bundan ibaretti. Sonraki iki kuşak süresindeki tarihçilerin çabaları, büyük ölçüde, Robinson'ın sözkonusu programının / fikrinin, insan tecrübesinin bu yönlerinin daha fazla araştırılmasına ve okullarda öğretilmesine hasredilmesiyle sınırlı kalmıştı yalnızca. Ancak, yakın zamanlara gelinceye kadar mevcut tarih algısına, tarihin bütününe şekil ve anlam veren o tanzim edici özgürlük ilkesi derinlemesine sirayet ettiği için, yeni konuların ve yeni bakış açılarının geliştirilmesine şiddetle ihtiyaç duyulmaya ve bu tür çabalar, ilgiyle karşılanmaya başlanmıştır. Yeni tarihçiler kuşağı tarafından çantada keklik olarak kabul edilecek kadar *'benim' denen*; ama esas itibariyle, kökenleri / dayanakları kısmen ya da bütünüyle unutulan bu sağlam iskelet, yine de, Avrupa tarihi derslerinde hem öğrencilere, hem de öğretmenlere ve akademisyenlere bir yol haritası sunacak kadar belli bir yapısal bütünlüğe sahip olduğu için varlığını uzunca bir süre devam ettirmiştir.

1920'lerde ve 1930'larda İngilizce-konuşan dünyanın tarih geleneğinde güçlü bir Marksist damar teşekkül etmişti. Her ne kadar Marksistler ve onlardan etkilenen tarihçiler, liberal / özgürleştirici dönemlere yüklenen değeri tersine çevirmişlerse de, gerçekte, liberal selefleri tarafından ileri sürülen *geçmiş* kalıbını pek fazla değiştirmemişlerdi. Çağdaş manzarayı, sivil ve siyasî özgürlük ilkelerini ve pratiklerini ortaya çıkaran *insanî gayret yüzyıllarının* nefis bir çiçeklenmesi olarak her tarafa sinen bir memnuniyetle görmek yerine, Marksistler ve onların izinden gidenler, içinde yaşadıkları sosyal düzendeki

adaletsizlikleri eleştirmişler ve liberal politik uygulamaların kapitalist sömürünün tezâhüründen başka bir şey olmadığını söyleyerek bu uygulamaları topa tutmuşlardı.

Geçmiş çağların siyasetinde, sınıflar arasındaki husûmetler ve ekonomik çıkarların önemi konusundaki tartışmalar ve fikir ayrılıkları oldukça ateşli olmuştu. Bununla birlikte, insanlık tarihi konusunda çok büyük ve kaba genelleştirmeler yapan Marksistler, yine de tarihe son derece muhafazakâr bir tarzda yaklaşıyorlardı. Tıpkı liberal hasımları gibi, Marksistler de, bütün bir tarihi, yeknesak, düz bir çizgide ilerleyen ve daha mükemmel bir özgürlüğe ulaşılmasıyla zirveye ulaşacak bir olgu olarak görüyorlardı. Liberallerle Marksistler arasındaki tek farklılık, zamanlama farklılığıydı. Marksistlere göre, gerçek özgürlük, geleceğe ait / gelecekte gerçekleşebilecek bir şeydi. Burjuva toplumu, hâlâ bir hapishaneydi; ve liberallerin çok övündükleri hükümetin önündeki sivil ve anayasal sınırlamalar, proleteryayı bilinçli olarak yanıltma / sömürme çabası olmasa bile, son derece yersiz ve anlamsız görünüyordu [Marksistlere göre]. Dolayısıyla, Marksizm'in etkisiyle teşekkül eden tarih yazımının tonu ve duygusal tını'sı, liberteryen / özgürlükçü geleneği şekillendiren İngiliz ve Amerikan tarihçileri arasında hâkim olarak kendini tatminle yetinen tını'dan çarpıcı bir şekilde farklılık arzediyordu. Ama, Avrupa ve dünya tarihinin temel şekli / algılanış biçimi, değişmeden devam etti. [Şaşırtıcı ve tuhaf olan şey şu ki] Marksistler, Avrupa-merkezci tarih kalıbını ve algısını, kendilerinden önceki liberal tarihçilerden daha fazla bütün dünyaya / dünya tarihine empoze etmişlerdi.

İngilizce-konuşulan dünyada, yaklaşık üç kuşak tarihçilerin, araştırmacıların ve siyasetçilerin tarih anlayışlarını yapılandırmış olmak, büyük bir başarıydı. Modern zamanların anlamına ilişkin bu muazzam yorumu gerçekleştiren 19. yüzyılın insanları, bizim en içtenlikli takdirimizi / hayranlığımızı hakediyorlar. Gerçekten de, liberal siyasî kurumlar tarafından izin verilen daha mükemmel bir kendini tatmin yönündeki uzun ve kesintisiz [tarihî] evrim olarak insan/lığ/ın durumu tasavvuru, İlâhî İnâyet'e dayalı eski Hıristiyan insanlık tarihi yorumunun yerine ikna edici bir yorum olarak geçen bu mesajı herkese sunan; ve aynı zamanda da, İngiltere'de ve ABD'de geliştirildiği gibi

hükümetin faaliyetleri üzerinde mevcut sınırlamaların meşrûiyetini daha bir pekiştiren ve bu sınırlamaları kural hâline getiren 19. yüzyılın başlıca entelektüel başarılarından biri olarak görülmelidir. Onların fikirleriyle bugün daha uygun / doğru olduğu görülenler arasında oluşan boşluğu vurgularken, bu tür bir geçmiş algısının kusurlarını ve sınırlılıklarını vurgulamayı yadırgamak, hatta küçümseyici olarak görmemek oldukça zordur. Bir eleştiri ortaya koymak yerine, onların bizim bütüncül tarih tasavvurumuzu araştırmakla elde ettikleri başarıları imrenerek ve saygıyla anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmak, belki de, daha doğru ve daha âdilâne bir yaklaşımdır. Böylesi bir şey, en azından burada benim temel amacımdır.

Belki de, çok büyük ölçekli bu tür bir vuzûha kavuşturma çabasının değeri konusunda ısrar etmek hiç de gerekli değildir. Bununla birlikte, entelektüel olarak hiç de tatmin edici olmayan Avrupalı tarih / geçmiş algısının handiyse büsbütün gözardı edilen hâkimiyetiyle yakından irtibatlı olan mevcut manzara'nın iki temel boyutuna dikkat çekmekten kendimi alamayacağım. Dikkat çekmek istediğim birinci boyut, kamusal politikalardır. 1918 yılından [Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden] itibaren Birleşik Devletler, halkın kendi kendini yönetmesinin iyi bir şey olduğu; ve bunun, dünyanın imtiyazlı bölgelerinden, şimdiye kadar ayakları üzerinde durmaya başaramayan "geri"[-kalmış] halkların hâlihazırda yaşadığı topraklara yayılmasının teşvik edilmesi gerektiği fikrini resmî olarak desteklemiştir. Oysa bu, 19. yüzyıldaki liberal tarihçilerin Avrupa tarihi algılarının bayağılaştırılmış bir versiyonundan başka bir şey değildir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Başkan Woodrow Wilson, Orta ve Doğu Avrupa'nın aristokrat, askerî rejimlerinin hastalıklarının en güçlü ve etkili ilâcı olarak halkların demokratik olarak kendi-kendini yönetmesine olan inancını açıkça ilan etmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Başkan Franklin Roosevelt ile Başkan Harry Truman, bu reçeteyi, siyasî özgürlüğün yanısıra ekonomik kalkınmayı da içerecek şekilde genişletmişler; ve üretilen [demokratik] formülü, Avrupa'dan bütün dünyaya yaymaya karar vermişlerdi. Dolayısıyla, milyonlarca dolar ve binlerce uzman, bu gelecek tasarımını uygulayabilmek için harekete geçirildi; ABD, sahip olduğu refahı ve gücü, özgürlüğü ve refahı herkesi içine ala-

cak şekilde yaygınlaştırma umuduyla (yalnızca marjinal olarak bile olsa) "frenlemişti".

Ancak, Amerikalıların ya da İngilizlerin anladığı anlamda özgürlüğün, 1918'den itibaren yeni coğrafyalara hiç de hızlı bir şekilde yayılmadığı yeterince açıktır. Ve gerçekten başarılı olduğunda ekonomik kalkınma, geleneksel sosyal ve ekonomik ilişkileri tahrip ederek sosyal süreci ağır bir baskı altına alır ve almıştır da. Oysa bu, sonuçta bir toplumun bağlı olduğu içerdeki çatışmacı çıkarların barışçıl bir şekilde halledilmesi konusundaki geleneksel erteleme ve uzlaşma kalıplarını aşındırmıştır. Gerçekte, 19. yüzyılın düşünürleri tarafından da kabul edilen siyasî özgürlüğün temel merkezlerinde bile, güçlü temsîlî yönetimlerin altını oyan güçler, açıkça iş başındaydı. Wilson'ın, yozlaşmış ve çürümüş Avrupa'dan söküp atmaya çalıştığı kötülüklerin modern versiyonları, bizzat ABD'de de alttan alta derinlemesine köksalmıştı: Gizlilik, militarizm, kanaatlerin otoriter yöntemlerle manipüle edilmesi vesaire gibi.

İktidara gelmek için birbirleriyle yarışan siyasî partilerin olduğu ve bir seçimden sonra rejim değişikliğinin bir ân meselesi olabildiği ve gerçekten de yaşadıkları yerlerden seçilen yöneticilerin ve yasama aktörlerinin geliştirdikleri kamusal retorik, bizzat iş başındayken sergiledikleri davranışlarla taban tabana zıt bir görünüm arzeder; bizim entelektüel tarih tasavvurumuz ile genelde sosyal süreç, gözle görülür şekilde birbirinden kopuk bir şekil alır; ve böylelikle resmî tutum, politikacıların söyledikleri ve kamuoyunun / halkın beklentileriyle nerdeyse büsbütün uyumlu hâle gelerek hâkim retoriği değiştirme görevi ıskalanır. Belki de, demokrasi ve özgürlük kavramları etrafında oluşturulan kutsallaştırıcı söylem ve hava ile, handiyse dinsel ve masumâne bir içerik kazandırılan naif ulusal çıkar söylemi, tıpkı hiç de daha az kutsanmayan Sovyetler Birliği Marksizm'i ile diğer Komünist ülkelerde olduğu gibi, kuşaklar boyunca sürgit söylemsel retorik olmaya devam eder. Ancak düşünen insanlar, bu tüf ifadeleri tam olarak tasvip etmedikleri sürece, iktidardaki insanlar ve genel halk kitlesi, bu tür alternatifleri nâhoş ya da anlaşılamaz veya aynı anda hem nâhoş, hem de anlaşılmaz görseler de, bunların yerine alternatiflerini önermek de, yine bu düşünen insanların omuzlarında olan bir yükümlülüktür.

Ne var ki, entelektüeller, genel olarak toplumda kendilerine gösterilen ilgiyi ve saygınlığı, alternatifler sunma ve toplumsal duyarlılığı değiştirecek önerilerde bulunma [karşılaşılan sorunlar için türlü projeler geliştirme ve iddia sahibi olma] çabalarından ötürü kazanırlar. Ve [entelektüellerin, düşünürlerin geliştirdikleri] varsayımlar / iddialar, özellikle de geçmişe dair konuşulmayan varsayımlar, hayatın akışında kolektif bilincin tanımlanmasında merkezî bir rol oynadığı için, Avrupa'nın geçmişi hakkındaki genel görüşleri tartışarak açıklığa kavuşturmak, dikkate değer bir çaba olarak görülüyor. Kaldı ki, bizim ulusal kültürümüzün doğduğu beşik de burasıdır [Avrupa kültürü ve tarihidir]; ve Avrupa'nın son bir kaç yüzyıl içinde bütün diğer halklar ve dünyanın diğer kıtaları üzerinde bıraktığı izler ve etkiler, her yerde [dünyanın her yerinde] modern tarihin en merkezî gerçeği olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.

Genel Avrupalı, özellikle de modern Avrupa tarihinin tatmin edici olmayan algılanma biçiminden zuhûr eden problemlerin ikinci tezahürü de, İngilizce-konuşulan dünyadaki profesyonel tarih öğretimiyle yakından ilgilidir. Zira, söylemek zorunda olduğumuz şeye gösterilen ilginin ve buna verilen olumlu tepkinin öğrenciler arasında, üstelik de çok hızlı bir şekilde ortadan kalktığının istatistikî bir gerçek olduğu gözleniyor. En azından ABD sözkonusu olduğunda bu değişimin temel göstergesi, üniversite kampüslerinde "Batı Uygarlığı"na ilişkin genel giriş derslerinin azalmasıdır. Bu kurslar, ilkin 1920'lerdeki bir kaç öncü kurumda başlatılmış, 1930'larda hızla yaygınlaşmış, takrîben sonraki çeyrek asırda güçlü bir şekilde köksalmış ve nihayet 1960'larda ise yavaş yavaş azalmaya ve handiyse büsbütün müfredat programlarından kaldırılmaya başlanmıştı. Önce öğretim kadrosu, bu tür kursların / derslerin geçmiş hakkında dişe dokunur / doğru şeyler söyleyebileceğine olan inançlarını yitirmişler; ardından da akademik yöneticiler, bu kurslara yönelen öğrencilerin bu konu'yu kendi istekleri ve rızalarıyla seçip seçmediklerine bakmaksızın, bu müfredat programlarını ya büsbütün kaldırmışlar ya da büyük ölçüde değiştirmişlerdi; müfredat programlarında yapılan değişikliklerden sonra ise öğrenciler, bu kursları nerdeyse toplu olarak / gruplar hâlinde terketmişlerdi.

Tarihçilerin kendi ekonomik çıkarları, bu tarih eğitimine öğrencilerin, sınıflar / kalabalık kümeler hâlinde başkaldırmalarında çok belirleyici bir rol oynamıştır. Zira, öğrenci sayılarının hızla düşüş göstermesi, tarih öğreticilerinin işlerinin de kaybolmasına neden olmuştur; ki bu, bugünkü üniversite sistemimizin acıklı sorunlarından ve hayatın acı gerçeklerinden biridir.

Dahası, eğer tarih eğitimi ve incelemesi, genç öğrenci kuşakların Batı uygarlığının yüksek kültürel geleneklerine aşinâlığının aktarılması ve kazandırılmasında merkezî rolü oynama konumunu yitirirse, bu durumda, akademik tarih disiplini, bizim eğitim sistemimizdeki merkezî rollerinden birini [oynama imkânını] kaybetmiş olacaktır. (Tarih eğitimin genel eğitim sistemi içinde üstlenmesi gereken bir diğer önemli rol de, genç kuşaklara millî kimlik şuurunun aktarılması ve kazandırılmasıdır; bu noktada da, Amerikalı tarihçilerin bazı ciddî zorluklarla karşı karşıya oldukları gözleniyor; ama bu konu, ayrıca ve ayrıntılı olarak incelenmesi ve tartışılması gereken başka bir konu olduğu için, burada sadece değinmekle yetiniyorum bu meseleye.) Bir yandan uzmanlaşma, diğer yandan da tarih eğitiminin alanının yeni konuları ve dünyanın yeni bölgelerini içerecek şekilde genişletilmesi, tarih eğitiminde karşılaştığımız sorunu çözüme kavuşturabilecek yeterli bir cevap değildir. Bununla birlikte, özellikle de ABD'deki tarih araştırmalarının, yaklaşık yarım asır veya daha uzunca bir süre boyunca gerçekleştirdiği ve gerçekten de başarılı bir şekilde gerçekleştirdiği en önemli atılım budur.

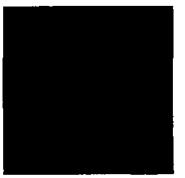
Ancak uzmanlaşmaların çoğalması ve uzmanlık alanlarının geniş bir zaman dilimine, halklara / toplumlara ve yerlere / mekânlara kadar genişlemesi, aslında genel kafa karışıklığını artırmaktan başkaca bir işe yaramıyor pek. Hâl böyle olunca, eğer tarihçiler, konu'larının / disiplin'lerinin genel çerçevesi ve kapsamı hakkında ciddî bir şekilde düşünmeyi imkânsız olarak görürlerse, tarih kurslarına / derslerine katılmanın, gerçekten katılmaya değer olduğu konusunda genel kamuoyuna söyleyebilecekleri pek bir şey olmayacaktır; ve sonuçta, tarihçilik mesleğini, şimdilerde işgal etmekten fazlasıyla zevk aldıkları klasik çalışmalar'la ilgilenen profesörlerin ve öğretmenlerin ellerine kaptırma açmazıyla karşı karşıya kalmaktan kurutulamayacaklardır. Bu tür bir durumda, muhtemelen, bazı diğer disiplinler ya da doktrinler, kamusal kim-

liklerin tanımlanma ve kamusal politikaların tâyin edilme vâsıtası olarak 19. yüzyıldakilerin oynadıkları role benzer bir rolü oynamak zorunda kalacaktır. Bu rolü oynamak için, psikoloji disiplininin gerçekten güçlü bir rakip olduğu gözleniyor. Ancak, psikoloji disiplininin en azından teorik dağınıklığı, tarihçiler arasında da yaygın olan entelektüel / zihnî kafa karışıklığı kadar büyük bir dağınıklıktır. Dahası, 19. yüzyıl düşüncesinin -insan toplumlarının, kültürlerinin, gerçeklerinin ve bilimlerinin bütün boyutlarıyla hayatlarının geri döndürülemez bir şekilde, sıklıkla da şaşırtıcı şekillerde, zamanın akışı doğrultusunda doğrusal / çizgisel olarak değiştiği / ilerlediği- merkezî fikrinin, insan/lığ/ın hâkim durumunun anlaşılması çabasına ulaşılması sürecinde, zaman'a, bu süreçle belirleyici bir ilgisi olmayan bir olgu olarak yaklaşan, herhangi sistematik bir bilim açısından fazlasıyla bunaltıcı ve baskın, fazlasıyla yekpâre ve fazlasıyla genellemeci olduğu apaçık ortadadır; ya da en azından, bana öyle geliyor, diyelim.

Dolayısıyla, tarihçilerin profesyonel çıkarları / kaygıları, tarih disiplininin entelektüel gereklilikleri; ve bizim hayatımızın akışını, hayatımızdaki hâdiselerin izlediği seyrüseferi yönlendirmeyi rasyonelleştirme çabası, bütün bunlar hep aynı yöne işaret ediyor. Başka bir deyişle bütün bunlar, insanlık tarihinin seyrüseferinin genel kalıbının bir açıklamasından beslenirler; ve böyle bir çaba için iyi başlangıç noktası ise Avrupa tarihi'dir. Çünkü, bugün günümüzde bütün dünyada hâkim olan gelişmelerin ve ilerlemelerin çoğu, yerkürenin bu parçasında ortaya çıkmıştır.

Avrupa tarihini vuzûha kavuşturma konusunda bir düşünmeye kışkırtma ve böyle bir vuzûha kavuşturma çabasına bir çağrı olan bu deneme / metin, daha fazla mâzeret geliştirmeye gerek duymuyor artık.

İKİNCİ BÖLÜM

tarihî yöntem ve sosyal süreç

Naif bilimsel tarih yönteminin profesyonelleştiği bir zaman diliminde, tarih disiplini, genç tarihçilerin eğitildiği yüksek lisans seminerlerinde yaygınlık kazandığı için, tarihçiler, genel Avrupa tarihi ve diğer tarih alanlarına pek fazla dikkat sarfetmemişlerdir. Önem verilen şey, yalnızca vâkıalardı; ve vâkıalar, kaynakların dikkatli ve özenli eleştirisiyle elde edilebilirdi, diye düşünülüyordu. Bir kez önkabul ve yanlışlık giderildiği ve "temizlendiği" zaman, gerçek vâkıaların kendilerini tanzim etmeleri bekleniyordu. Her ne sûretle olursa olsun, vâkıalara belli bir form empoze etmek, tarihçilerin işi değildi; çünkü, tarihçinin elverişsiz ortamdan / durumdan kurtardığı vâkıalara / gerçeklere, bu kez yeni bir önkabul -tarihçinin kendi önkabulünü- karıştırma riski zuhûr edecekti. Yalnızca bütün -ya da bütüne yakın- gerekli vâkıalar keşfedildikçe, tümevarıma dayalı genellemeler yapabilmek meşrû kabul ediliyordu. Dikkatli ve titiz bir tarihçi, ancak *bütün* vâkıalara vâkıf ve sahip olduktan sonradır ki, kendi şahsî önkabullerini düzeltebiliyor; ve böylelikle, saf ve lekelenmemiş gerçeğe ulaşabiliyordu.

Bu tür bir ideal, "bilimsel" tarih araştırmasının kapsama alanı üzerinde kesin sınırlılıklar empoze ediyordu. Bütün gerekli vâkıaları bir araya toplayabilmek, ancak tarihçinin anlamaya çalıştığı şeyler üzerinde dar sınırlamalar yapabilmesiyle mümkündür. İşte tam bu noktada, monografik ideal'le

karşılaşıyoruz: Bütün elde edilebilir ve uygun vâkıalar, yazarın eleştirel mülâhazalar yapabilmesini mümkün kılacak şekilde, yazarın elinin altında olduğu için, kalıcı, aşılamaz ve bilimsel Hakîkat'e ulaşmayı arzu edebilecek küçük bir konu'ya, bu konunun kaldıramayacağı kadar genel bir çerçeveyle yaklaşmak.

Ancak, yığınla bu türden monografinin anlaşılabilir bir tarih çalışması içinde nasıl bir araya getirilebileceği sorunu gözardı ediliyordu. Gerçek, gerçekti; ve genel gerçek tasavvuru, ya Tanrı'ya, ya da eşya'nın / şeylerin tabiatına havale edilmişti.

Uygulamacı tarihçiler, hiç bir zaman, insanın kendisini tüketen sahte-bilimsel ideale itibar etmemişlerdir. Ancak bu ideal, üniversite sıralarından geçen herkesi etkilemiştir; ve böyle yapmakla da, özellikle büyük ölçekli, genel/leştirici tarih algısının güvenirliğine ve entelektüel saygınlığına gölge düşürmüştür. Bu tarih algısı, başka bir faktörün, psikolojik faktörün de etkisi altında teşekkül etmiştir. Daha az [daha önemsiz, daha küçük şeyler] hakkında, daha çok şeyler öğrenmekle, uzman, kısa süre içinde bütün rakiplerini geride bırakabilir; ve yoğun, karmaşık araştırma çabasının gerisinde kendisini güvende hissetmeye devam edebilir. Kaldı ki, kaynakların herhangi bir şekilde rasyonel olarak kullanımı, başka bir araştırmacıyı, her ayrıntıda bir başka araştırmacının izinden gitmekten alıkor; ve rakip / karşı delillerin olmadığı bir yerde, uzmanın vardığı sonuçları kabul etmeye zorlar. Bu tür bir işlemin, tarih'i incelemenin yegâne bilimsel yolu / yöntemi olduğuna inanmak, bu tür dar alanda uzmanlaşmış kişileri iki kat güvende hissetme kolaycılığına sığınmaya itmiştir; çünkü bu yöntem, araştırmacıyı, aynı konulara ıvır zıvır malzemeler üzerinde boş yere zaman harcayarak yaklaşabilecek gelişigüzel araştırmacıların karşısına etkili bir cevapla dikilmesine izin vermiştir.

Monografik ideal karşısında onun ötesine taşmayı amaçlayan ve burada ele alacağımız konunun [Avrupa tarihinin oluşumu meselesinin] ilk dersi olan bu denemenin, tarihî araştırmanın yegâne konusunu oluşturan farklı bir tarihî yöntem ve sosyal süreç fikrini ortaya koyacağını daha baştan söylememde yarar olduğunu düşünüyorum. Pratiği teoriye tercih eden kişiler / okuyucular, bu bölümü atlayarak, doğrudan üçüncü bölüme geçebilirler.

İnsanlar, toplumlarda yaşarlar; ve toplumlar, münferit / bireysel davranışı az çok anlaşılır / tahmin edilebilir kılan müşterek davranış normları vasıtasıyla varolurlar / varlıklarını idame ettirirler. Hiçbir iki ayrı eylem, hiçbir iki ayrı karşılaşma, aslâ aynı değildir; ancak, ayrıksı bir insan buluşu olan dil, insanların, çeşitli fiilî tecrübeleri tasnif etmesine ve buna göre hareket etmesine, başka bir ifadeyle, farklılıklar sanki önemsizmiş gibi davranmasına izin verir. Bu genelleştirme gücü, anî tepkiye müsaade eder; ve iki farlı tecrübeyi, müşterek bir fenomenin örnekleri olarak bir araya getiren ölçütler, makul ölçütler olduğu zaman, bu tür âni tepkiler de etkileyici olur; ve böylelikle, tahmin edilebilir ve genel olarak arzulanabilir sonuçlara yol açar.

Hayvanlar da, hiç şüphesiz ki, insanların bu tür özelliklerini paylaşırlar; ve dünyayı, asgarî düzeyde bir "eş", gıda ve düşman olarak tasnif ederler. İnsanın dünyasını ayrıksı ve özgün kılan şey, dilin izin verdiği ve imkân tanıdığı soyutlamalardan ötürü gelişkin tasniflere muktedir olması; ve dahası, insanlar yeni tasnifleme yenilikleri icat ettikçe, dilin zaman skalası üzerinde gelişmesiyle birlikte, insanların bunları faydalı ya da eğlenceli bulmaları ve onları konuşma'ya dönüştürmeleridir. Bunların hepsinden de önemlisi, medenîleşmiş toplumlar ortaya çıkmaya başladığı için (ve muhtemelen de daha öncesinden), insanlar uzmanlaşmışlardır; bu nedenledir ki, daha geniş bir toplumla paylaşılan meselelere ilâve olarak, çeşitli bireyler ve insan kümeleri bazı şeyleri bilirken, bazı şeyleri de bilemezler. Bu tür bir bilgi, hem kas'a dayalı -bazı şeylerin nasıl yapılacağına bağlı-, hem de söz'e dayalı -diğer şeylerin nasıl tasnif edilebileceğine ve hesaplanabileceğine bağlı- bir bilgidir. Böylelikle, geniş bir teknik lügatçe geliştirilebilir; insanın dünyaya verdiği sonsuz tepkinin kesinliği rafine hâle getirilir ve bütün bunlar gerçekleştirilirken de ufukta bir sınır yoktur.

Uzmanlık alanını anlamaya çalışırken tarihçi, tıpkı eski zamanların papazları gibi, insan geçmişi hakkında önemli olabilecek şeyleri değerlendirebilecek bir şeyleri ifşa eden gözlemlenebilir olguların bir parçasını tasnif etmeye ve hesaplamaya çalışmalıdır. Bunu etkin bir şekilde yapabilmek için tarihçi, başka türlüsü, insan tecrübesini kaydeden yığınla şekilsiz / anlamsız ve başa çıkılması zor malzemenin ortasında, dikkati tayin edebilecek / yönlendirebile-

cek tasnif edici bir dizi terime sahip olmalıdır. Herhangi bir münferit grup, tevârüs ettiği tasnif edici terimlerden yola çıkarak işe başlamalıdır; burada özel dil, gereksiz olduğu kadar anlaşılmazdır da. Öte yandan, çok az sayıda da olsa, yakından etkileşim hâlinde olan bir uzmanlar grubu, eski sözcüklere yeni anlamlar yükleyebilir ya da yeni fikirleri uyarlayabilmek ve yeni ayrımlara dikkat çekmek için bir dizi yeni terim icat edebilir. Eğer uzmanlar, konularını büsbütün farklı şekillerde tanzim etme biçimlerinin sonuçlarını ve tatbikatlarını yakından takip ederlerse, eski lügatçe'den yola çıkılarak elde edilen bu tür bir gelişme, kimi zaman çok hızlı adımlarla ilerleyebilir.

Bununla birlikte, tarih araştırması, henüz kendine özgü ya da karmaşık herhangi bir lügatçe geliştirebilmiş değildir. Bu, muhtemelen, tarihçileri en çok ilgilendiren tema'ların ve vâkıaların genelde insanları da ilgilendiren tema'larla ve vâkıalarla aynı ya da aynıya yakın olması gerçeğinden kaynaklanır. Kaldı ki, kamusal hâdiseler kamusaldır; ve bunlar, tarih araştırması açısından merkezî konumlarını ve önemlerini her zaman korurlar. Bu ise sonuç itibariyle, tarihçilerin kendi amaçlarına uygun olabilecek ve hatta gerçekten de kaçınılmaz olacak, kendi çağlarının mevcut lügatçelerini / "dil"lerini bulmalarının mümkün olması anlamına gelir. Geçmişe uygun yeni ayırımlar ya da duyarlıklar da, handiyse her zaman mevcut manzaraya / duruma tatbik edilebilirler; dolayısıyla, anlaşılması oldukça zor profesyonel bir tarih lügatçesi inşa etme imkânı son derece sınırlıdır; en azından kamusal hâdiseler / vâkıalar, tarihçinin dikkatinin merkezi olma özelliğini koruduğu sürece.

Öyle sanıyorum ki, bu durumdan kaçış mümkün değildir. Dil, ne ise o'dur. Dil, zamanla, yavaş yavaş değişir; ancak bireyler, kötürümleştirici yanlış anlamalara davetiye çıkarmaksızın, standart kullanımlardan yalnızca kısmî olarak sapabilirler.

Ama daha uzun ölçekli bir bakış benimsenir de, kısa zaman dilimlerinden ziyade yüzyılları ve hatta binyılları kapsayan zaman dilimleriyle düşünülürse, bu, dillerin, oldukça gelişigüzel ama istatistikî bakımdan hayli etkili ve insanların içinde yaşadıkları çevrelerine daha fazla ve daha başarılı şekillerde tepki göstermelerine izin veren taze ayırımlar ve tasnif edici terimler geliştirmelerini sağlayacak bir biçimde geliştikleri gerçeğini günışığına çıkarır. İlkel av-

cı ve toplayıcı topluluklar, birileri ilk kez yeni bir gıda türü farkettikleri ya da keşfettiklerinde; ve buna, diğerlerinin bulmayı bilemedikleri bir isim verdiklerinde bunu yapmışlardı. Bu tür başarılar, kimi zaman etkili bir şekilde hayatta kalma imkânları sunmuş olmalıdır. Aynı ya da benzer şartlarda benzer gruplarla yarışan bir topluluk, isim veremedikleri ya da ismine sahip olamadıkları için, bazı muhtemel gıdaları keşfetmeyi başaramayan komşularına nazaran çok daha "ileri" konumda olacaktır.[2]

17. yüzyılda, Batı Avrupa'daki matematik ve fizik bilimlerinde buna benzer bir şey vukû bulmuştu; ve takip eden üç yüz yıl zarfında, terimlerin yeniden tanzim edilmesi çabası, yıldızları ve diğer hareket eden cisimleri geleneksel olarak tasvir [ve tarif] etme biçimleri, Galileo, Newton ve diğer bilim adamlarının geliştirdiklerinden daha az doğru ve olguları daha az açıklayıcı olan diğer halklar üzerinde Avrupalılara bir avantaj kazandırmıştı. Newton'cı fizik ve astronomiyi anlamayı öğrenen herhangi bir kimse, bu açıklama biçiminin diğer açıklama biçimlerinden aslında çok daha iyi olduğuna ikna oluyordu. Zira, daha sonraki pek çok kuşak için Newton'cı bilimle uyumlu teknolojik yenilikler, teoriyle pek fazla da irtibatlı değildi; ancak, teknik-teorik irtibatlar arttıkça, bu durum, Avrupalı kavramların üstünlüğü konusunda, bir diğer ve çok güçlü bir argüman sunmuştu.

İnsan toplumu ve tarihi araştırması, 17. yüzyıl Avrupa'sındaki fizik bilimlerde olduğu gibi, hiç bir zaman keskin bir şekilde değişiklik yaşamamıştı. Ve insan ilişkilerine dâir (Aristo'nun ya da Konfüçyüs'ünkiler de dâhil) hiç bir formülleştirme, Newton'cı astronominin dünyanın herhangi bir yerindeki alternatiflerine ve seleflerine karşı sahip olduğu etkileyici entelektüel güce sahip olamamıştı. Kaldı ki, insan davranışı, sarkaçlardan da, top mermilerinden de, gezegenlerden de çok daha fazla karmaşıktır. Duygular, çok büyük önem arzederler; ve çok duyarlı / hassas bir geri-bildirim (feedback), insan toplumunu tasvir etmeye dönük bütün çabaları da derinden etkiler. Yeni fikirler, davranışı değiştirme temâyülü gösterirler ve değişen bir davranış, (bir bakıma ya-

2. Burada, elbette ki, çevrimsellik / döngüsellik hâkimdir. Kimileri başkalarının dikkat çektiklerini adlandırırken, kimileri de başkalarının adlandırdıklarına dikkat çeker. Bilgi sürgit daha fazla soyutlaştıkça, yeni bir şeyleri adlandırmak, onları gözlemlemekten önce gerçekleşir.

pay olarak) ya geliştirilen fikri geçersiz kılar, ya da geçerli hâle getirir. Her iki durumda da, gözlemlenen gerçeklik ve analiz için mevcut olan terimler, birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı olmayı ve son derece güçlü bir şekilde kültüre-bağımlı kalmayı sürdürürler.

Bununla birlikte, eğer gözlemci ile gözlemlenen arasındaki uçurum çok fazlaysa, geri-bildirim [ve etkileme gücü] çok zayıf olabilir. Bu, Batılı kültür metropolünden gelen bir antropolog, küçük ve primitif bir topluluğu incelediğinde ve incelediği lokal topluluğun dilini öğrenip de kendi dilini onlara / yerlilere öğretmediği zaman vukû bulabilir. İşte bu, her ne kadar burada bile insanî bir etkileşim tabiî ki gerçekleşiyor olsa bile, gözlemcinin sosyal süreçteki aktif rolü asgarî düzeye düşer. Salt bir yabancının mevcûdiyetinden kaynaklanan davranıştaki değişiklik, gözlemci, incelediği toplulukta önceden varolan davranış biçimlerini koruma konusunda ne kadar özen gösteriyor olursa olsun, yaptığı işin tanımı gereği, yabancı'nın gözleminin ötesinde kalmak zorundadır. Bununla birlikte, bir taraftan bir sınıfa ders verilirken ya da benzer bir başka iş yapılırken kolaylıkla kabul edilebileceği gözlemlenen herhangi bir kişi kadar hiç şüphesiz ki gerçektir. Ancak, ne tür değişiklikler olursa olsun antropolog, gözlemlenen insanlar, antropologun onların davranışlarını anlaşılır kılmak için izini sürdüğü / araştırdığı terimleri ve fikirleri anlamadığı ve bunlara anlamlı tepkiler veremediği sürece, antropologun mevcûdiyeti, incelediği topluluğu anlama sürecinde ve çabasında, pek fazla bir anlam ifade etmeyebilir ve sonuç vermeyebilir.

İnsanlığın diğer araştırmacıları da, davranışlarını anlamaya çalıştıkları insanların söylem dünyasıyla az çok aynı şekilde / yönde hareket ederler. Sonuçta ekonomistler, siyaset bilimcileri, psikologlar, sosyologlar ve insan/lığ/ın durumunu anlamaya çalışan diğer disiplinlerdeki araştırmacılar tarafından kullanılan fikirler ve terimler, fikrî ve diğer düzlemlerde tasvir [ve tarif] etmeye çalıştıkları insanların davranışlarını gerçekten etkiler. Nasılsa öylece ortaya çıkan insan kibri, bakış açıları daha geniş bir çevrede "işleyen / cereyan eden" insanlar ve gruplar, bu olgudan tedirgin olmaktan ziyade, genellikle hoşnut olurlar. Memnuniyetle kamusal politikalar geliştirme kaygısıyla hareket ederler. Bununla birlikte, mesâfeli bir açıdan bakıldığında, eğer araştırma nesne-

si, gözlemcinin kendi entelektüel çabalarına cevâben değişmeye devam ederse, analiz ve anlama çabasının görevinin daha bir zor olduğu görülür. Antropologlar, araştırdıkları şeyi pek fazla değiştirmeksizin gerçekten gözlem yapmayı sürdürürlerse, işleri [işlerini yapabilmeleri] daha da kolaylaşır.

Belki de bu nedenle, insanlık tarihini ve sosyal süreçleri anlama çabasında en çok kullanışlı gördüğüm kavramlar, temelde antropolojiden gelir.

Temel fikir, kültürel kalıp fikridir; bu tür bir kültürel kalıbı yakalayan ve ona uyan insan davranışlarının çeşitli yönlerinde birbirini karşılıklı olarak destekleyen, tanımlayan ve sınırlı bir anlaşılabilirlik veren tekrarlanabilir davranış biçimleri küme'si.

Davranış kalıpları, kimi zaman bilinçlidir, kimi zamansa değildir. Bilinçli davranış kalıpları, bizim öyle olacağını bildiğimiz ve beklediğimiz kalıplardır; insanlar, genelde yaptıkları şeyi ve yaptıkları şeyle doğru bir şekilde örtüşmesini sağlamak amacıyla yapmaya niyetlendikleri şeyi düşünmeyi tercih ederler. Dolayısıyla, okul davranışı'nın genç kuşakları "okur-yazar" yapması varsayılır ve okul davranışı, genellikle de yapar bunu. Anlaşılması [tahmin edilmesi ve ona göre "tepki" verilmesi] daha zor davranış biçimleri ise, insanların bilincinde olmadıkları davranışları üreten sosyal gerçekliğin türlü yönleridir. Ekonomik büyüme ve patlamanın eski tarzda değişmesi / gerçekleşmesi, iş çemberi teorisinin geliştirilmesinden önceki, sözkonusu olgu tarafından etkilenmeyenlerin çoğunun bilinçlerinin ötesinde bir davranış biçimi üreten davranış'ın bir örneğidir. Bunun çağdaş bir örneği, tam da bizim yoğun olarak karşılaştığımız bir durumdur: Kalabalık bir caddede dur-kalk trafiğine yakalanan sürücüler, araçlarının, boylamsal bir değişim dalgası kalıbı ve araçlardan daha hızlı akan cadde boyunca akıp giden titreşimler ve dalgalar yarattığının pek fazla farkında olmazlar. Yine de dur-kalk durumundaki taşıtlar, istatistikî bir şekilde hızlanırken, yavaşlarken ve seyrelirken "yoğunlaşırlar". Ortaya çıkan sonuç, bir yandan caddenin ve araçların fiziksel sınırlılıklarının etkileşiminin, öte yandansa, bildik sürüş kurallarının, sürücüler trafik yoğunluğunun farkında olsalar da, olmasalar da, düzenli olarak boylamsal bir dalga üretmesidir.

Tarihçinin vazifesi de, insanların geçmiş davranış kalıplarındaki bilinçli ve bilinçdışı kültürel kalıpları algılayabilmesi ve bu kalıpların zamanın akışıy-

la birlikte nasıl değiştiğine dikkat etmesidir. Son zamanlara kadar Avrupalı tarihçilerin çoğu, dikkatlerini, geçmiş zamanlardaki insanların yalnızca bilinçli olarak gerçekleştirdikleri davranış kalıpları üzerinde yoğunlaştırmak olmuştur. Bu tarihçiler, yalnızca insanların kendileri ve kendilerinden öncekiler hakkındaki söylediklerini bir araya getirmekle, eleştirmekle ve insicamlı bir şekle sokmakla yetinmişlerdir. (Şimdilerde algılandığı gibi) Tabiî ihtimallerle çelişen enformasyon kırıntılarını ortadan kaldırmakla, sayısız araştırmacının ve tarihçinin müşterek çabasından, dünyanın yüzeyinin küçük (ama zaman geçtikçe sürgit genişleyen) bir parçasında 30 ilâ 40 asır boyunca vukû bulan, mûteber ve az çok birbiriyle irtibatlı kamusal hâdiselerini ortaya çıkarmışlardır. Onların çalışmaları, bir kez delillerle de desteklendiği zaman, hemen bütün makul insanların üzerinde hemfikir oldukları oldukça zengin bir hâdiseler toplamı ve gerçekleşme ihtimâli yüksek tahkikat çabası ortaya koymuştur. Bu muazzam el işi çabasını yalnızca bir kaç düğümle örmek, 19. yüzyılın bilimsel tarihten anladığı yegâne şeydi.

Bu *vazife* sürgit devam eder. Doldurulacak ya da doğrulatılacak olgusal ayrıntıların, zamanın akıp gitmesiyle daha az önemli olduğuna hükmedildiği zamanlarda bile, araştırmacıların özümsemesi ve daha önce bilinen şeylere yedirilmesi için, elde mevcut olarak görece yeni bulunan veya kullanılan belgeler her zaman mümkündür. Buna ilâve olarak, aktarılmaya devam edilmeyi bekleyen bugüne kadar korunabilen metinlerde kayda geçirilen verileri değiştirme, tanzim etme ve insicamlı hâle getirme vazifesinin geçerli olduğu dünyanın çeşitli bölgeleri mevcuttu ve hâlen de mevcuttur. Anlaşılması zor diller, çözülmesi hiç de kolay olmayan metinler ve -gerek coğrafî, gerekse bürokratik- diğer engeller, bu araştırma çabasını yavaşlatmıştır, ama hiçbir zaman durduramamıştır; ve sıklıkla yeni metinlerin keşfedilmesi, hâlihazırda bilinen kaynaklardan toplanan verilerin yeniden gözden geçirilmesini gerektiren bir çaba içine girilmesine neden olmuştur. Bu, örneğin Türklerin ellerindeki malzemelerin keşfinin henüz ilkel bir aşamada olduğu Osmanlı tarihi alanı için özellikle geçerli olan bir durumdur. Tıpkı Hıristiyan kayıtlarının derinlemesine keşfedilmesine ve kullanılmasına benzer bir şekilde, Türklerin elindeki kaynaklar da derinlemesine incelenmeye başlandığı zaman, Güneydoğu

Avrupa'nın, özellikle de, 1350 ile 1750 yılları arasındaki en az dört asırlık tarihi hakkındaki bildik görüşler konusunda bazı önemli değişikliklerin ve gözden geçirmelerin yapılması zorunlu hâle gelecektir.

Bununla birlikte bu eleştirel editöryal süreç, tarihçilerin gerçekte yaptıkları şeyin yalnızca bir parçasını oluşturur. Geçmiş çağların insanlarının kendileri hakkında söyleyecekleri şeylerin yeniden gözden geçirilmesinin ötesinde tarihçiler, her zaman, o vakitlerde insanların kendilerinin farkında olmadıkları insanî geçmişin çeşitli yönlerini araştırmışlardır. Bu tür meseleler, tabiatı icâbı, bugüne kadar gelen belgelerde doğrudan tasvip edilmezler; ama gerekli bir maharet gösterildiği zaman, sıklıkla satır aralarından okunabilirler. Yine de tarihçi çalışması, büyük ölçüde, insanların pek fazla farkında / bilincinde olmadıkları şeyleri yaptığını ilan etmekten ya da varsaymaktan ibaret olduğu zaman, kuruntu ve muhtemel yanlış yapma oranı olağanüstü bir şekilde artar. Bu tür riskler, görünen'in gerisindeki temel/lendirici nedenle ve insan tecrübesinin şartlarına nüfûz etme gibi görülen şeylerle dengelenir. Geçmiş bir zamandan bugüne kadar kalabilen yazılı kayıtlarda doğrudan doğrulanmayan herhangi bir şey söylemeyi reddeden tarihçiler (ki gerçekten bunu yaptığını iddia edenler de vardır), aslında böyle yapmakla, kendilerini önceki insanlara nazaran daha fazla ve daha farklı olarak anlamaya çalışmaktan uzak tutmuşlardı.

Burada cevaplandırılmayı bekleyen soru şudur: "Kuruntular nasıl kontrol edilebilir ki?" Geçmişteki bir kalıbı benimsemekle, gözlemci, en az gözlemlenen kadar önem kazanır. Uzun zaman önce primitif insanların, antropologun onların davranışlarının analizine tatbik ettiği kavramlara cevap verebilmesinden daha çok, ölen insanların hayatlarının değiştirilememesi anlamında, tarihçi de tıpkı bir antropolog gibidir. Yine de, bunun doğurabileceğe herhangi bir avantaj, geçmişe ait kayıtların korunduğu gelişigüzel bir şekilde dengelenir. O yüzden, tarihçinin hipotezinin test etmek için en çok istediği veriler, kullanılmaya hazır değildir ve hiç bir zaman da hazır olmayabilir.

Hatta, iki büyük açmaz daha vardır. Birincisi, farklı kalıplar, aynı gerçeklik'te gizli olabilirler ve her bir kalıbın algılanmasında kullanılacak uygun bir ölçü/t her zaman mevcuttur. Böylelikle elektronlar, atomlar ve moleküller,

hücrelerle, ağaçlarla ve ormanla aynı fizikî şartlarda herhangi bir çelişki / sıkıntı olmaksızın birlikte varolabilirler; ancak bunlardan herhangi birini tanıyabilmek için oldukça farklı gözlem/leme ölçü/t/leri ve analitik inşa'lar gerekir. İkincisi, Zaman ve mekân'ın değişmesiyle birlikte, insanın analitik inşaları farklı şekillerde evrilir. 20. yüzyılın ikinci yarısında ABD'de yaşayan, ikna edici olarak gördüğü kalıplara inanan ve bunun farkında olan hiç kimse, gelecek kuşaklar şöyle dursun kendi çağdaşlarını bile tatmin edemeyecektir.

İster bir manzaraya, isterse geçmişin oldukça karmaşık ve türlü çeşitli kaydına bakıyor olsun, kişinin gördüğü şey, ne aradığıyla yakından irtibatlı olduğu için; ve bu da, sonuç itibariyle dikkati tayin eden ve araştırmayı yönlendiren anahtar terimler kaynağı'na bağlı olduğu için, bir gerçeklik testi olarak gözlem'e müracaat, pek de, çok şeyi halletmeye yeterli olmayacaktır. Belki de bir örnekle bu noktayı daha anlaşılır bir şekilde vuzûha kavuşturabiliriz. Yakınlarda, Viyana'dan Atina'ya bir uçak seyahati yapmış, yarım saate yakın pencereden dışarıya bakarak derin bir düşünceye dalmış ve Viyana'da yaygın olan geniş hektarlık alan şekillerinden Skoplje'de hâkim köşeli ve düzensiz olarak şekillendirilmiş sahalara dönüşen alan kalıplarındaki değişimi gözlemlemiştim. Muhtemelen, bu uçakta benden başka hiç kimse, benim gördüğüm şeyi gör/e/memişti; ben de zaten, Ortaçağ Fransa'sındaki arazi şekilleri konusunda Marc Bloch'un söylediklerini okuduğum için gördüğüm şeyleri görebilmiştim; ve -biri kuzey Avrupa'daki, diğeri de Akdeniz'deki- iki tür toprak ekimi tarzının sınırının, benim uçağımın takip ettiği güzergâhta yer aldığını biliyordum. Bu, herkesin dikkatini çekebilecek bir "vâkıa"ydı; ancak, arazi şekillerindeki yoğun fiilî çeşitliliği ve aşağıda görülen manzaraya bakan bir kişinin görebileceği pek çok sayısız şeyi gözönünde bulundurunca, yalnızca önceden mevcut olan beklentiler kalıbı nedeniyledir ki, tam bir tatmin edici bir heyecanla, iki arazi şeklinin birbiriyle kaynaşmaya başladığı noktayı tanıyabilecek ve farkedebilecek uyuşmazlıkları / farklılıkları görebilmiş; ve sonra da, hat, aslında oldukça keskin olduğu için, uzun ve geniş arazinin yavaş yavaş ortadan ve gözden kaybolduğunu gözlemleyebilmiştim.

Tatmin edici tarihî keşif örnekleri bu türden örneklerdir: Açık ve anlaşılır bir beklenti, makul bir insanın dikkati meseleye çekildiğinde onaylayaca-

ğı verilerle şaşmaz ve görece basit şekillerde uyuşursa, tarihî keşifler sözkonusu olabilir. Bununla birlikte, vâkıalar ve onların tahminî yorumları, herkesin dikkatine tam olarak sunulduğunda bile, en iyi mevcut hipotez, bütün makul insanlar tarafından ikna edici bulunmayabilir. Ortaya çıkan sonuç, tartışma ve anlaşmazlıktır; sıklıkla da, kesin bir sonuca / çözüme ulaşılamamasıdır. Bu tür bir tartışma, soğuk ve akademik bir tartışma olabilir; ancak bununla birlikte, bu tür tartışmalar kamuoyuna malolabilir; ve yoğun, hatta zaman zaman hararetli duygu patlamalarına yol açabilir. İnsanlık tarihinin kayıtlarından hiç de azımsanmayacak bir yekûn tutan sorgulayıcıların ve heretik'lerin [genel kabul gören fikirlerin dışında fikirler ileri süren aykırı kişilerin] fanatizmleri, toplum ve tarih konusundaki fikirlerin nasıl şeksiz-şüphesiz inanılan fikirler olduğunu gözler önüne serer.

Gerçek şu ki, insanlar kendilerini, tartışmalı konulara dalmaktan ve pek de ikna edici olmayan hipotezleri savunmaktan alıkoyamazlar. Dünya hakkında harekete geçmek ve buna mukâbil bir karşı hareket geliştirmek, bizim, etrafımızdaki şeyleri anlamlı ve anlaşılır bir şekilde tanzim etmemizi; başka bir deyişle, anlamsız ayrıntıları ve neyin önemli olduğunu özgürce kabul edebilmemiz için arkaplan "gürültü"sünü, yani açıkçası, neyin gerçekten anlam ifade ettiğini apaşikâr bir şekilde belirginleştirmemizi gerektirir. Eğer birileri için gerçekten anlamlı ve anlam ifade eden bir şey, başkaları için yalnızca mit olarak görülürse, bu, insanların beşerî hâdiseler konusundaki tercih edilmiş ya da tevârüs edilmiş fikirlerin, bütünüyle doğru ve haklı olduğunu düşünerek hareket etmelerini engellemez. Bu tür davranışlara meydan okuyan / karşı çıkan kimseler, pişman olacaklardır; ve eğer karşı çıkılan şey, gerçeğin kendilerinin savundukları versiyonu açısından yeteri kadar önemli görünüyorsa, bu durum, onların soruşturulmalarına ve kovuşturulmalarına bile neden olabilecektir.

Ne ki, fikirler [herkese göre] farklılık arzeder. Bir kuşak için kutsal ve vazgeçilemez olan bir şey, aradan uzunca bir zaman geçtikten sonra, daha sonraki kuşaklar için marjinalleşebilir ya da büsbütün önemsizleşebilir. Ve insanların, kendileri ve etrafında bulunan dünya (ve tabiî olarak fizikî dünya) hakkındaki fikirlerinin gelişimi, hiç şüphesiz ki, gelişigüzel bir merakla ya da savruk ve sarsak entelektüel modalarla gerçekleşmemiştir. Delil, mantık ve yanı-

sıra da insanların hayatta kalabilmelerini sağlayan *pragmatik test*, insanların benimsedikleri fikirleri ve inandıkları inançları etkiler. Yanılgılar ve yanlışlıklar, zamanla kaybolma temâyülü gösterirler; tabiî ki, yanılgılar ve yanlışlıklardan, zaman zaman hayal kırıklığına ya da felâkete yol açan fikirleri kastediyorsak. Ya da tam tersine, insanlara zaman zaman memnûniyet verici gelen ve beklenti ile gerçekte vukû bulan arasında daha sıcak bir yakınlaşmanın ve buluşmanın doğmasına yol açan şekillerde, insanların nasıl davranmaları gerektiğini öğreten ve öğütleyen hakîkatler, muhtemelen kalıcılaşırlar ve hatta geniş bir zamana ve mekâna yayılma istidadı gösterebilirler.

Tarihçilerin geçmiş'i tasvir etme ve geçmişte önem arzeden şeyleri tahlil etme çabaları, Avrupalıların ve Batılıların kamusal olayları yaygın olarak anlama biçimlerini gözden geçirme ve düzeltme çabalarının önemli bir kısmını teşkil ederler. Aslında bu, tarihçilik mesleğinin, modern toplumu anlamaya dâir geliştirdiği en temel iddiasıdır.

Geçmişi anlamaya ve yeniden-anlamaya çalışmakla, tarihçiler, şimdi'ye dâir doğrudan ya da dolaylı olarak alternatif anlama / anlamlandırma biçimleri sunarlar. Bu anlama / anlamlandırma çabaları arasında, diğerleri tercih edilebilir. Diğerlerini tercih eden kişiler, böyle yapmakla, beşerî kültürün bütün boyutlarını ihata tecrübe'ye tepki vererek cevap üretmeleri yoluyla geniş / kapsamlı gelişim sürecine aktif olarak katılırlar ve yanısıra da mantık ve öngörü'den ziyade, deneme-yanılma yoluyla beşerî (ve tabiî ki, tabiî) çevre'ye verilen beşerî tepkilerin / cevapların doğruluğunu ve uygunluğunu geliştirirler.

Hiç kimse kendisini bu tarihî süreçten soyutlayamayacağı için, tarihçi olabilecek (ya da entelektüel kaygıları olan) herhangi bir kişi, devraldığı en gelişmiş donanımı da yanına alarak yapabileceği en iyi şeyi yapmalıdır. Hemen her yerde herkes, (mevcut terimler ve onların birbirleriyle ilişkileri bakımından tanımlanan) beklenti ile tecrübe arasındaki o kaçınılmaz çevrimsellik çemberine kıskıvrak yakalanmış durumdadır. Bunların her biri bir diğerini sürekli olarak etkiler; ama bu ikisinden yalnızca *beklenti*, düzenleyici ve hükmedici rolü oynar. Bu, gözlemlenebilir tecrübenin inatçılığından ziyade, diğer soyut tasnif edici beklenti sistemleriyle ihtilâfının daha fazla giderilmesi çabalarına bağlı olarak işler. Bütün fiilî beklenti sistemleri, insanın gelişigüzel

arkaplan gürültü'süne itibar etmemesi kapasitesi nedeniyle, tecrübeyi başarılı bir şekilde tanzim ederler. Hiç bir anlaşılabilir beklenti sistemi, bütün potansiyel verileri tüketemez, her şeyi açıklayamaz; ve her ulaşılabilir / elde edilebilir girdi'ye anlam ve önem atfedemez. Gerçekten de, beklenti kalıbının zamanının çok ötesinde depolanan bütün bir soyutlama gâyesi ve pratik işlevi, potansiyel itici güçlerin yalnızca anlamlı bir kısmına dikkat kesilmeye ve yoğunlaşmaya izin vermek, diğer her şeyi ise bir kenara bırakmaktır; sineklerin, üzerinde lekeler bıraktığı elyazması metinler, kütüphaneyi kaplayan toz bulutu, iki bağımsız tanığın şehadetiyle doğrulanan mucizeler ve benzeri her şey.

Bu mülâhazalara bakıldığında, tek uygun tavrın, tecrübeyi tanzim etmekte, dilin, hem ne kadar kırılgan, hem de ne kadar güçlü olduğunu, ayrıca bizimkisi de dahil, her kavramsal şemanın daha fazla gelişime ve geliştirilmeye açık -ya da yalnızca antikacının merakını mucip çıkmaz bir sokağa dönüşen- tarihî bir ürün / inşa olduğunu kabul eden sadece çıplak bir tecrübe olduğu anlaşılıyor. O hâlde, tam bu ruh hâliyle, benim geliştirdiğim şemayı daha sonraki bölümlerde Avrupa tarihine tatbik etmeye geçmeden önce, benim tarihe yaklaşımımı yönlendiren ve belirleyen beklentileri, soyut / teorik olarak özetlemem gerekiyor.

* * *

Çok sayıda insanın, sözgelişi, milyonlarca ve hatta yüz milyonlarca insanın hayatlarında gözlemlenebilir sürekli tekrarlanan davranışlar olan kültür kalıpları, burada benim ilgi odağımı oluşturan olgulardır. Bu tür bir kalıp, sezgisel bir sıçramayla tanınabilir, sınırlı miktardaki enformasyondan genelleştirilebilir; ve bu tür bir kavramın temel vazifesi, sezgisel sıçramanın gerçekleştirildiği sırada henüz karşılaşılamayan ilâve enformasyonu, nasıl iyi bir şekilde şema'ya uyarlayabileceği sorununda düğümlenir.

Kültür kalıpları, belli bir kültür kalıbını paylaşan insanlar, o kültür kalıbını paylaşmayan yabancı insanlarla karşılaştıkları zaman etkileşirler / birbirleriyle etkileşim hâline girerler. Yabancıların, elbette ki, kendilerine özgü kültür kalıpları vardır; o yüzden buradaki karşılaşma, tarafların karşılaşmaları sırasında belirginlik kazanan iki farklı kültür kalıbının karşılaşması / buluşmasıdır. Bu tür durumlarda, her iki tarafta da önemli bir değişime yol açmaya

karşılıklı iticilik, muhtemelen en yaygın tepki biçimidir. Bununla birlikte, kimi zaman, bu karşılaşma sırasında, taraflardan biri, diğerinin sahip olduğu kültür kalıplarında câzip bir şey görür, ya da gelecekte meydana gelebilecek çarpışmanın felâket getirmemesi için kendi savunma mekanizmalarını geliştirecek adımlar atılmasını gerektiren kabul edilemez bir şey bulur.

Dolayısıyla bu tür karşılaşmalar, insanları, kendi kültürel miraslarını değiştirmeye, ayarlamaya ve düzeltmeye kışkırtır. Yeni bir şey icat edebilmek için âşinâ olunan unsurların biraraya getirilmesi, ihtimallerden biridir. Bir tarafın kültürel mirasındaki farkedilen kusurlara karşı gösterilen ikinci ve daha yaygın tepki ise, yabancının üstün olduğu gözlenen kültürel teçhizatındaki unsurları ödünç almaya ve kendisininkine uyarlamaya teşebbüs etmektir. İnsanın şu yeryüzü hayatı boyunca, çeşitli insan grupları, kültürleri kendilerininkinden farklı olan yabancılarla muhtemelen yalnızca sınırlı oranlarda karşı karşıya gelmiştir. Avcı topluluklarının başka avcı topluluklarıyla ve geçimini temin etmekle meşgul olan tarım topluluklarının bir başka tarım topluluklarıyla karşılaşmaları, yabancı toplulukların beceri ve hüner repertuarında yeni olan şeyleri bihakkın takdir edebilmelerini ve kendileri için avantajlı olduğu gözlenen kültürel unsurları hiç zorlanmaksızın ödünç alabilmelerini göstermesi bakımından iyi örneklerdi/r.

Bununla birlikte, birbirlerinden farklı hayat tarzlarına sahip olan yabancı kültürlerin birbirleriyle karşılaştıkları; ve tarımın, bütün insan toplulukları için ilk temel ekonomik yaşama ve hayat tarzı kaynağı olmasından itibaren bu tür karşılaşmaların yaygınlık kazanmaya başladığı zamanlar ve durumlar da mevcuttur. Bu tür durumlarda ödünç almalar, çok daha zordur. Eğer bu karşılaşmalar sırasındaki ödünç alma işlemleri, ufak tefek şeylerin ötesine giderek daha esaslı ve büyük ölçekli ticarî eşyaların alışverişine dönüşürse, yabancı yeni bir beceri ve hünerin mevcut şartlara uyarlanması çabası, eski ve yeni kültürel kalıplar arasında uzun vadeli [sonuçlar doğurabilecek] sürtüşmelere ve çatışmalara neden olabilir. Bir değişim, beraberinde başka değişimlerin de önünü açabilir; ve böylelikle, görece kısa bir zaman dilimi içinde, yabancı kültürel unsurları ödünç alan toplum, kendisini bir tür kültürel bir başkalaşmaya (mutasyon'a) icbar edilmiş / zorlanmış bir vaziyette bulabilir.

Daha büyük kültürel uçurumların sözkonusu olduğu; örneğin, avcı ve toplayıcı toplulukların medenîleşmiş toplumlarla karşılaştıkları zamanlarda görüldüğü gibi, ortaya çıkan yaygın sonuç, [kültürel dinamikleri bakımından] daha zayıf toplumun tahribi ve çözülmesi şeklinde tezâhür edebilir. Zira, medenîleşmiş tarz ve davranışlarla temasa geçen avcı ve toplayıcı toplulukların büyük bir şaşkınlık ve demoralize olma durumu yaşamaları büyük bir ihtimaldir; bu tür durumlarda bu topluluklar, kendilerinin tevârüs ettikleri hayat tarzından daha üstün olan bu ödünç aldıkları hayat tarzlarının üstünlüğünü kendilerine bile itiraf etmek için boş yere çabalayıp dururlar. Daha zayıf toplumlar, büsbütün çözülmenin dışında, çeşitli boyun eğme biçimleriyle bağımlı hâle geldikleri daha güçlü komşularıyla başa çıkmanın yolları üzerinde kafa yorarlar: Vergiler ve kiralar ödemek, talep üzerine işçilik yapmak vesaire gibi. Coğrafî engellerin, güçlü yabancıların nüfûz, sirâyet ve istilâlarını engellediği bazı sığınak bölgelerine çekilmek de, bir başka gözlemlenen ihtimaldir; ve aslında, modern antropologların araştırdıkları, hâlen varlıklarını sürdürebilen avcı ve toplayıcı toplumlar, bu yolu takip etmişlerdi/r.[3] Yabancıların kültürel kalıplarıyla mukâyeseye ve karşılaşmaya dayanıklı olabilen kültürel kalıplar, farklı kültürel arkaplanlara sahip insanlar arasındaki karşılıklı temasın sık rastlandığı yerlerde başarıyla kümelenme temâyülü gösterir. Bu, bu tür yerlerdeki insanların önlerindeki seçeneklerin çokluğundan ve bazı bakımlardan mevcut alternatiflere karşı üstün[4] olduğu gözlenen kültür kalıplarını tercih etme seçeneklerine sahip olmalarından kaynaklanır.

---

3. Ki bu, sonuçta, çağdaş avcı ve toplayıcı toplumların korkuyla ve içlerine kapanarak zamanda geriye gittiklerini varsayan *kültürel karakter* hakkındaki, özellikle de erken insan topluluklarının psikolojik tutumlarına dâir tahkikatların yanlış ve yanıltıcı olduğu anlamına gelir. Bütün insanların avcı topluluklardan müteşekkil olduğu ve onların hayvan rakiplerinden çok daha iyi avcılar oldukları zamanlarda, yabancılarla karşılaşmaktan ürkülmesi ya da bilinmeyen yerlerden duyulan korkular vesaire gibi olguların, kendi kültür tarzlarını, yalnızca sistematik olarak yabancılarla temasın verdiği tedirginlik nedeniyle içlerine kapanmakla koruyan ve hâlihazırda yaşayan avcı topluluklar arasında oynadığı rol, muhtemelen çok daha az ve küçük bir rol olmalıdır.

4. Bu "üstün" sözcüğü, biraz fazla anlam yüklemesi olan bir sözcüktür. Uygar hayatın karmaşıklıklarına ve kafa karıştırıcılıklarına başkaldıran romantikler ve diğerleri, uygarlaşmış davranış ve zihin kalıplarının, insan hayatının daha primitif ve daha basit kalıplarından

Bu açık yerler, coğrafî yerleşim düzeni ile, ulaşım ve iletişim teknolojileri arasındaki etkileşim yoluyla tesis edilmiştir. Coğrafya, kültürel olarak verimli buluşmaların zamanla sıklıkla tekrar ettiği yerlerdeki belli düğüm / kavşak noktalarına yönelen ulaşım ve iletişim kalıplarını kanalize ediyordu. Buna ilâve olarak da, bazı topraklar, farklı mesleklerin gelişmesine oldukça elverişliydi; sözgelişi, avcıların, çobanların ve tarımcıların birbirleriyle yakın ilişki ve temas kurarak varolmalarına izin veriyordu. Ayrıca bu tür bir çeşitlilik, bizim en erken insan atalarımızın yaşadıkları farklılaşmamış avcı topluluklarında vukû bulan her şeyi fazlasıyla geride bıraktıran ve aşan bir hızla etkileşim ve yaratıcılığı kışkırtmıştı.

Böylelikle insanların, şeyleri en etkili, en etkileyici ve en câzip şekillerde yapabilmeyi tercih edebilme asgarî imkânını yakaladıkları yerler teşekkül etmeye başladı. Ortaya çıkan sonuç, üstün beceri ve hüner kümelerinin ortaya

---

üstün olduğu iddiasını reddetme eğilimindedirler. Açıktır ki, burada her şey, kişinin, neyin önemli, kıymetli ve sahip olunmaya değer bir şey olduğuna, nasıl ve neye dayanarak hüküm verdiğine bağlı olarak değişir. Benim burada bu "üstün" sözcüğünü kullanmaktaki amacım, insanların bazı davranış biçimlerini benimserken ve daha az câzip, yani daha düşük olduğuna hükmettikleri başka davranış biçimlerini ise reddederken, yaptıkları gerçek seçimleri / tercihleri tasvir etmekten ibarettir. Bu tür terimleri ve nitelemeleri kullanmakla, burada, her ne kadar, insan olmamız hasebiyle insanların yaptıkları seçimler bana da benimsemem için önerilen seçimler olsa da, insanların yaptıkları seçimlerin şahsî olarak yargılanması ve onaylanması gibi bir kaygı gütmüyorum. Dolayısıyla, bana ve pek çok kişiye göre refah ve güç, sefâlet ve güçsüzlüğe tercih edilebilir bir şeydir. Güzellik ve mantıksal tutarlılık da, insanların gerçek seçimlerini / tercihlerini etkileyen güçlü ve yaygın olarak aranılan vasıflardır.

Çatışan değerler, elbette ki, mevcuttur; ve yanlış verilmiş hükümler, tabiî ki bir hayli yaygındır. Özellikle de insan hayatı, uzun-vadeli ve kısa-vadeli bedeller arasında sürgit yaşanan gerilimle malul olmuş bir hayattır. Ama genelde, eğer uygun istatistikler keşfedilirse, uzun-vadeli bedellerin, insanın bireysel hayatında (kısa-vadeli bedellerin ise sosyal ve coğrafî hayatında) hâkim olduğu ortaya konabilir. Bunlar, her ne sûretle olursa olsun, medenîleşmiş insanlığın tevârüs ettiği geleneksel ahlâkî kodlar tarafından belirlenen türden tercihlerdi. Özelde bireyler, genelde ise toplum açısından bu tür kodların varlığını sürdürmesi, Hıristiyanların Altın Kural olarak bildikleri şeye doğru pratikte medenîleşmiş insanlığın bütün ahlâkî sistemlerinin yürümesinin hârikulâde bir şey olması kadar sorgulanamaz bir şeydir.

çıkmış olmasıydı; ve işte bu kümeler, medeniyetlerin geliştirildiği ilk merkezleri oluşturmuşlardı.

Bu tür merkezler kendilerini tarif ettikçe, medenîleşmiş merkez ile barbar kenar arasındaki karmaşık ve sürgit devam eden gerilim belirginleşmeye başladı. Burada "barbar" sözcüğü, "medenîleşmiş"in tabiî bir gerekçesi olarak kullandığım bir sözcük. "Barbarlar", medenîleşmiş toplulukla temas hâlinde ve medenî başarıların üstünlüğünün farkında olan, ama yine de kendilerine özgü farklılıklarını ve ayrıcalıklı kültür ve davranış kalıplarını devam ettiren halklardır. Tam bu noktada, gıpta etmeyi, hor ve hakir görmeyle birlikte yaşayan, belirsiz, müphem bir ilişki biçimi ortaya çıkmıştır. Ama buna mukâbil olarak, barbar halklar arasında, en azından kendi becerilerini düzeltmek ve geliştirmek, medenîleşmiş çağdaşlarına karşı kötürümleştirici aşağılık duygusundan kurtulabilmek için, medenîleşmiş hayatın bazı önemli beceri türlerini kendilerine uyarlamaya ve kendilerine mâletmeye çalışan kalıcı bir damar da varolmuştur.

Bu tür bir etkileşimin sonucu, medenîleşmiş merkez'den gelen kültürel özelliklerin komşulara ve komşuların komşularına taşınması olmuştur. Ödünç alınan unsur, pek çok farklı kültür kalıbına sahip olan ve bu yabancı kültürel unsurları ödünç alan topluma kolaylıkla nakledildiği ve yedirildiği zaman, bu tür kültürel akışlar, kimi zaman oldukça uzak mesâfedeki bölgelere kadar ulaşabilmiştir. Diğer durumlardaysa, coğrafî ya da kültürel engeller, bir toplumun bir başka toplumdan pek çok şey öğrenmesini ve ödünç almasını mümkün kılan [coğrafî] yakınlığa ve apaşikâr imkânlara rağmen, bir tekniğin ya da bir fikrin yayılmasını yüzyıllarca önlemiştir.

Yabancılarla temasa karşı geliştirilen mahallî tepki tarafından üretilen, bir ilerlemeyi ödünç alma ya da kabul etme kararlarının verilmesine yol açan şartlar, çok büyük farklılık arzeder; ve çoklukla da bu konuyla ilgili ayrıntılar, kaybolmaktan kurtarılamaz ayrıntılardır. Yeniliğe karşı gösterilen tepkilerde, hem irrasyonel, hem de rasyonel faktörler rol oynarlar. Yine de değişimin kabulü, bütünüyle gelişigüzel ve tesâdüfî değildir ve ayrıca da, zamanda ve mekânda yeknesak bir şekilde dağıtılmamış / paylaşılmamıştır. Açıktır ki, çoğul kültürel modellerin mevcut olduğu yerlerde, eski tarzların terkedilmesi çok

daha güçlü ve yaygın bir ihtimaldir; ve belli bir toplumun, tevârüs edilen / geleneksel davranış kalıplarında bir dizi değişiklik yapmaya karar vermesinden sonra, gelenekten daha fazla kopuşlara karşı gösterilen tepkiler zayıflar; en azından, insanların / halkların etraflarındaki dünyaya, etraflarında olup bitenlere tepki vermekte / cevap üretmekte kullandıkları, başvurdukları bütün bir psikolojik anlamlar ve değerler yapısı, parçalanma tehdidi ve tehlikesi ile karşı karşıya kalacak kadar zayıfladığında [gelenekten kopuşa gösterilecek tepkiler, gözle görülür bir şekilde azalır]. Ama öte yandan da, işte tam bu noktada, daha fazla değişime gösterilen başkaldırılar birdenbire yoğunlaşabilir. Çeşitli ateşli / tepkili davranış biçimleri, karşı karşıya kalınan kriz, karşılaşılan dünya ile başa çıkma sürecinde yeni alışkanlık biçimleri üretmeye köksaldırmaya başlayıncaya kadar artmaya devam eder. Ya da alternatif olarak, tehlikeyle karşı karşıya kalan kültürel geleneğin taşıyıcıları ölebilir ya da biyolojik olarak varlıklarını sürdürebilirler; ama bitişik ya da çepeçevre kuşatan sosyal ve kültürel yapının içinde çözülerek ve eriyerek ayrı/ksı bir kültürel varlık olarak mevcûdiyetlerini sürdüremez ve yokolurlar.

Karmaşık medenî bir toplumda "mezhepler" / türlü fırkalar, meslekî ve diğer gruplar, en azından kısmen, hâkim kültürdeki unsurları bilinçli olarak reddetmeyi, onların yerine kendi normlarını ikâme etmeyi tercih edebilirler. Bu tür bir çoğulculuk imkânı, ayrıca, başlangıçta bağımsız barbar kültürlerin medenîleşmiş siyasî bünye içinde absorbe edilmelerine [u/yutulmalarına] izin verir; ve böylelikle, genel toplumla uyumlu (symbiotik bir ilişki kurabilen) ama çeşitli önemli noktalarda kendi normları bakımından farklılığını koruyabilen bir "mezhep" (sect) gibi varlığını sürdürür. Böylelikle, medenîleşmiş toplum içinde gerçekleştirilen çeşitlilik, en azından, çeşitli farklı gruplar arasında genel olarak tatmin edici bir intibak / uyumlanma tesis edilinceye kadar, kültürel yaratıcılığı geliştirir; sonuçta, iletişim ağları değiştikçe ve yaygınlaştıkça, yeni yabancılarla kurulan taze temaslar, -hem dahilî, hem de haricî- bütün bir karşılıklı uyarlanma ve yeniden-uyarlanma sürecini tekrar tekrar başlatır.

Medenîleşmiş bir toplumun dahilî karmaşıklığı yeterince büyümeye, üstelik de fazlasıyla kırılmaların, kopmaların ve farklılıkların sözkonusu olmasını mümkün kılacak kadar artmaya başlayınca, kendi kendini besleyebilen ve

kendi kendine ayakta durabilen bir tepki / cevap üretme ufukta görülebilir; böylelikle, dahilî olarak üretilen bir değişimin pek çok diğer değişimi de tetiklemesiyle, sonuçta bunların da başkalarını sürekli olarak tetiklemesiyle birlikte sosyal değişimin artan hızını süratlendirir. Bununla birlikte, yenilenen dış meydan okumaların yokluğu hâlinde, insan toplumundaki en süratli ve en uzun vadeli değişimlerin bile, zamanla belli doyma noktasına ulaşıp da denge durumu üretip üretemeyeceği pek açık değildir. Basit ve küçük toplumlar, elbette ki, istikrarlı bir dengeye ulaşma temâyülü gösterirler; ama medeniyetler, bir medeniyetin muhtemelen ulaşabileceği bir denge durumunun tanımlanabilmesini mümkün kılabilecek yeterince uzun bir geçmişe sahip değiller (şunun şurasında yalnızca 5.000 yıllık bir hikâyeden sözediyoruz); elbette ki, Avrupa'nın ve daha çok da Çin'in medenîleşmiş hayatındaki çeşitli dönemlerde istikrar idealine yaklaştıkları bir gerçektir [ama bu iki örnek, medeniyetlerin ne zaman ve nasıl bir denge ve istikrar durumuna ulaşabildiklerine dâir belli bir sonuç çıkarabilmemiz için yeterli değildir].

Bütün bu sosyal değişimlerin gerisinde, kaçınılmaz olarak, beşerî yaratıcılık ânları gizli olmalıdır. Sanırım hiç kimse, bu çok az rastlanan ve istisnâî davranış biçimini açıklayabilecek tatmin edici bir teori geliştirememiştir. Bireysel dehâ ve yaratıcı bireysel sıçrama eylemlerine müsâit olan ve müspet cevap verecek sosyal şartlar ve kışkırtma imkânları[n nasıl açıklanabileceği], hâlâ bir sır olmayı sürdürüyor. Bununla birlikte, çoklukla müşterek ilgileri ve duyarlıkları paylaşan, müşterek problemleri tartışan ya da tecrübe eden yaratıcı ruha sahip bir grup kişi'nin, bireysel yaratıcı için zarûrî ve vazgeçilmez bir itici güç sunmaları sözkonusu ise de, bireysel yaratıcılığın bireysel zihinlerden neşet ettiği çok açıktır. Hatta, hırçın ve kendi fildişi kulesinde yaşayan bireysel bir dehâ bile, yaratıcılığının kaynağını içinde yaşadığı kültürel vasattan alır; muhtemelen söz yoluyla olmaktan ziyade, kitaplar yoluyla ya da diğer gayr-ı şahsî karşılaşma biçimleri aracılığıyla.

Öyle sanıyorum ki yaratıcılık, ayrıca, bildik tecrübe parçaları ve kırıntılarının, zihnin / düşünen kişinin zihninin gözünde yeni bir ilişki, yeni bir imkân, yeni bir anlam kıvılcımı çaktırdığı zaman, yeniden düzenlendiğinde, her zaman âniden patlayıveren bir sezgisel derinlik ve yoğunlaşma hâdisesidir. Ki-

mi zaman, belki de çoklukla, bu tür tecrübeler kişiyi hiç bir yere / noktaya ulaştırmayabilir; çoklukla yeni fikirler, tıpkı biyolojik mutasyonlar / başkalaşmalar gibi kötü fikirlerdir. Ancak yaratıcı dehâ, zaman zaman, geliştirdiği fikirlerin hakîkati, ayrıcalıklığı, güzelliği, özgünlüğü ya da kullanışlılığı konusunda toplumu ikna edebilir; ve böylelikle, geliştirilen bu fikrin ya da fikirlerin düzinelerce, yüzlerce, binlerce ve nihâyet kimi zamansa milyonlarca kişinin hayatlarında doğruluğu ispat edildikçe, bu fikirler, geniş çevrelerin davranışlarını değiştirir.

Yeni bir buluş'un veya fikrin, toplumda yaygınlaşma süreçleri, yabancı bir toplumla giri/şi/len temasın sonrasında ödünç alınan buluş ya da yenilik süreçleriyle neredeyse benzerdir. Her şeye rağmen burada, yine de bir farklılık sözkonusudur. Yeypeni bir keşfi veya buluşu kabul eden ya da yayan insanlar, karşılarında geleneğin ağırlığını / tepkisini bulurlar. Onlar, bazı önemli bakımlardan üstün olduğu görülen muhtemel bir yabancının korkusu ya da kıskançlığı ile hareket etmeye zorlanırlar. Son zamanlara kadar bu tür çabaların sonuçları engelleyici olagelmiştir. Eğer yenilik, atalar tarafından düşünülmemiş ya da ihtiyaç duyulmamış bir şeyse, insanların çoğu, bunun değerli olamayacağına hükmetmişlerdir. Değişimi teşvik etmeye dönük bir dış tehdit olmadığı durumlarda, muhafazakâr ret, normal / beklenen reaksiyondur.

Ne var ki insanlar, kendi dünyalarının bilinen unsurlarıyla "oynarlar"; ve bir bağlanmaya yol açmayan daha önceden yapılan ya da bilinen şeyler konusunda bir iyileşme olarak görüldüğü için sıklıkla belli terkiplere / sentezlere ulaşırlar. Daha az çabayla daha iyi sonuçlar veren teknolojik iyileşmeler ve yenilikler, belki de kabul edilmesi en kolay yeniliklerdir; ama mantıkî ve estetik yenilikler de, en azından bazı şartlarda görece geniş bir kabullenmeye yatkın yeniliklerdir. Burada karşılıklı çıkar ilkesi geçerlidir: Hatırlanabilen bir süre zarfında hâlihazırda önemli değişimleri kabul eden toplumların yenilikler yapmaya kışkırtılmaları muhtemeldir. Bu, geçmişteki değişimlerin yeni imkânlar yaratmış olmasından ve ayrıca da, genellikle keskin zekâların dikkatlerini çekebilen ve onarma yollarını araştırabildikleri bazı tutarsızlıklar ve açmazlar ortaya çıkarmış olmasından kaynaklanır. Kezâ bu tür toplumlar, az sayıda kişinin gerçekleştirdiği buluşları ve yenilikleri, çok sayıda insanın ka-

bul etmesini teşvik eden aynı sosyal şartlardan ötürü ilâve değişimleri reddetmeye daha az yatkındırlar.

Sonuç olarak, başarılı buluşlar ve yenilikler, zamanda ve mekânda kümelenme eğilimi gösterirler. Böyle bir şey vukû bulduğu zaman, benim "metropolitan merkez" diye tarif ettiğim şey, kendisini ifade eder. Tanımı gereği bu tür yenilikler, büyük ölçüde çok sayıda insan üzerinde etkilidir ve onlar tarafından kabul edilirler; bu, asıl ortaya çıktığı yerden coğrafî yayılmayı gerektirir. Bu tür bir kaç kaynaşma, eş-zamanlı bir şekilde gerçekleştiği zaman, "kültürel yamaç" olarak adlandırılabilecek bir durum ortaya çıkar; böylelikle kişi, metropolitan merkez'in başarılarına gösterilebilecek yalnızca birkaç tepkinin olduğu ve sonuçta da hemen hemen hiçbir tepkinin olmadığı insanlar ve topluluklar arasın/d/a uzun bir yolculuğa çıktığında, metropolitan merkez'in zirvesindeki değişik yokuşlardan inmeye başlar.

Aslında bu, milyonlarca kişinin şahsî tecrübeye gösterdiği tepkiyi özetleyen bir metafordan başka bir şey değildir. Dahası, coğrafî zirve ve yokuş metaforları da, aynı zaman-mekân'da, kişinin kültürel davranışın hangi yönlerini düşündüğüne göre farklılık arzeden oldukça farklı zirvelerin ve yokuşların aynı ânda mevcut olmasından ötürü, açıklama gücü yetersiz olan metaforlardır. Dolayısıyla, örneğin, Avrupa'da 1650-1700 yılları arasında metropolitan merkezin haritası ve müzik açısından kültürel yamaçları, fiziğin yamaçlarıyla karşılaştırıldığında kesin bir şekilde farklılık arzeder; kezâ maden teknolojisi, tarımsal iyileşme, askerî örgütlenme, edebiyat ya da yazı sanatları ve tarih araştırması gibi şeyler açısından da farklı kültürel kalıplar sözkonusudur. Dahası, iletişim araçlarının hızla dünyanın her bir tarafına yayıldığı ve ulaştığı son bir yüzyıl zarfında, ortaya çıkışı herhangi bir coğrafî merkezle yakından ilişkili olmayan çok sayıda meslekî hüner geliştirildi. Atom-fizikçileri ya da radyo-astronomcuları gibi uzmanlar arasında, nereden başladığına bakılmaksızın, herhangi bir yeniliğe gösterilen reaksiyon süresi gerçekten son derece kısalmıştır.

Bu şartlar altında, metropolitan merkez ve kültürel yamaç metaforu anlamını büyük ölçüde yitirmiştir. Ama iletişim araçlarının gelişmesinin daha yavaş ve yeniliğe / buluş'a karşı gösterilen direnişin daha büyük olduğu, daha

önceki çağlarda, büyük buluşların / yeniliklerin sınırlı bir coğrafî alanda çiçeklenme ve karakteristik olarak da, sınırlı zaman dilimlerinde geçerliliğini sürdürebilme eğilimi çok kesin ve oldukça dardı. Önemli ve kalıcı yeni şeyler keşfedildiğinde, ifade edildiğinde ya da ilk kez harekete geçirildiğinde, belli bir büyük buluş / yenilik, daha sonraki kuşakların "Altın Çağ" olarak kabul ettikleri diğer faaliyetleri üreten yeniliklerle ilişkisi ölçüsünde gerçekleşme temâyülü gösteriyordu.

Böylesi bir çağın ortasında kalakalmak, hiç de memnun edici bir şey değildi: Pek çok şey bir ânda belirsizleşiveriyor ve pek çok kaygı verici şey, hemen belirginlik kazanıyordu. Kaldı ki, gerçek önemli bir yenilik, insanların yaptıkları ya da bildikleri bir şeyde, bazı kusurlar ve aksaklıklar gözlemledikleri, beklenebilecek bir şeydi; ve bu tür bir kusuru kabul etmenin en keskin / acı verici yolu, ister bedende, ister zihinde, isterse her ikisinde birden tezahür etmiş olsun, kişinin kendisini yaralanmış ya da mahrum kalmış hissetmesiydi.

Yine de, hiç bir çağ, yalnızca tek bir zihin durumuyla, doğru bir şekilde tasvir ve tarif edilemez. Her toplum ve her çağ, geniş bir mizaçlar farklılığı sergiler ve bireysel bir hayatta, değişime, normalde, yaşlılardan daha iyimser ve daha bir coşkuyla bakar. Dahası, yeniliğin, kendisini çoğunluğa "dayattığı" zamanlar da vardır. Bu tür cesur eylemlerin ya da bazı yeni teknik keşiflerin gerçekleştirildiği zamanların, bu şekilde bir karaktere sahip olması büyük bir ihtimaldir; çünkü bütün insanlar, artan refâhı tasvip ve takdir ederler. Şu ân biz, böylesi bir çağda yaşıyor durumdayız; ve dolayısıyla, her şeyi sorgusuz sualsiz kabullenmeye meyilliyiz. Ancak, bir bütün olarak insanlık tarihinde bu tür dönemler, her ne kadar önemli olsa da, aslında çok nâdirdir. İnsan toplumunun normal durumu, en azından münferit insanın ömrü açısından ölçüldüğünde, istikrarlı denge durumuna yakındır. Elbette ki, avcı ve toplayıcı atalarımızın bu dünyada yaşayış tarzları böyleydi; ve bütün ihtimallere bakıldığında, tevârüs edilen beşerî temayüller, bizi bu tür bir istikrarın özlemi içinde olmaya sürükleyen temâyüllerdir.

Uygarlık ve onunla birlikte gelen karmaşık, istikrarsız toplumlardaki amansız değişim, aslında bir tür kanseri andıran bir hastalık gibi görülebilir. Bu, medeniyet-öncesi insan topluluklarının bilinen, geleneksel ve alışkanlık

kazanılmış çizgilerde yaşamasını sağlayan normal sınırlamaları ve kendi-kendini düzenleyen kontrol biçimlerini kaldırıp atan olağanüstü streslerin bir sonucudur. Öyle sanıyorum ki, insanlığın kahir ekseriyeti, kaybettiği atalarının Cennet'ini yeniden kazanmak için her zaman çaba gösteriyor. İnsanlar bunu, işleyen ve işlevsel olan, yani arzulanan ve mûtat sonuçlar üreten rahat bir alışkanlıklar kozası örmeye çalışarak yaparlar. Eğer yeteri kadar birey başarılı olursa, bu durumda, elbette ki bu bireylerin ait olduğu toplum da, istikrara yakın bir gelişme ve denge durumunu başarabilmelidir. İşte değişimi kışkırtan ve yaygınlaştıran şey, bu çabanın başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. İhtiyaçları ve beklentileri tatmin edici şekillerde karşılayan bir alışkanlıklar seti bulmaktaki bireysel başarısızlık, istikrara ulaşmayan toplumun topyekûn bir başarısızlığı olur.

İnsanların medenî hayatın belirsizlikleri ve sürekli değişimi konusunda ne kadar inatçı ve dirençli olduklarını vurgulamak istiyorum; çünkü, medenîleşmiş bir hayatta ortaya çıkan sosyal yenilik, dikkate, handiyse büsbütün tekeline alarak hâkim olacaktır; ve yeni düşünce ve davranış kalıplarının geliştirilmesine öncülük edenler hakkında hayranlık duyarak bazı şeyler yazdığım için, medeniyetlerin câzibelerinin kendiliğinden ortada olduğuna ve rasyonel / akla dayalı seçimin, her zaman medenîleşmiş bir hayatı, daha basit hayat tarzlarına karşı tercih etmeyi dikte edeceğine inanıyorum. Ama asıl hakîkat, bir anlamda tam tersidir. Gönüllü olarak medeniyeti seçenler, genellikle, medenîleşmiş davranış biçimlerinin yarattığı teknik, entelektüel ve sanatsal gücü kavrayarak, ama bunun bedellerinin ne denli ağır olduğunu tam olarak farketmeden bu seçimi yaparlar.

Bu ödenen bedeller arasında, belli davranış türlerinin ne tür sonuçlarının olabileceğini tahmin edememekteki kifâyetsizlikten kaynaklanan belirsizlik ve kuşku vardır. Gerçek medenîleşmiş toplumlar, bu bedelleri asgarî düzeye indirmeyi başarırsa, bu, ana davranış şemasının, sonuçların daha fazla tahmin edilebilir olduğu geniş bir kurumlar düzeneği yaratabilmesiyle başarılır. İnsanlar kendilerini bu tür bir kurumla özdeşleştirdikleri sürece, kaygı ve kuşkuyu, insanlar -yoksul, hayattan bezmiş ve çaresiz kişiler- ile muazzam kolektif ulus-kimliği, ırk, kilise, mezhep, şirket, sokak gangsterleri ve bunun gibi

şeyler arasında bir kimlik ifade ve beyan etmekle boşaltmak mümkün olabilir. Ancak sosyal hâdiselerde sürekli tekrarlanan bir ironiyle / açmazla birlikte, büyük ölçekli bir kurumla ya da grupla bireysel özdeşleşme sonucu elde edilen güvenliğin bedeli de gerçektir; çünkü bu tür örgütlü entiteler arasındaki çatışmalar, bireysel çatışmanın asla yaşamadığı ölçekte ve boyutlarda çok daha fazla yıkıcı ve tehlikelidir. Egemen devletler arasındaki bir savaş, bu olgunun tek örneği değil, başlıca örneklerinden biridir. Kurumlar arasında istikrarlı ve tatmin edici bir uyarlama gerçekleştirmek, bireyler arasında istikrarlı ve tatmin edici uyarlama gerçekleştirmekten çok daha zordur. Ama yine de bu başarılabilir bir şeydir; basit ve tecrit olmuş toplumlar, düzenli olarak bunu başarıyla gerçekleştirirler. Ancak medenî toplumlar, içerden ya da dışarıdan gelen karışıklıklar patlak vermeden önce, kurumlar arasında az çok istikrarlı ilişki ve yaşama biçimini yalnızca arada sırada başarabilen işaretler ortaya koyabilmişlerdir.

İnsanlık, istikrarı ve tahmin edilebilirliği, kaos'a ve belirsizliğe tercih etmeye ne kadar yatkın olursa olsun, her şeye rağmen, yenilik ve serüvene yönelik insanda pozitif bir itkinin varolduğu gerçeğini tanımamak, dengesiz ve yanıltıcı bir durumu benimsemek olur. Ben, uygun alışkanlıları özlü bir şekilde eyleme dönüştürmeyi nasıl başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğimizi bildiğimiz durumlar için, bizim yaptığımız tercihlerimizi abartmanın biraz zor olduğunu düşünüyorum. Merak duygusu, sınır tanımaz bir şeydir. Kimi zaman açıkça gözlendiği gibi, risk almayı, bilinmeyenle / meçhûlle yüzleşmeye ve rutin alışkanlıklardan kaç/ın/maya iten sâikler de gerçektir; özellikle de hâkim rutinler, insanın temâyül ve kâbiliyetlerini tam olarak gösterebileceği uygun bir alan bulamadığı zamanlarda.

Bir kez fizyolojik ihtiyaçlar karşılandığında, eğer zaman ve enerji kalırsa, oyunculuk / şakacılık kendini ifade etmeye başlar. Bu, kas'a dayalı ifadesini sporda ve dansta; söz'e dayalı ifadesini ise hikâyeler, mitler anlatmakta ve şakalar yapmakta bulur. Bu küçük deneme / metin, diğer tarih yazılarıyla birlikte, sözlü söz oyunu karakterini alarak geçmiş hakkında bir çift kelâm etmeyi amaçlıyor. İnsanın, bilinen bilgi üzerinde düşünceye daldığı bir sırada, yeni bir ilişki kalıbının bir ânda günyüzüne çıkmasını görmekte içten bir tatmin

sözkonusudur. Kezâ aynı şekilde, bir sanatçı, bir tiyatrocu da kendi becerisinin başarılı bir şekilde geliştirilmesinden ya da yeniden-sahnelenmesinden haz duyar. Hiç şüphesiz ki iç tatmin ile, halkın beklentilerini karşılayabilecek kadar övgüyle karşılanan performanslara yöneltilen olumlu eleştirilerden gelen [dış] tatmini birbirinden ayırabilmek bir hayli zordur. Ancak düşünürler ve sanatçılar, gerçekliğinden elbette ki şüphe duyulamayacak hem şahsî özel keşfin verdiği coşku, hem de bu keşfin halk tarafından takdirle karşılanmasının verdiği coşku arasında yeteri kadar uzunca bir zamanı tecrübe ederler.

Hünerlerin ve kavramların, bilinçli / amaçlı ve "oyun dolu" bir hâlet-i ruhiye ile geliştirilmesi, daha öncekine kıyasla, yeni şeyler düşünen ve yapan kişilere gösterilen saygı ve takdire lâyık olmuş kişiler arasındaki uzmanlar kümesini de içine alacak şekilde daha geniş bir alana yayılır. Ancak sistematik olarak yaratıcı / yenilikçi (innovative) çevreler, medenîleşmiş tarihte çok az ve kısa ömürlü olmuştur. Başarılar, daha sonraki kuşaklar tarafından ritüelleştirilirler; ve en azından, tekrar ve vecd dolu bir hayranlıkla, yarı-kutsal olgulara dönüştürülürler. Başka bir deyişle, insanlığın muhafazakâr ve normatif eğilimi, genelde, en azından son zamanlara kadar, profesyonelleşmiş yeniliği yeteri kadar içermeye ve güvenlikli bir şekilde korumaya pek yatkın değildi. Her ne kadar, bir kaç insan hayatı kadar bir süre geçmeyinceye kadar meslekî yenilik patlaması, çağımızda yeterince kontrol altına alınabilmiş değildir.

O hâlde, burada, insanlığın yazılı-kayıtlı tarihi boyunca, ana tarihî değişim tekerleği, yabancı halklar ve kültürler arasındaki temas'lardı; bu temas'lar, her iki tarafın bu şekildeki karşılaşmaları sırasında, kendi bildik davranış biçimlerini yeniden gözden geçirmeye ya da bazı durumlarda onları büsbütün değiştirmeye neden oluyordu. İşte yabancı toplumlar ve kültürler arasındaki bu tür temaslar ve bunların sonrasında üretilen cevaplar (reaction), medeniyetleri üretmiştir. Bu tür medeniyetlerin içinde, tıpkı patlayan bir volkan gibi, özellikle aktif metropolitan yenilik / yaratıcılık merkezleri ortaya çıkmıştı. Bu metropolitan merkezlerin ortaya çıkışı, kültürel yamaç'ları yarattı. Aradan zaman geçtikçe metropolitan merkezler, yerlerini değiştirdiler ya da çok az sayıda merkez ortaya çıkabildi; bu değişimlerle birlikte ise, kültürel akışın istikâmetinde ve süratinde, yani kültürel yamaçlar'ın aynı hizaya geti-

rilmesindeki değişimler teşekkül etti. Sonuç itibariyle bu tür değişiklikler, tarihin tanımlayıcı büyük dönemleri ya da çağları olarak görülebilir.

Tarihî yöntem ve sosyal süreç konusunda bu fikirlerle donandıktan sonra, makul ve anlaşılabilir genel bir kalıbın çıkabileceği umuduyla, şimdi, bizi, bunları Avrupa tarihinin verilerine tatbik etme işi bekliyor artık.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

M. S. 10. yüzyıla kadar avrupa

Ders kitaplarındaki, Ural Dağları ve Hazar'ın güneyinden hayalî bir hatla genişleyen, Kafkas Sıradağları'ndan Karadeniz'e kadar uzanan Avrupa kıtası tasvir ve tarifinin, yakın zamanlarda Fransa, İngiltere, Aşağı Ülkeler [Belçika, Hollanda ve Lüksemburg] ile, İtalya'nın bazı kısımları ve Almanya üzerinde yoğunlaşan hayat tarzıyla genel tarihî Avrupa tasvir ve tarifi arasında en küçük bir ilişkisi yoktur. İlk Hıristiyan yüzyıllarındaki kültürel ve coğrafî "Avrupa" tanımları arasındaki farklılık çok büyüktü; zira Roma İmparatorluğu, Akdeniz'in bütün kıyılarına sahip olmakla üç kıtaya da değiyordu; ama yine de Roma İmparatorluğu tarihi, genellikle Avrupa tarihinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Tıpkı diğer pek çok şey gibi, bizim "Avrupa" konseptimiz de, Asya ve Afrika ile antik Yunan'dan gelenlerle bir benzerlik arzetmez. Her Helen denizcisi, dünyanın en kolay seyahat edilen denizlerden birinin, Ege Denizi'nin doğu yakasında Asya'da ve Girit ile, Mısır-Libya arasındaki biraz daha zor bir çapraz bölgenin güneyindeki Afrika'da yerleşmişti. Yine de bu terimler, açıklama gücüne sahip değiller; çünkü, o zamanların kültürel tezâhürleri, tanımlamalara göre "Asya" ve "Afrika", hissedilebilir bir gerçeklik veriyordu. Dahası, Yunan denizcilerinin karşılaştıkları Asya'nın ve Afrika'nın yabancıları, bir hayli ileri Mısırlıların sahip oldukları zenginliklerin Xerxes'in işgâliyle ele ge-

çirilmesine Herodotus'un şaşkınlığının çok açıkça gözlendiği Greklerin özerkliklerine meydan okumaya muktedirdi. Uralları ve Kafkasları sınır çizgisi olarak kullanma çabası, her ne kadar klasik zamanlara mahsus olsa da, Grekler ve onların etkisi altında kalan halklar arasında sabitleşmiş bir düşünce alışkanlığı hâline gelen şeye bir kesinlik kazandırma çabası olarak, çok daha geç zamanlarda sözkonusu olmuştu.

Coğrafî terimlerin evrimi, insan coğrafyasındaki önemli bir değişime / olguya işaret eder. "Asya" ve "Afrika" gibi uzak ve kültürel olarak yabancı coğrafyalar, onların gemileri oralara demirlediği için, Yunan gemicileri tarafından adlandırılmıştı. Uzak coğrafyalara seyahat, son derece zordu ve çok pahalıya patlıyordu; çünkü denize açılan gemi [deniz yoluyla yapılan seyahat], bir kez bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra yola çıkılıyordu; öte yandan, sınırsız bir havada seyrüseferine başlayan bir yolculuğun, kara yoluyla yapılan uzun yol yolculuğu sırasında beslenmesi gereken hayvanların ve bütün ekibin ihtiyaç duyduğu hazırlıklar oldukça külfetliydi. Yol inşaları, elbette ki, tekerlekli araçların ülkenin sınırlarının ötesine çıkabilmelerine izin veriyordu; ama vagonların geçebileceği yolların inşası ve bakımı çok pahalıya patlıyordu. Kadîm zamanlarda, gücünün zirvesinde olduğu zamanlardaki Roma İmparatorluğu, ya da ondan önceki Asur ve Pers imparatorlukları gibi, yalnızca iyi-idare edilen [yönetim sistemi gelişmiş] devletler, lokal sınırların ötesine taşabilen bir yol şebekesine sahipti.

Tehdit edilen noktalara hızla yetişebilen askerî bir avantaja sahip olmak, Asur, Pers ve Romalı yöneticilerin gözünde yol yapımı için gerek duyulan baskıyla oluşturulan işgücünün toplanabilmesini ve çalıştırılabilmesini açıkça meşrûlaştırıyor; ve zaman zaman, ülkeler arasında malların ve ürünlerin daha ucuz ve daha kolayca taşınabilmesini mümkün kılıyordu. Bununla birlikte, en iyi yollar bile malları, gemiler kadar hızlı ve ucuz bir şekilde taşıyamıyorlardı. Bunun bir sonucu olarak, gemilerle ulaşılamayan şehirler, küçük ve görece önemsiz kalmıştı. 19. yüzyıla kadar hâkim olan ulaşım sistemi şartlarında, demiryollarının her şeyi değiştirmeye başladığı zamanlarda, su yolu taşımacılığı, gıdalarını / yiyeceklerini kendi kas güçleriyle üretemeyen kalabalık sayılabilecek nüfus topluluklarının yaşadığı yerleşim birimlerinin su yollarına yakın

yerlerde çiçeklendiği uzak bölgelerde çok daha üstün bir taşımacılık biçimiydi. Bu nedenledir ki su yolları, yakın zamanlara kadar, şehirlerin ve medeniyetlerin yeşerdiği yerlerin başlıca belirleyicileri olarak kalmıştı.

Avrupa'nın görünen yapısı, kıtayı, güney ya da Akdeniz havzası ile kuzey ya da Atlantik havzası olarak, deniz yolu ulaşımının ve akımının aktığı yöne göre ikiye böler. 1600'lere kadar kuzeyden gelen çeşitli askerî hücumlara rağmen Avrupa'nın Akdeniz havzası, kültürel olarak hâkim olagelmiştir; ama bu tarihten itibaren Avrupa'nın Atlantik havzası, güneyin kadîm merkezlerini pek çok bakımlardan bastırmıştır. Her ne kadar, yalnızca 400 yıllık bir geçmişe sahip olan Akdeniz hâkimiyeti, Avrupa'nın Akdeniz havzasının, kültürel bakımdan kuzey havzasından ileride olduğu 4.000 yıllık geniş bir zaman dilimiyle mukâyese edildiği zaman, bu çok küçük bir zaman dilimi olsa da, Avrupa'nın 1600'lerden itibaren hâkim eksenini oluşturan Atlantik havzası, muhtemelen, Avrupa tarihindeki en önemli dönüm noktasını oluşturmuştu.

Akdeniz'deki öncelik ve hâkimiyet, tarihî şartlara dayanıyordu. İlk uygarlaşmış Avrupalı toplumlar, Ege kıyılarında yerleşmişlerdi. Daha sonraki çağlar, Akdeniz havzasında Girit'teki Minos uygarlığı (takrîben M. Ö. 2100'lü yıllar) ile başlayan ve günümüze kadar süren, müreffeh ve kalabalık nüfusları besleyen ve zamanla daha da geliştirilen beceri ve teknikleri mîras olarak devralmıştı. İşte bu temel üzerinde, Akdeniz'in kuzey kıyı bölgeleri boyunca uygarlaşmış toplumlar ortaya çıkmış, zamanla çiçeklenmiş ve kesintisiz bir şekilde devam etmişti. Avrupa'nın hiç bir bölgesi, böylesine muazzam bir mîrasa sahip olamamıştı; ve kuzey halklarının yaşama mücadelesi verdikleri sert iklim şartları ve başlangıçtaki teknik yetersizlikleri de gözönünde bulundurulacak olursa, kuzey bölgesinin haklarının, güney bölgesinin halklarıyla neden başarıyla boy ölçüşebilmelerinin ve hatta onları yakalayıp geçebilmelerinin hiç de kolay olmadığı daha iyi anlaşılabilir.

Güney ile kuzey arasındaki bu teknik farklılıklar, Akdeniz havzasının üstünlüğünün ikinci temelini oluşturuyordu. Akdeniz havzasının teknik üstünlüğünün iki temel ayağı vardı: Bunlardan birincisi tarıma, ikincisi de denizciliğe dayanıyordu. Akdeniz topraklarının kuzeydeki topraklar üzerindeki tarımsal üstünlüğü, yaklaşık olarak M. S. 900'lü yıllara kadar devam etmişti; do-

layısıyla bu fasıl, Akdeniz havzasının üstünlüğünün önemli temellerinden / dayanaklarından biri yok olduğu zaman sona ermişti. Vikingler'in cesurca hücumlarına rağmen, Akdeniz'in denizgücü üstünlüğü daha da uzunca bir süre devam etti; gemi yapımı ve denizcilikteki teknik yenilikler, Atlantik'in fırtınalı ve dalgalı sularında seyahat etmeyi, Akdeniz'deki deniz yolculuğu kadar güvenli ve kolay hâle getirmeye başladığı 1500'lü yıllardan kısa bir süre öncesinde Atlantik havzası, Akdeniz havzasının üstünlüğünü ele geçirmeyi başarmıştı. İşte bu başarıldığı ândan itibaren, kuzeyde inşa edilen ve teknik bakımdan daha dayanıklı ve gelişmiş gemiler, daha zayıf tekniklerle yapılan Akdeniz'deki tekneler üzerinde kesinkes üstünlüğü ele geçirmiş ve böylelikle, Akdeniz havzasının üstünlüğünün ikinci temeli de sarsılmış oldu. Yaklaşık yüzyıllık bir zaman dilimi içinde Atlantik Avrupa'sı, güney karşısındaki, çağlar boyunca süregelen yetersizliklerini aşabilecek bir pozisyona ulaşmıştı; ve zamanla, 1600'lü yıllardan kısa bir süre sonra da bir bütün olarak, Avrupa kıtasının kültürel liderliğini de eline geçirmeyi başarmıştı.

Bütün bir modern-öncesi zamanlarda, Ukrayna, Romanya ve Macarya'nın bozkırları, atlı göçebe süvarilerinin kolaylıkla seyahat ettikleri ve denizci rakiplerini kolaylıkla geride bıraktıkları farklı bir deniz türü -yeşil deniz- oluşturuyordu. Göçebeler, büyük ve ağır malları, eşyaları kolaylıkla taşıyamıyorlardı; daha barışçıl karşılaşmalarda, vurgunculuğu ve akınlar düzenlemeyi tercih ediyorlardı. Çünkü, onların üstün hareket kabiliyetleri, yerleşmiş, tarım topluluklarıyla askerî karşılaşmalarda onlara çok belirgin avantajlar sunuyordu. Ancak zaman zaman uygar toplumların savunmaları, göçebe saldırılarının göçebelere pahalıya patlamasına yol açacak kadar dirençli ve güçlü olduğu durumlarda, göçebeler, daha barışçıl çözümlere ikna olabiliyorlardı. Göçebelerin çok sayıdaki ve güçlü hayvan sürüleri, onların ağırlıklarını, pahada daha değerli olan ürünlerini kervanlar yoluyla tanzim edip taşıyabilmelerini kolaylaştırıyordu. Dolayısıyla, M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren başlayan kervanlar, Çin'den Suriye'ye kadar, Avrasya'nın çöllerinin içlerinden ve açık yeşil alanlarından kolaylıkla ve hızla geçmelerini mümkün kılıyordu. Alternatif yollar / rotalar, Trabzon ya da Kırım yoluyla Karadeniz'de mevcuttu, ya da Vistula ve Neimen üzerinden nehir limanlarına kadar ulaşıyordu.

Bozkırların atlı göçebe süvarileri, Ukrayna'nın otlaklarındaki tarımsal üretimi yüzyıllardır kontrolleri altında tutuyorlardı. Tarım ve göçebe topluluklar arasındaki asırlar süren askerî dengeyi, tüfeklerin icat edilmesi, (1600'lü yıllardan itibaren güneydoğu Avrupa'nın bozkırlarına öncü yerleşimlerin sağlanmasıyla birlikte) bozmuştu. Elbette ki, daha önceki çağlarda, görece barışçıl şartların tarım toplumlarının ekim arazilerini, kesin olarak olmasa bile, önemli ölçülerde otlak arazileri de içine alacak şekilde genişletebildiği çeşitli dönemler olmuştu. Tarımdaki bu tür ilerlemeler / gelişmeler, sonuçta, doğudan gelen yeni ve daha amansız akıncıların tarım alanlarını yakıp yıkmaları, yakaladıkları herkesi öldürmeleri ya da esir alarak köleleştirmeleri ve hayatta kalanları ise, kuzeyin ormanlarında ya da güneyden batıya doğru uzanan Karpatlar'da ve diğer dağlık bölgelerde sığınmaya zorlamaları nedeniyle sonuçsuz kalmıştı.

Doğu Avrupa'nın ormanlık bölgelerinin toprak ve iklimi, daha uzun hasat mevsiminin ve daha zengin toprakların kuzeydoğuya nazaran daha iyi tohumlar elde edilmesine izin verdiği kıtanın batı bölgelerine kıyasla daha verimsiz bir tarım yapılabilmesini mümkün kılabiliyordu yalnızca. İsveç, Polonya ve Rusya'daki[5] tahıl üretiminin marjinal karakteri, bozkırlardan gelen göçmenlerin hücumlarına sahne olan diğer iki bölgenin daha verimli toprakları da ilâve edilince, yalnızca kısmen ormanlarda yaptıkları avcılık ve toplayıcılıkla hayatlarını idâme ettiren daha az sayıda ve zayıf toplulukların, en azından bozkır arazilerden gelen halklar bir tehdit olmayı sürdürdükleri sürece çoklukla ancak bu bölgelerde yaşabilecekleri, varlıklarını ancak bu şekilde devam ettirebilecekleri anlamına geliyordu.

Bununla birlikte, Rus nehirlerinin geniş alanlara kadar uzanması, yüzlerce hatta binlerce millik su taşımacılığına müsâit olması, görece uzak bölgeler-

5. Tahıl üretiminden alınan tohum miktarı, 1/2 ya da 1/3'lük oranlarda olduğu zaman, az çok normal kabul ediliyordu; kötü bir yılda ise, hiç bir ürün alınamaması ya da ekilmesi planlanan tohum miktarından birazcık fazla ürün alınması sözkonusuydu. Oysa buna mukâbil olarak ise, Batı Avrupa'da ürün-tohum oranı, ancak 1/10 oranında ya da daha iyi şartlardaysa _ veya 1/5 oranında gerçekleşebiliyordu. Oldukça doyurucu bilgiler ve veriler için, Slicher van Bath'ın şu ilginç araştırmasına bakınız: "Yield Ratios: 810-1820", *Afdeeling Agarische Geschiedenis Landbouwhogeschool*, Wageningen, 1963, No. 10.

den getirilen -kürk eşya, balmumu, bal, köle ve kehribar gibi- ürünlerin ticaretinin yapılmasını kolaylaştırıyordu. Aynı atardamar / arter sistemi, 10. yüzyıldan itibaren başlayarak, dağınık ve yoksul nüfusların, arazi yapısı / teritoryal bakımından geniş bir alanda devlet kurmalarına izin veriyordu. Kısacası, kuzeydoğu Avrupa'da nehirler, güneyde denizin yaptığı işi ve gördüğü işlevi yerine getiriyordu; başka bir deyişle, [kuzeydoğu Avrupa'daki] nehirler, uzun mesâfeler arasındaki ulaşım için bir kolaylık sağlıyordu. Kuzeybatı Avrupa ise, bu iki dünyanın da en iyi özelliklerine sahipti; iyi işleyen veya işletilen bir denizcilik ağı vasıtasıyla nehir yolu ile dar ama en azından görece korunan -Baltık Denizi, Kuzey Buz Denizi ve İngiliz Kanalı gibi- denizlere açılabiliyordu. Yine de bu avantaj, deniz rotasının kullanılmaya başlanmasına kadar sadece potansiyel bir imkân olarak mevcuttu. Kezâ, aynı şekilde güneyde uzanan "yeşil deniz" boyunca serbest hareket sağlanamadığı sürece, Rus nehir sisteminin tam potansiyeli yeterince geliştirilemiyor ve kullanılamıyordu. Rus tarımcılarının ve nehir bölgelerinde yaşayan halkların, bozkırlardan gelen göçebe süvarileri püskürtmek ya da onlarla başetmek için verdikleri mücâdeleler, kuzey-batı Avrupa halklarının, Atlantik sularının büyük dalgalarına ve fırtınalarına hâkim olmak ve karşılaştıkları korsanları "evcilleştirmek" için verdikleri mücâdelelere çok benziyordu. Bu her iki bölgenin halkları da, insan ve mal hareketinin önündeki muhkem bariyerleri kırmak için çaba gösteriyordu; ancak 10. yüzyıla kadar arasıra ve geçici şekillerde elde edilen başarıların dışında, büyük ölçüde başarısız olmuşlardı.

Akdeniz havzası, Nil ve Po nehirleriyle, Karadeniz'e dökülen bir kaç istisnâî nehir hâricinde, gemilerin sürekli olarak gelip geçişlerine elverişli büyük nehirlerden yoksundu. Bozkırlardan gelen göçebelerin atlı süvarileri, onların askerî hâkimiyetlerini devam ettirdikleri sürece, Karadeniz'in nehirleri, potansiyel önemlerinden mahrum kalıyordu. Ancak, kadîm zamanlardan itibaren Nil Nehri ve M. S. 900'lü yıllardan itibarense Po Nehri, Akdeniz'in geri kalan kültürel tarihinden bir bakıma ayrılan mahallî ve kendine özgü bir medeniyet tarzının temelini sunmuştu. İster bütün bir Akdeniz boyunca olsun, isterse onunla bağlantılı Karadeniz, Ege Denizi ve Adriyatik denizlerinde olsun, bu tarih, açık sularda yapılan bir tarihti. Bu açık sulardaki denizcilik, At-

lantik'in ve onun uzantısı olan denizlerin büyük dalgalarının ve fırtınalarının ortasında ihtiyaç duyulandan daha az teknik beceri ve ustalık gerektiren bir denizcilikti. Bununla birlikte, kış ayları boyunca Akdeniz'i olumsuz yönde etkileyen fırtınalar, Grek ve Romalılar zamanından itibaren gemilerin ve denizcilerin haklı olarak mücâdele etmek zorunda olduğu fırtınalardı; tıpkı İncil'deki Aziz Pavlus'un tûfan hikâyesinin de hatırlattığı gibi. Gerçekten de, kadîm zamanlarda kış mevsimlerinde gemileri kıyıya demirlemek ve açık gökyüzünün altında düzenli olarak kuzey-doğudan gelen ve deniz ticaretini kolaylaştıran yılın uygun mevsimlerinde gemileri denizlere açmak, bir alışkanlık hâline gelmişti. Tahıl hasadı, Mayıs ya da Haziran aylarında yapıldığı ve gemi yolculuğu mevsimi Ekim ayına kadar sürdüğü için, bu uygulama, Akdeniz kıyılarındaki başkentlere ya da liman şehirlerine tahıl arzı için yeterli bir zamana sahip olunmasını kolaylaştırıyordu. Bu durum, diğer malların ve insanların hareketlerini pek fazla zorlukla karşılaşmaksızın mevsimlik Akdeniz gemi ticaretine uygun bir ortam oluşturuyordu.

Kendi tahılını yetiştiremeyen binlerce kişiden oluşan şehirli halkların beslenmelerini sağlayacak miktarda tahıl üretimi üzerinde yoğunlaşabilme kapasitesi, Avrupa'nın başka yerlerinde hayranlıkla karşılanan ve taklitleri için de ilham kaynağı olan Akdeniz havzasında geliştirilen kültürlerin önemli bir önşartıydı. Bu, yalnızca gemiler ve gemiciler gerektirmekle kalmıyor, aynı zamanda, tahıl ya da diğer ürün fazlalıklarını üretmeye veya paylaşmaya ya icbar edilen ya da teşvik edilen sâkinlerinin yaşadıkları bir hinterlanda da sahip olmayı gerektiriyordu. Bütün modern-öncesi medeniyetlerde vazgeçilmez bir önşart olan bu çaba, kimi zaman zor kullanılarak, kimi zamansa değiş-tokuş amacıyla medenîleşmiş atölyelerde / işyerlerinde üretilen ürünlerin ve malların takdim edilmesiyle gerçekleştiriliyordu. Çoğunlukla bu her iki unsur da, bu üretim ve değiş-tokuş sürecinde mevcuttu. Hem ticaret / alış-veriş, hem de zorlama, burada sözkonusu olabilecek çıkarlar çarpışmasını yumuşatan ve örtbas eden o geleneksel *tanım*la başarılıyordu.

Gayrimenkul ve vergi gelirleri, karakteristik olarak, ya zor kullanılarak, ya da zor kullanma tehdidi yoluyla toplanıyordu. Mahallî düzlemde nüfûzlu ve güçlü kimseler, derebeyi rolünü oynayarak, küçük çaplı sayılabilecek ürün faz-

lalıklarını mahallî olarak topluyorlar ve sonra da uzak yerlerden getirilen ve lüks eşyalar / ürünler için biriktirilen şeylerle bunları değiş-tokuş yapıyorlardı. Mahallî halkların nüfuslarına göre sayısal bakımdan az ve "güçsüz" tüccarların, istenilen mahallî ürünlerin -hububat, metaller ve türlü ağaç mamullerinin- zorla ele geçirilmesini imkânsızlaştıran bu tür medenî lüks ürünler veya eşyalar, bu tüccarlar tarafından deniz yoluyla satılıyordu. Mahallî derebeyi sınıfı ile medenî tüccar ve esnaf arasında kurulan bu tür bir symbiotik [karşılıklı müştereklere dayalı] ilişki, yiyecek ve diğer hammaddelerin merkezde kolaylıkla yoğunlaşmasına imkân tanıması bakımından zorunluydu. Buna mukâbil, medenîleşmiş hayatın zarif ve lüks ürünlerinin câzibesine kendilerini kaptırmaktan alıkoyamayan mahallî derebeyleri ise, bir ânda tastamam birer azman barbar kişiler olup çıkıyordu: Neyin mümkün olduğunun farkına varan ve ayrıca her bakımdan tastamam gelişmiş bir uygarlığın ürünleri ve hünerleriyle mahallî olarak rekâbet edemeyeceğini kavrayan bir barbar.

Kadîm zamanlarda, Akdeniz havzasındaki şehir merkezleri, Avrupa hinterlandının barbarlarını ayartmaya yetecek güzel giysilerden ve değersiz süs eşyalarından çok daha fazla şeylere sahipti. Zeytinyağı ve şarap, uygar hammadde ihrâcı olan ürünlerdi. Bu ürünlerin üretilebilmesi, belli bir sermayeye ihtiyaç duyuyordu; çünkü ilk ürün, ancak ağaçların ve asmaların meyve vermeye başlamaları için bir kaç yıl beklenilmesinden sonra üretilebiliyordu. Ayrıca, buna ilâve olarak zeytin ağaçları, sert ya da uzun süren dondurucu havalara çok fazla dayanamıyordu. Bu, Akdeniz topraklarında bile tabiî ortam üzerinde kesin ve keskin sınırlar tatbik edilmesini gerektiriyordu. Ağaçlardan ve asmalardan gelen meyvelerden şarap ve zeytinyağı üretilebilmesi için de ayrıca bazı hünerlere ve gelişmiş bir imâlat mekanizmasının geliştirilmesine ihtiyaç duyuluyordu. Yine de, bir kez şarap ve zeytinyağının kullanımlarına âşinâlık kesbettikçe, kadîm Akdeniz'in ormanlık arazilerinin derebeyleri ve klan reisleri, nerede yaşıyor olurlarsa olsunlar, kendi arazilerinin ve ormanların tahıllarını ve diğer ürünlerini kıymetli şarap ve zeytinyağı ürünleriyle değiş-tokuş yapmaya çoktan gönüllüydüler; ve hatta bunun için can atıyorlardı.

Bu ticaretin şartları, medenîleşmiş merkezin lehineydi. Asmalar ya da zeytinyağları için ekilen bir dönümlük araziden elde edilen üretim, yetiştirilebil-

mesi için çok daha fazla toprağa ihtiyaç duyan hububat miktarıyla değiş-tokuş yapılabiliyordu genellikle. İşte bu durum, şarap ve zeytinyağının ihraç edilebildiği yerlerde, görece büyük miktarlarda yiyecek ve hammadde üretimi üzerinde yoğunlaşılmasını elverişli hâle getiriyordu. Aslında ticaret kalıbı / modeli, uzak bölgelerdeki binlerce derebeyinin, çiftçilerden karşılıksız olarak mal ve hizmet beklentisi gibi nazik ve zorlu bir görevde kendileriyle aktif bir işbirliği yapmalarını talep etmesine neden oluyordu. Mahallî derebeyleri, uygar merkezde çok aranan, talep edilen ürün ve eşya miktarını biriktirdikten sonra, bu tür ürünleri şarap ve zeytinyağı ile değiş-tokuş yapmaya başladıkları zaman, çok pahalı fiyatlar ödemek zorunda kalıyorlardı.

Akdeniz'in medenîleşmiş tarihinin ilk evrelerinde bu değiş-tokuş modeli, merkezî bir önemi hâizdi. Girit'in, hem şarap, hem de zeytinyağı ihracatının ilk büyük merkezi olduğu gözleniyor; Minos saraylarının refah ve zenginliği, muhtemelen, bu iki ürünle, değerli madenler, tahıl ve Knossos lordlarının saraylarına getirtmek istedikleri ya da saraylarına getirtmekten büyük haz aldıkları diğer pek çok ürünü değiş-tokuş yapmalarına bağlıydı. Ayrıca benzer değiş-tokuşlar, her ne kadar Mikenler'in doğrudan güce başvurmalarının -Homer'in coşkuyla ve övgüyle anlattığı Mikenlerin, ücrâ yerlerdeki kıyıları yağmalamalarının ve şehirleri yakıp yıkmalarının- Minoslar zamanında olduğundan çok daha fazla bir şekilde Miken ekonomisinde büyük bir rol oynaması, Mikenlerin tahakküm güçlerinin pekişmesine yardımcı olmuş olabilir.

Önce İyonya, sonra da Attica'nın [Yunanistan'ın] yoğun zeytinyağı ve şarap ihracâtının yardımıyla, refâha ve ticârî öneme kavuştuğu klasik Grekler hakkında, şimdi daha güvenilir bilgilere sahip durumdayız. Her şeyden önce, hiç şüphesiz ki, en azametli günlerinde Atina, bütün Ege kıyılarındaki Greklere bağlı şehirlerden [şehir-devletlerinden oluşan kolonilerden] topladığı haraç gelirleriyle yaptığı ticaretle gücünü pekiştirmişti; ancak, haraç veren bu toplulukların pek çoğu, sonuçta, ödedikleri bu haraçların gelirlerini şarap ve zeytinyağı ihracâtıyla elde ediyordu.

M. Ö. 5. yüzyılda pazardaki şarap ve zeytinyağı üretimi henüz oldukça yeniydi, ve çoklukla da Ege havzasıyla sınırlıydı. Yine de Grek tekneleri, bu ürünleri, bütün bir Akdeniz kıyı sahillerine ulaştırıyordu. İskitlilerin, Trakya-

lıların, Makedonların, İllyria'lıların, İtalyanların ve diğer barbarların bu ticârî canlanmaya verdikleri cevap / yaptıkları katkı, gerçekten olağanüstü boyutlarda olmuştu. Daha sonraki dönemlerde, Akdeniz bölgesindeki ticârî öncelikler, şarap ve zeytinyağı üreticilerinin aleyhine gelişmişti. O zamandan sonra gayrimenkul, vergi ve haraç gelirlerine başvurmaksızın, Atina'nın M. Ö. 470-431 yılları arasında gerçekleştirdiği ekonomik üstünlüğe benzer bir atılım, Pericles'in ve Cleon'un tahayyül ettiklerinden daha büyük ölçekte gerçekleşememişti hiç bir zaman.

Gelenek ve göreneklerin gücünü yitirdiği ve her şeyin silbaştan yeniden gözden geçirilmeye başlandığı Altın Çağ'ında Atina kültürünün sahip olduğu bu özel husûsiyet, şarap-zeytinyağı ihraç eden metropolisle, Atinalıların ve diğer Greklerin bu ürünlerin tüketiminden elde ettiklerini kabul etmek için can atan hinterland arasındaki jeo-ekonomik dengenin bozulmasından ötürü derinden etkilenmişti. Özellikle de, şarap ve zeytinyağı ihracatının bütün bir Atina ekonomisini, diğer başka her şeyden daha fazla destekleyen ve güçlendiren şarap ve zeytinyağı üretiminde ve pazarında bu çiftçilerin de aktif rol oynamalarıyla Atina şehir-devletinin yönetimine eşit bir şekilde katılan yurttaş çiftçiler, bir hayli etkin ve güçlü bir konuma ulaşmışlardı. Arazisi ve işgücü, şehrin elde ettiği refahta hayatî bir rol oynayan bu kişileri, şehir halkının küçümseyebilmesi ve hakir görebilmesi, o yüzden pek o kadar kolay değildi. Dahası, şehir halkının, şehrin silahlı örgütlenmesinde önemli yerler işgâl eden köylülerin oluşturduğu bu güçlü, iri kıyım falanjistlerin [örgütlü birliklerin] silahlı ve örgütlü gücünü gözardı edebilmeleri mümkün değildi. Atina yurttaşlarını oluşturan kentliler ile kırsal kesimler arasındaki güçlü bağ da, yine bu şekilde tesis edilmişti. Antik Yunan'ın bu tarım üreticileri, (Peisistratus'un - ö. M. Ö. 527- ihracat için şarap ve zeytinyağı üretimini örgütlemesinden önce gözlendiği gibi) dışlanmış ve kentliler tarafından türlü zulümlere maruz kalan insanlar derekesine itilmek yerine, tam da Grek idealinin özünü oluşturmaya başlamışlardı. Atinalı çiftçiler hür insanlardı; her biri, kendisinin ve mülkünün efendisi, ailesinin ve hâne halkının reisi ve geliştirilen bütün önemli politikalarda oy hakkına sahip ve dolayısıyla, şehir-devletinin yönetimine özerk şekilde katılan kişilerdi.

Grek demokrasisini gereksiz yere idealize etmemek için Antik Yunan'da iskân eden yabancılar ve kölelerin kamusal hayata katılamadıkları ve Atinalıların gücünün M. Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zirve noktaya çıktığı bir zaman diliminde, kölelerin ve yabancıların sayısının Atina yurttaşlarının sayısı kadar fazla olduğu gerçeğini aklımızda tutmamız yararlı olur. Dahası, Atina yurttaşları arasında yaygın olan özgürlük ve sivil eşitlik, Atinalıların tükettikleri tahılın çoğunu yetiştiren uzak yerlerdeki tarım üreticilerinin ortaya koydukları işgücüne bağlıydı. Bu "dünya"nın çeperlerindeki dışlanan çiftçiler gibi ücrâ yerlerin halkları, kendi işgücü gayretlerinin yardımıyla, şehrin ürettiği yüksek kültürü doğrudan ya da dolaylı şekillerde paylaşamıyorlardı.

Bu ücrâ yerlerdeki halkların bu şekilde topyekûn sömürülmesi, münferit derebeylerin ya da endüstriyel müteşebbislerin benzer sömürülerinden hiç de daha az zâlimâne değildi. Gerçekten de sömüren nüfus ne kadar kalabalık olursa, bunların, grup-içi normlarının ve standartlarının tahkim ettiği gücün kurbanı olan diğer kitlelerle içten ve dostâne ilişkiler kurabilmeleri de o kadar zorlaşabiliyordu. Oysa, kendi grup üyelerinden yarı soyutlanmış, sömürdüğü kişilere ise daha yakın bir şekilde yaşayan bir derebeyi, sömürüyü en yüksek boyutlara taşıyabilmesini mümkün kılabilecek pratik araçlara sahip olamayabiliyor ve psikolojik tecrite maruz kalamayabiliyordu.

Yine de, kadîm zamanlardaki sömüren topluluğun içinden bakıldığında ortaya çıkan manzaranın bu gözlemle çeliştiği görülebiliyordu. Dağınık vaziyette yaşayan derebeylerinde görüldüğü gibi, "aşağı" çiftçilerle çepeçevre kuşatılmak yerine, imtiyazlı topluluğun üyeleri, "eşitler"le birlikte aynı civarlarda yaşıyorlardı. Bu tür bir topluluktaki açık-uçlu ve geniş-ufuklu karşılaşma imkânları, gözle görülür bir şekilde teşvik ve tahkim ediliyordu. Şehir-devletinin altın çağında Atina'nın yurttaşları, mütevâzı şartlarda yaşıyorlardı, ama hepsi de fazla çalışmaya ihtiyaç duymadan geçimlerini temin edebiliyor ve hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Ortalama Atinalıların sahip oldukları orta büyüklükteki üzüm bağları ve zeytin ağaçlıkları, yılda takrîben yalnızca 60 gün ile 80 gün arasında çalışmayı gerektiriyordu. Dolayısıyla insanlar, geri kalan zamanlarını, ekonomik olmayan ilgi ve faaliyetlere vakfedebiliyorlardı. Ger-

çekten de, Atina şehir-devletinin refahının gerçek ölçütü, yurttaşlarının kıtlık sorunu filan yaşamaksızın bu boş zamanlarını keyifle sürdürebiliyor olabilmeleriydi. Bir kaç bin kişiden oluşan boş zamanı bol olan bu yurttaşlar, ister pratik konularda, isterse teorik konularda olsun söyleyebileceği özel şeyleri olan kişilerin en iyi dinleyicilerini teşkil ediyorlardı. İşte bu durumun bir sonucu olarak, edebî, entelektüel ya da sanatsal yaratıcılık üzerinde, bundan önceki ya da sonraki hiç bir zaman diliminde bu kadar yoğun bir şekilde yoğunlaşılmamıştı; ve klasik Grek kültürünün Avrupa (ve İslâm) medeniyetleri üzerindeki etkileri, Avrupalılar ve Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen başarılı atılımların önemini pekiştirmiştir.

Bugüne kadar kesintisiz bir şekilde süregelen edebî ve ilmî bir gelenek geliştirmek bakımından ilk halk olmak çok önem arzediyordu. Avrupalı bilim, sanat ve düşünce adamları arasında sorgulanma ihtiyacı hissedilmeksizin benimsenen varsayımlar ve önkabuller, -bu önkabullerin ve varsayımların dayandığı temelleri tartışabilecek çapta eşsiz bir sofistikasyon ya da açıkça vuzûha kavuşturulan fikirler daha önceden mevcut olmadığı için- görece kolay bir şekilde kök salabilmişti. Bir örnek: Hiç bir mantıkî zorunluluk, çekirdek ailenin ötesindeki en önemli beşerî birim'in teritoryal devlet olduğu fikrini haklı göstermez. Oysa bu fikir, çoklukla sorgusuz sualsiz kabul edildiği için, Greklerin ve daha sonra da Avrupalıların hayatlarında bütün gücüyle kök salabilmişti. Son derece mantıkdışı olduğu için çok daha çarpıcı bir örnek de, "nasıl beşerî hâdiseler, yurttaşların halk meclislerinde kabul edilip tatbikata konan yasa tarafından düzenlenebiliyorsa, aynı şekilde, eğer insanlar onların ne olduklarını keşfedebilecek kadar akıllı ve dikkatli iseler, tabiî nesnelerin ve güçlerin davranışları da yasalara uydurulabilir" şeklindeki uçuk spekülasyondur. Son yüzyıllardaki önemi büyük olmuş olan Avrupa'da geliştirilen tabiat bilimi, bu varsayım olmadan anlaşılmazdır. Bununla birlikte, yeryüzü, rüzgâr ve suyun davranışlarında, sıradan işlerle meşgul olan sıradan insanlar tarafından gözlemlenebilecek bu tür kaba bir varsayımı doğrulayabilecek en küçük bir delil bile mevcut değildir. Yakından incelendiğinde, gökyüzü cisimlerinin hareketlerinin bile, kesin "yasalar"a indirgenmesine, çok net bir şekilde direndikleri / uymadıkları gözlemlenebilir; çünkü, Batlamyus'un *Almagest*'i bi-

çiminde, ve -takımyıldızlarıyla kuyruklu yıldızların bâriz hareketleri gibi hareketler hariç- hemen her şeyi açıklama iddiasında olan mekanik kâinât modeli şeklinde yüzyıllar boyunca ortaya konan çabalardan sonra, konunun yabancısı olan birinin bile boşuna bir çaba olarak nitelendirebileceği bu yasalar, çoktan tedâvülden kalkmıştır.

Avrupa toprağında yüksek bir kültür geliştiren ilk halk olması, antik Greklerin tarihî önemini olağanüstü bir şekilde pekiştirmiştir; bununla birlikte, Atina yüksek kültür modelinin, onu daha önceki bütün diğer medeniyetlerden ayıran kendine özgü bir mükemmelliğe sahip olduğunu inkâr etmenin imkânsız olduğunu görüyorum. Hiç şüphesiz ki, Mısır'ın Eski Krallık'ının Firavunları, piramitlerini, daha sonra buna benzer bir örneğin gerçekleştirilemediği bir mükemmellikte inşa etmişlerdi. Yine de, Firavunlar kültürünün daha sonraki gelişmelere önayak olması bakımından sahip olduğu kapasite ve çap, Grek uygarlığında görüldüğünden daha düşüktü. Bugüne kadar yaşamayı başaran diğer büyük kültürlerin -örneğin Konfüçyan, Budist, Musevî ve İslâm kültürünün- erken klasik formülasyonlarının, bir bakımda daha dar [ufuklu] oldukları anlaşılıyor. Belki de bu, bu kadîm ilham kaynaklarının günümüze kadar yaşayabilen örneklerinin örgütlü dinlere dönüşerek sınırlandırılmış / çepeçevre kuşatılmış olmalarından kaynaklanıyordu. Bu süreçte, uyumsuzluklar büyük ölçüde ayıklanmıştı/r. Oysa hiç bir el, antik Greklerin oldukça farklılık arzeden edebiyatlarını ayıklamamıştı; her ne kadar kuşakların zevkleri, kopyeleme ve yaşatma / hayata tutundurma girişimleri, bizim klasik mirasımız üzerinde derin izler bırakmış ise de; ve bu yüzden, sözgelişi başka bir yerde yazılmış / üretilmiş metinlerin birleştirilmesi [Antik Yunan'da bir araya toplanması], Atinalıların üstünlüklerini abartmamıza yol açıyor olabilir.

Bununla birlikte, bütün bu haklı çekinceler belirtildikten sonra, Atinalıların ve bir avuç Greklerin gerçekleştirdikleri başarılara sadece büyük bir saygı ve hayranlık duymamak elde değildir. Erken dönem tarih yazarları arasında Herodotus ve Thucydides ile mukâyese edilebilecek hangi yazar vardır ki? Ya da filozoflar arasında, Eflatun ve Aristo'yla boy ölçüşebilecek hangi filozofların varlığından sözedilebilir ki? Hangi edebiyat, Homer, Aşil (Aeschylus), Sophocles ve Euripides'in edebiyatta ulaştığı yüksek düzeye ulaşabilmiş-

tir ki? Ve idealize edilmiş natüralizmi ve teknik ustalığıyla, klasik Grek sanatı, hiç şüphesiz ki, yeryüzünün herhangi bir sanat geleneğiyle mukayese kabul edilebilir düzeydeydi.

Bu meselelerde naifliğe düşmek gibi büyük bir tehlike sözkonusudur. İnsan, âşinâ olduğu şeyi över; ve insanın daha önceki şahsî tecrübesinde bir karşılığı, bir yansıması olmadığı için yabancı fikirleri reddetme ve yabancısı olduğu sanat geleneklerini gözardı etme açmazına düşebilir. Dolayısıyla, klasik Greklerin uygarlık stilinin bütün çağdaşlarını geride bıraktığının gözlendiğini söylememin, benim kültürel köklerimle ilintili yanlı bir gözlem olduğunu itirâf etmek zorundayım. Bütün bunlara rağmen, burada sözünü ettiğim varsayımın elle tutulur bir temeli vardır: Makedonya, Küçük Asya [Batı Anadolu], İskitler ve Orta Avrupa, İtalya, Kartaca, Suriye, [İran'daki] Ferisîler, Mısır'lı ve Yahudi halkların hepsi, Greklerin ulaştıkları başarıları etkileyici bulmuşlardı. İskender'in "fetihleri" (M. Ö. 334-322) ile, Akdeniz ve Yakın Doğu havzaları boyunca daha sonraki zaman dilimlerinde çeşitli halkların kaynaşmaları ve orduları, klasik Greklerin başarılarını -gerek savaş yoluyla, gerekse barışçıl yollarla- onların dikkatlerine canlı bir şekilde sunduklarında, bu halklar, Grek uygarlığının bazı yönlerini ödünç alarak bunu ispat etmişlerdi. Grek sanatının ve düşüncesinin unsurları, Hindistan ve Çin gibi çok uzak bölgelere sızmış; Asya'nın bir yakasından öte yakasına kadar aktarılması sürecinde değiştirilmiş, dönüştürülmüş, ama tanınabilir bir şekilde, sürekliliğini, o zamandan bugüne kadar devam ettirebilmişti. Zira, beş yüzyıldan fazla bir süre, bununla haşir-neşir olan herkes, Greklerden sürekli olarak bir şeyler ödünç almıştı/r. Bazıları, örneğin Romalılar, -savaş, hukuk ve yönetim meseleleri hariç- kendi geleneklerinin yetersiz kaldığı alanlarda, pek çok şeyi Greklerden ödünç almışlardı. Tıpkı her uzun süren kültürel karşılaşmada olduğu gibi, ödünç alma iki yönde de sözkonusu olmuştu. Dolayısıyla, Akdeniz'in Helenleşmiş halkları arasında kurtuluşçu gizem dinlerinin yayılması, bir Orta Doğu dînî geleneği olarak başlayan şeyi [tektanrıcılığı], Grek dünyasının kalbine girdirmişti. Ancak, M. S. 100 yılından önceki kurtuluş / selâmet dinleri, Akdeniz dünyasının üst sınıfları arasında hemen hemen hiç bir câzibe merkezi hâline gelememişti. Onlar, istedikleri her şeyi, klasik Grek

kültürünün arıtılmış ve çeşitli şekillerde sulandırılmış versiyonlarında buluyorlardı.

5. yüzyıl boyunca, klasik Grek uygarlığının Ege metropolitan merkezi, kesin çizgilerle tanımlanmıştı. Üzüm bağlarının ve zeytinyağı ağaçlarının oldukça bol olduğu Ege'nin iki yakasında da, takrîben 50-60 civarında şehir-devleti mevcuttu. Greklerin zanaatkârlık becerileri / hünerleri -gemi yapımı, silah imalatı, çömlek üretimi, madencilik, âbidevî taş inşacılığı vs-, profesyonel beceri düzeyleri açısından, Suriye kıyısında ve Küçük Asya'da uzun zamandır bilinen beceri düzeylerinden hiç de geri kalmamıştı. Öte yandan, *polis* ya da şehir-devleti, bütünüyle Greklere aitti. Bir şehir-devletinin, gelişebilmesi / yeşerebilmesi için, fazlasıyla boş zamana sahip olan yurttaşlarının talep ettikleri hizmetleri sunabilmek zorundaydı. Aksi takdirde, -falanjları / askerî birlikleri eğitmek, adâleti tesis ve temin etmek için kampanya yürütmek, fiilen adım atmak ve adâleti yönlendirmek, diplomasi işlerini gerçekleştirmek ve burada zikretmeye bile gerek olmayan festivallere ve her türden özel toplantılarda toplumun genelini ilgilendiren meselelerle ilgili tartışmalara katılmak gibi- yalnızca uzun süren sosyal işlerde zaman harcamakla, yeteri kadar yiyecek bulma görevleri yerine getirilemezdi. Yoğun boş zaman, şarap ve zeytinyağı ihracatçılarının fevkalâde hoşnut oldukları elverişli ticârî şartlarla teminat altına alınabilirdi.

Grek şehir-devletlerinin başarılarının bundan daha az önemli olmayan şartlarından biri, bütün yurttaşları birbirine kenetleyen dayanışma duygusuydu. Her insanın hayatı, komşusunun falanjlar sınıfındaki yerini koruyabilmesine bağlı olduğu için, bu tür duygular, bütün gençlerde, onları, savaş tecrübesine hazırlayan, savaşta başarılı olunmasını mümkün kılan uzun süreli alıştırma çalışmaları içinde olmalarıyla gerçekleştirilebiliyordu. Herkes için geçerli olan ve bütün yurttaşlar tarafından bilerek kabul edilen herhangi bir beşerî irâdenin ve tercihin üstünde ve ötesinde yer alan hukuk kavramı, bu tür duygulara ve duyarlıklara entelektüel bir form ve tanım kazandırıyor ve bütün yurttaşlar arasında son derece etkili bir işbirliği ruhunun pekişmesini sağlıyordu.

Bütün bu unsurlar, gelişebilmesi / neşvünemâ bulabilmesi için klasik uygarlıkta bulunması gereken olmazsa olmaz unsurlardı. İklimden kaynaklanan

ya da başka engeller nedeniyle tarım-ticaret-sanayi kompleksinin kök salamadığı bölgeler, güçlü ve etkili şehir-devletleri inşa etmeye muktedir olamıyorlardı; ve bu tür şehir-devletleri, yeteri kadar boş zamana sahip yurttaşlardan yoksundu. Böylelikle Tesalya ve Arkadya, klasik uygarlığın merkeziyle sürekli olarak temas hâlinde olan Greklerin iskân ettiği yerler olmasına rağmen, yine de, yalnızca karalara-mahkûm olan bu bölgelerde, gerekli miktarda boş zaman sahibi yurttaşlar olmadığı için kır kökenli, marjinal ve önemsiz topluluklar olarak kalmışlardı.

Burada, Sparta'nın durumu biraz özeldi. Sparta'lı yurttaşlar, komşu Messenia'nın bütün nüfusunu köleleştirerek muhkem bir şehir-devleti inşa edebilecek gerekli boş zaman elde etmeyi başarmıştı. Atina ticaret modeli, Karadeniz'in kıyı bölgelerinde, Sicilya'da ve Güney İtalya'da yaşayan mahallî çiftçileri sömürecek tahıl-yetiştiricisi derebeylerine sahip olmayı gerektiriyordu. Sparta'lı yurttaşlar, bütün "gençlik" yıllarını askerî eğitim ve savaş kampanyalarına vakfetme ihtiyacı duydukları için tahıl ve diğer gıda ihtiyaçlarını karşılayan Messenia'lılara yalnızca tehdit ihraç ediyorlardı. Ancak Messenia'daki başkaldırı tehdidinin âciliyeti, Sparta'lıların boş zamanlarını daha yoğun bir şekilde askerî hazırlık çalışmalarına teksif etmelerini gerektiriyordu; Atinalılarla dışlanan ve zulüm gören köylülerde iyice pekişen devrimci tehdit arasındaki -hem coğrafî, hem de sosyolojik- tampon bölge durumu, Atinalılara, boş vakitlerinde, aktivitelerine daha fazla zaman ayırma imkânı sunuyordu. Her ne kadar bahsi geçen destek yolları, bu çok önemli noktada farklılık arzediyor idiyse de, ortaya çıkan sonuç şuydu: Hem Sparta, hem de Atina'daki klasik Grek uygarlığının müthiş bir şekilde neşvünemâ bulmasına beşerî "malzeme"yi sunarak yoğun bir şekilde paylaşılan ortak duyarlıklarla birlikte yeterli boş zamana sahip yurttaşların miktarı aşağı yukarı birbirine denkti.

Daha sonraki yüzyıllarda, Grek klasik uygarlığının çeşitli yönlerinin, olağanüstü bir coğrafî alana yayılması, başlangıçtaki yeşermesini mümkün kılan sosyo-ekonomik yapıların radikal bir şekilde dönüştürülmesini gerektirmişti. Boş zaman, her zaman olduğu gibi, kritik bir önem arzetmeyi sürdürüyordu; yeteri kadar yiyecek bir şeyler bulabilmek için her gün çalışan insanlar, klasik uygarlığın üretilmesinde hiç bir zaman pay sahibi olmamışlardı. Ancak boş za-

man anlayışı ve bu anlayışın temeli, Atina ve Sparta'yı ulaştıkları azamete ulaştıran diğer halkları topyekûn sömürmeye dayanan anlayıştan farklı bir temele kaymıştı. Bunun yerine, daha dağınık bir sömürü biçimi yerleşmişti. Mahallî derebeyleri ve vergi toplayıcıları, yardakçılarıyla birlikte, küçük kasabalarda ve şehirlerde bir araya toplanmışlar ve klasik Greklerin makul birer kopyesi olan şehir-devletleri kurmuşlardı. Bu yeni kurulan şehir-devletlerinin öncekilerden farklı tarafı şuydu: Askerî güç ve siyasî hükümranlık, Makedon İskender'in çağından itibaren, şehir-devletlerinin ellerinden alınmış, en son ve en büyük örneği Roma İmparatorluğu olan yeni teşekkül eden askerî monarşilere devredilmişti.

Bu kapsamlı siyasî başkaldırı, ekonomik faaliyetin dağıtılmasında da kendisini göstermişti. Şarap ve zeytinyağı üretiminin sunduğu büyük avantajlar, arazi ve toprağın elverdiği her yerde üzüm bağlarının ve zeytinyağı ağaçlarının bu yeni temel üzerinden yaygınlaşmasına imkân tanımıştı. Yeni şarap ve zeytinyağı kaynakları üretilmeye başlanırken, eski üretim merkezleri zaman zaman pazarlarını kaybediyorlardı; ve (her ne kadar bu konuda yeteri kadar veri olmasa da) şarap ve zeytinyağının hububata karşı fiyatı, Atina'nın en parlak günlerine kıyasla yüzyıllar içinde gözle görülür bir şekilde düşmüştü. Ege anayurdundaki küçük çiftçiler, üstünlüklerini, üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda temelde İtalya ve Küçük Asya'da yerleşmiş rakip halklara kaptırmışlardı. İspanyol ve kuzey Afrika zeytinyağı ile şarapları Batı Akdeniz'in pazarlarını ele geçirdiğinde ve üzüm bağları, Rhine nehrine kadar bütün topraklarda başarıyla Gaul'lerin kontrolüne geçmeye başladığında, sonunda İtalyan üreticiler, M. Ö. 1. yüzyılda felâket dolu pazar şartlarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Dolayısıyla, (M. S. 81 - 96 yılları arasında hükümrân olan) İmparator Domitian zamanından itibaren İtalya, İkinci Kartaca Savaşı'ndan (M. Ö. 218-201) sonra İtalyan yarımadasının güneyinde yaygınlaşan kölelerin oluşturduğu geniş arazinin refahı açısından hayatî önem taşıyan ihraç pazarlarını kaybetmişti.

Ne zaman şarap ve zeytinyağı ihracâtı büyük pazarların oluşmasına imkân tanımışsa, orada her zaman görece yüksek bir refah düzeyine ulaşmayı başaran bölgeler teşekkül etmişti/r. Bu tür müreffeh bölgeler, Akdeniz dünyasının coğrafî sınırlarını zorlayacak kadar yayılıp hızla artış gösterirken, Roma İmpa-

ratorluğu'nun çeşitli bölgeleri de, hemen her yerde Roma'nın taşra toplumlarına hâkim olan / hükmeden, -en azından- boş zamanı çok olan arazi sahipleri / derebeyleri arasında Greko-Romen kültürünün kalıcı, uzun vadeli şekillerde yerleşmesine izin veren ve imkân tanıyan bir refah düzeyine ulaşmayı başarmışlardı. Ama bir kez, asıl Ege anayurdu, bu tür ihraçlarda neredeyse tekel konumunu yitirmeye başladığı ânda, hiç bir metropolitan merkez, tek başına sadece ticarî temel'e yaslanarak yükselişe geçemez ve kendisini ayakta tutmayı başaramazdı.

Bu nedenle, bunun yerine refah ve gıda üretimi ve arzı, yırtıcılık, saldırganlık ve vergilendirmenin eşliğinde -Pella, Bergama, Antakya, İskenderiye ve Roma gibi- siyasî "merkez"lerde teksif edilmeye başlandı. (Ancak, bu iki merkezî şehir kavramı ve pratiği arasındaki farklılık, sözkonusu iki taraf için de yeterince açık / bilinebilen bir farklılık değildi.) Sözgelişi, Helenistik yüksek kültürün husûsiyle tam olarak gelişimine tanık olan Mısır'ın büyük İskenderiye şehri, Batlamyus'un temsilcilerinin / elçilerinin, sadece hayatta kalabilmek için gerekli olmayan, pratikte hemen her şey için ve her şeyden aldıkları haraçlara dayalı olarak varlığını sürdürebiliyordu büyük ölçüde. Sanayi ve ticaret, kısa süre içinde, bu kaba vergi gelirini takviye eden ilâve bir refah ve zenginlik getirmişti; bu yüzden de, Romalıların Mısır'ın vergi gelirlerinin çoğuna –M. Ö. 30 yılından itibaren- el koymalarından ve sadece kendileri için kullanmalarından sonra İskenderiye, önemli bir şehir olmuş; ve gerçek şu ki, bölgeye oldukça uzak mesâfedeki Hindistan için ciddî bir önem arzeden yeni bir ticârî hinterland hâline gelmişti.

Bununla birlikte, Batı'daki ticârî-endüstriyel gelişme, kadîm zamanlarda bundan daha ötesine gidememişti. Romalılar, güçlerini ve hükümranlıklarını bütün bir Akdeniz çapında genişletince, Roma kenti büyük bir parazite dönüşmüştü. M. Ö. 2. yüzyıldan itibaren, neredeyse bütün Romalılar, doğrudan ya da dolaylı olarak yalnızca yağma, haraç ve vergilerle hayatlarını sürdürmeye başlamışlardı. M. Ö. 27 - M. S. 14 yılları arasında Roma'da hükümrân olan Augustus'un zamanından itibaren Roma orduları, imparatorluğun sınır boylarına kalıcı olarak konuşlandırılmışlardı. Daha başka pek çok şeyin yanısıra, bu adım, vergi gelirlerinden elde edilen asıl büyük payın, Roma kentinden taşra-

daki garnizonların ellerine geçmesi anlamına geliyordu. Üzüm ve zeytinyağı üretiminin eşzamanlı bir şekilde kaynaşması, aynı yönde hareket ettiği için, bu durum, ekonomik refah eğiliminin Akdeniz dünyasının kıyılarına kadar yaygınlaşmasını güçlü bir şekilde pekiştirmişti.

Dolayısıyla ortaya çıkan sonuç, 5. yüzyılın parlak kültürel ilerlemelerini destekleyen ve kışkırtan özel şartların hiç bir zaman tekrarlanmadığı şeklindeydi. Grek ve Roma kültürel geleneğinin taşıyıcıları, büyük ölçüde gayrimenkul ve vergi gelirlerine bağlı olan; ve ortak duygu, düşünce ve hayat tarzları bakımından görece çok az şeyi paylaşan kendilerinden daha düşük sosyal sınıflarla çok sayıdaki insanlar tarafından çepeçevre kuşatılmış bütün bir Akdeniz topraklarında geniş olarak yaygınlık kazanarak imtiyazlı bir sınıf hâline gelmişlerdi. Bu tür bir ortam, kesin sonuç getirici ve yaratıcı ilerlemeleri önleyen bir ortamdı. Dahası, M. Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda, Greklerde yaygın bir şekilde gözlenmeye başlandığı gibi, son derece câzip ve gözkamaştırıcı sanat, edebiyat ve düşünce modellerinin yaygınlaşmış olması ve yanısıra da abartılı yeme, içme ve seks alışkanlıkları, yaratıcılığın gelişmesini önlemişti.

Roma, siyasî güç kazanmaya başladığında, bir kaç kuşak içinde gözle görülür değişimler gözlenmişti; bir avuç Romalı yazar ve heykeltraş, derinden hissettikleri ve ciddiye alınmasını düşündükleri konuları / sorunları ifade edebilmek için Grek düşünce ve sanat kalıplarını kullanarak Roma geleneklerinin, alışkanlıklarının ve davranış biçimlerinin çökmesine tepki göstermişlerdi. Vergil, Cicero ve Lucretius gibi yazarlarla *Ara Pacis*'i yapan sanatçılar, bu bir avuç kişi arasında yer alıyorlardı. Daha düşük yetenekli diğerleriyle birlikte bu yazarlar ve sanatçılar, Atinalı'ların altın çağlarının daha güdükleştirilmiş bir versiyonunu Roma'da silbaştan yaratmışlardı. Ancak, bu Roma çiçeklenmesi çok fazla uzun sürmedi; ve Atinalıların mîrasına denk olabilecek bir zenginliğe ve çeşitliliğe ulaşamadan yok olup gitti. Sözgelişi Roma tiyatrosu, önemli bir sıçrama ve yaratıcılık geliştiremedi; Livy ve Tacitus'un tarih fikirleri ve çapları, kendilerinden önceki Herodotus ve Thucydides'in çok gerisinde kaldı. Hatta Cicero ve Virgil çağının, Greklerin edebiyat ve felsefe geleneklerinin Latince'ye çevirdiği güzel örnekleri, Batı'da daha sonraki kuşakların başvurduğu eserler alarak kaldı. Bu önemliydi; çünkü, Roma İmparatorluğu'nun

batı bölgelerinin çoğu, Grekçe'yi ortak dil olarak kullanmaya başlamasına, hatta Suriye ve Mısır gibi bölgelerde, "yerel" ana diller kullanılmaya devam edilmesine rağmen, Romalıların konuşma dilleri batı bölgelerine kadar yaygınlık kazandıkça, Latince'nin idarî ve hukûkî amaçlarla kullanılması da yaygınlaşıyordu.

Akdeniz topraklarının, biri Latince, diğeri de Grekçe konuşan iki dil bölgesine ayrılması, kalıcı bir ayırım çizgisi hâline dönüştü; böylelikle reformcu imparatorların, imparatorluğu, daha kolay yönetebilmek kaygısıyla doğu ve batı bölgeleri diye ikiye ayırmalarıyla birlikte, bu dil ayırımı, M. S. 3. yüzyıldan önce daha bir yerleşti, pekişti ve kurumlaştı. Hıristiyan idarî/hukûkî yetki/otorite hatları da, yine bu dil ayırımına dayalı olarak gelişti. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da, Grek bütünleşmesine ya da kaynaşmasına yahut da sıklıkla adlandırıldığı gibi, Ortodoks Doğu Akdeniz Hıristiyanlığı'nın teşekkülüne paralel olarak, Roma devletinin enkâzından batı bölgelerinde bir Batı Hıristiyanlığı doğdu.

Hıristiyanlık, ilk gelişim döneminde, kentli yoksul ve zulüm gören çevreleri celbettiği için, kilise, İskender'in zamanından itibaren üst sınıfları son derece ayartan Grek kültürel geleneklerine karşı ve bunların reddedilmesi yönünde Suriye'lilerin ve Mısır'lıların tepkilerini ifade etmekte bir kanal hâline dönüştü. Kilise güçlendiğinde ve hukûkî [ve idârî] haklar elde etmeye başladığında, bu tür hassasiyetler ve kaygılar, ayırıcı / bölücü teolojik formülasyonlar vâsıtasıyla ifade edildi; ve sonuçta, Suriye [Süryanî] ve Kıptî [Mısır] kiliselerinin, Grek Ortodoks Kilisesi'nden kopmasına neden olan bölünmelere yol açtı. Kezâ aynı şekilde, muhtemelen kuzey Afrika'daki Donatizm de, Berberî halklar adına, bu kez Grek üst sınıfına karşı değil, Latin üst sınıfına karşı geliştirilen yükselen kültürel ayrılıkçılık duygusunun ifadesi olmuştu. Sonuçta, bu kültürel ve dînî hareketler, daha önce olmasa bile, Domatian zamanından itibaren, imparatorluğun Romalı ve İtalyan merkezini zayıflatan ekonomik ayrılmayla birlikte harmonize olmuşlardı.

M. S. 3. ve 4. yüzyıllara gelindiğinde, Roma paganizmi, gerçekten de bir hayli kırılganlaşmıştı. İşte o zamandan itibaren, kentlerde yaşayan daha alt sınıflar, -genelde gizem dinlerinde, özelde ise Hıristiyanlık'ta- yeni kültürel

kurumlar ve idealler bulmuşlar ve kendilerinden daha iyi ekonomik şartlara sahip olan üst sınıfların -çoklukla hararetli olmayan şekillerde- kabul ettikleri normlardan ve ideallerden herhangi birini, Greklerden tevârüs eden -ve daha o vakitlerde *antikleşen*- mîrasları olarak hemen hemen pek fazla benimsememeye başlamışlardı. Dahası, bu zayıflayan geleneğin taşıyıcıları [ve temsilcileri], kendilerini savaş saldırılarına karşı savunabilecek bir konumda göremiyorlardı artık. Zira, yaklaşık iki yüzyıldan beri, sınır boylarında konuşlanan profesyonelleşmiş ordu, mahallî savunma çabalarını gereksiz kılmıştı. İşte o zaman, tıpkı 3. yüzyılın ortalarından itibaren yaşandığı gibi, sınır boylarının öresinden gelen büyük ölçekli saldırılar daha sert karşı önlemler alınmasını ve daha uzun vadeli ve kalıcı askerî reformlar yapılmasını gerektirdiğinde, Roma'nın taşra bölgelerinde yaşayan toprak sahibi / derebeyi sınıfları, şahsen bir şeyler yapmaya hem muktedir değildi, hem de gönülsüzdü. Açgözlü ve zaptedilmez askerlerini teskin edecek ilâve kaynaklar arayışını bıkmadan usanmadan sürdüren imparatorlar, arazilere zorla el koyarak kamulaştırma yoluna başvuruyorlardı. Böylelikle bütün bir derebeyi sınıfı, tam anlamıyla köşeye sıkıştırılmıştı. Bu, klasik uygarlık geleneğinin ana taşıyıcıları olan bir sınıfın büsbütün yok olması anlamına geliyordu. Elbette ki, eski derebeylerinin yerini yenileri almıştı; ancak bu yeni derebeyi sınıfı, elde ettiği konumunu, kaba ve sert askerî gelenekten gelen bürokratik ve askerî görevleri deruhte etmelerine borçluydu. Sürekli olarak, basit köylü çocukları olarak doğan bu erkek bireyler, ordunun safları arasından krallığa kadar yükseliyorlardı. Kendi-çabalarıyla yükselen bu kişiler, beraberlerinde, antik Grek ve Latin felsefesinin, sanatının ya da edebiyatının nüanslarının pek ya da hiç bir şey ifade etmediği, tıpkı kendileri gibi kaba, sert ve hazır meslektaşlarından ve yardımcılarından oluşan bir grup insanı da yanlarında bürokratik makamlara getiriyorlardı.

Roma İmparatorluğu'nun nihâî olarak dağılmasında ve klasik kültürün çözülmesinde iki önemli faktör belirleyici olmuştu. Birincisi, 1. ve 6. yüzyıllar arasında bütün bir Akdeniz havzasını kasıp kavuran bulaşıcı ve ölümcül hastalıkların patlak vermesi ve bunun da gözle görülür bir şekilde nüfusun büyük oranda azalmasına yol açması. Hıristiyan yüzyıllarının başlarında, kafilelerin

sığınaklarında bulaşıcı hastalıklar yayan sivrisinekler bütün bir Büyük Sahra boyunca hızla yaygınlaşmaya başladığı sırada, batı Afrika'dan gelen sıtma hastalığının bunda etkili ve belirleyici olduğu anlaşılıyor. Kezâ aynı şekilde, belli başlı yeni salgın hastalıkların, Roma dünyasına, -kara yoluyla kervanlarla, deniz yoluyla da gemilerle- düzenli ve daha hızlı ulaşım vâsıtalarının Akdeniz'i önceden varolan çeşitli "hastalık havuzları"yla irtibatlandırmaya başladığında nüfûz ettiği gözleniyor. Bunun bir sonucu olarak, daha sonraları sıradan çocuk hastalıkları hâline gelen -kızamık, çiçek, kabakulak, su çiçeği vs gibi- hastalıkların pek çoğu, muhtemelen Akdeniz halklarına ilk kez bu dönemde bulaşmıştı.

Elbette ki, diğer faktörler de, bu halklar üzerinde etkili olmuş olabilir; ama Roma İmparatorluğu'nda M.S. 2. yüzyıldan itibaren sinsice ve nüfûz edici bir şekilde kök salarak nüfusun hızla düşmesine yol açan şey, muhtemelen, Akdeniz halkları arasında daha önceleri bağışıklık / yaygınlık kazanması sözkonusu olmayan bu yeni hastalıkların kasıp kavurucu bir şekilde buralara gelmesinin bir sonucuydu.

Elbette ki, kentlerde yaşayan halklar, bu tür bulaşıcı hastalıklara daha sıklıkla yakalanıyorlardı; kır bölgelerinde ve tecrit edilmiş topluluklarda yaşayanların iskân ettikleri yerler, bu tür bulaşıcı hastalıklara yakalanmamak bakımından en iyi yerlerdi. Başkalarıyla karşılaşmayı ve ülke sınırlarını aşmayı gerektiren ticaretle ya da benzer herhangi bir faaliyetle uğraşan kişiler, diğerlerine nazaran bu tür hastalıklara daha kolaylıkla yakalanabiliyorlardı. Ölüm oranları, büyük ölçüde bu bölgelerde hızla arttığı için, kadîm Akdeniz toplumunun bu kesimlerinin en çabuk yok olan kesimler olduğuna daha kesin olarak inanabiliriz. Pazar ilişkilerinin zayıflaması ve çökmesi, devletin etkin idarî kontrolünü de sürgit daha bir zorlaştırıyordu. Hazır vergi gelirleri olmadıkça devlet, çeşitli kalemlerden, zorla ve haciz yoluyla zorunlu gelirler elde etmek zorunda kalıyordu. İmparatorluğun, her bir kısmının, kendi *egemen hükümranı*nın olduğu bir kaç parçaya bölünmesinde karar kılınması, imparatorluğun dokusunun nihâî olarak dağılmasına doğru giden süreçte tek geçerli ara istasyondu; ki bu dağılma, 4. yüzyılın sonları ve 5. yüzyılda vukû bulan Cermen işgalleriyle bütün dünyaya ifşa edilmişti.

Cermenlerin ve Roma'nın sınır boylarının ötesindeki diğer barbarların, artan ürkütücü işgal teşebbüsleri, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne katkıda bulunan diğer büyük faktördü. Çoklukla hiç bir zaman kayda geçirilmediği için bu konudaki ayrıntılar, tam olarak bilinemiyor; ve arkeolojik kazılar ise, hikâyenin yalnızca bir kısmını anlatabilecek durumda. Yine de, bu iki büyük gelişmenin, çok iyi tasdik edildiği ve Roma *harcına* karşı girişilen barbar saldırılarının gücünü artırdığı anlaşılıyor. Bunlardan birincisi, Rhine sınırının Alman yakasında, tarım tarzının teknik olarak iyileştirilmesiydi; ikincisi ise, Orta ve Aşağı Tuna sınırı boyunca bozkır göçebelerinin güçlerinin korkunç bir şekilde artmasıydı. Augustus zamanında, uçsuz bucaksız ormanların yaygın olduğu yerlerde, Batı Alman öncü yerleşimleri, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında yavaş yavaş artmıştı. Araziler çoğaldıkça, takrîben 3. yüzyıla kadar nüfus da artmış ya da Roma döneminde sınır boylarında varolan yerleşim yoğunluğuna denk hâle gelmiş, hatta onu aşmıştı. Bu nüfus dengesindeki değişimin en iyi delili, cephenin Roma yakasında Cermen halklarının yerleşmelerine paralel olarak Roma ordularındaki askerî kadrolarda Cermen insan gücünün mevcûdiyetiydi.

Cephenin Roma yakasındaki tarım halklarının nüfusu hızla azalırken, neden Cermen çiftçilerinin nüfuslarının arttığı sorusu burada önemli bir sorudur. Çünkü, bir kaç yüzyıl boyunca Cermen tarımı, yalnızca üreticinin ve ailesinin geçimini sağlayacak bir amaç gütmüştü. Dolayısıyla, vergiler de, ticaret de, o kadar önemli değildi. Sonuçta, bu uygulama, Roma idârî ve ticârî aygıt'ının dikkate değer *gidenler* ve *gelenler* gerektirdiği Galya'dan [Fransa'dan] ve Britanya'dan ziyade, Almanlar arasında daha az bulaşıcı hastalık taşıyan insanların olduğu anlamına geliyordu. İkincisi, yine cephenin Roma yakasında, tarım üreticileri, ürünlerini, vergi ve gayrımenkul gelirleri toplayıcılarıyla paylaşmak zorundaydılar. Bu da, onların hayatlarını ve geçimlerini sürdürebilmeleri açısından, daha az gelir elde ettikleri anlamına geliyordu. Kötü ürün alındığı, kıtlık tehlikesinin başgösterdiği, buna ilâve olarak da, bir sonraki yılın ekimi için yeteri kadar tohumun olmadığı bir yılda, bunun Romalı tebaalar üzerindeki yıkıcı etkileri, Cermenlere kıyasla çok daha fazla oluyordu; bunun nedeni, Cermenlerin, profesyonel idareciler, askerler ve gayrimenkul ge-

lir tahsildarları gibi uygarlığın yükünü omuzlayan bir sorumluluğu -henüz- üstlenmemiş olmalarıydı. Açıktır ki, bu faktörlerin hangilerinin ne ölçüde etkin ve etkili olduklarını tam olarak belirleyebilmek bir hayli güçtür; ancak, Rhine Nehri'nin [dolayısıyla sınırının] iki zıt yakasında görülen farklı nüfus kalıplarındaki keskinliğin oldukça belirgin olduğu anlaşılıyor.

Almanlar arasında tarımın gelişmesi, (Akdeniz'in tırmık sabanlarının beceremediği) toprağı daha verimli bir şekilde sürebilmeyi mümkün kılan daha gelişmiş bir saban kullanmalarıyla ve tabiî olarak düz bir arazide yapay sun'î sulama sistemi geliştirebilmiş olmalarıyla yakından irtibatlıydı. Tabiatıyla, M. S. 5. yüzyıldan itibaren Sakson yerleşimciler, Kuzey [Buz] Denizi'ni geçerek Britanya'ya yerleştiklerinde, bu türden demir sabanlarını da beraberlerinde getirmişlerdi.[6] Bu saban, İngiliz ve Romalı tarım üreticilerinin tahıl yetiştiremedikleri Norfolk ve Suffolk'un ağır kil / çamurlu topraklarını işleyebilmeyi mümkün kılmıştı. Benzer teknikler, önceleri suyla dolu ve Romalıların nüfûz edemedikleri yoğun ormanlıklarla kaplı vâdilerindeki topraklı arazilerin artırıldığı Wesser ve aşağı Rhine ovalarında yaşayan Alman çiftçilerinin tarımcılık yapabilmelerini kolaylaştırmıştı.

Bu teknik başarının önemi, potansiyel olarak olağanüstüydü. Akdeniz ve Ortadoğu tarımcılığının hammaddesi olan buğday ve arpa, bu yarı-kurak şartlara tabiî olarak adapte edilmişti. Kuzey-batı Avrupa'nın daha yağışlı ikliminde, Akdeniz'deki toprak sürme metotları, yalnızca iyi geliştirilmiş sulama tekniklerinin kullanıldığı -kireçli, killi ve yamaçlardaki- topraklarda tahıl üretiminin yapılmasını mümkün kılıyordu. Kuzey-batı Avrupa'nın dümdüz uzayıp giden, potansiyel olarak zengin ovaları, demir-sabanla oluşturulan sunî sulama sistemi olmaksızın tahıl yetiştirmeye çoklukla elverişli değildi. Dolayısıyla, bu tür bir sabanın yaygınlaşması ve bunun ne kadar etkili [ve verimli] olduğunun keşfedilmesi, Avrupa'nın geniş yeni bölgelerini tarıma açmıştı. Böy-

6. Arkeolojik bulgular ve deliller, demir çağ'da Avrupalı tarımcılar tarafından kullanılan sabanlar kosnusunda oldukça karmaşık ve tartışmalı bilgiler sunarlar. Ukrayna'da ve Kafkaslar'da, daha erken zamanlarda karıklara / sabanın açtığı izlere dönüşen ağır sabanlar biliniyor ve kullanılıyordu. Hatta Paul Leser, *Die Entstehung ung Verbreitung des Pfluges* (Müsnter, 1931) başlıklı kitabında, demir sabanların Avrupa'ya Çin'den geldiğini öne sürer.

lelikle, Batı Almanlar tarafından, yaygın ve zahmetli şekillerde kullanılmaya elverişli, yeni bir ekolojik bölge ortaya çıkarılmıştı.

Handiyse kendi-kendine yeter çiftliklerin hızla artması, Rhine sınırının ötesinde uygarlığın karmaşıklıklarının [zenginliklerinin, yaratıcılıklarının] geliştirilmesine yetmemişti. Bununla birlikte nüfus artışı, ulaşımın deniz yoluyla yapılma sürecini bir parça hızlandırmıştı. M. S. 5. yüzyıldan itibaren İngiltere'ye Anglo-Sakson göçünün gerçekleşmesi, birkaç bin insanın Kuzey Denizi'ni geçerek yalnızca yaklaşık iki yüzyıldır Sakson ve Frizye'li korsanların âşinası oldukları bir kıyıya ulaşıldığını gösteriyor. 5. ve 6. yüzyıllarda Sakson'ların kaynaşmalarını, 8. ve 9. yüzyıllarda, benzer bir şekilde İskandinavyalı deniz korsanlarının ve göçmelerinin kaynaşmaları takip etmişti. Vikingler'in, kendilerini Avrupa'nın su yollarının felâket ve dehşet saçan korsanları ilan ettikleri bir zaman diliminde, kuzey gemi yapımcılığı ve denizciliği, farklı şekillerde de olsa, Atlantik denizciliğinin, Akdeniz'in daha eski, köklü ve hünerli gemiciliğine kabaca denk bir gemicilik geliştirmesini mümkün kılmıştı. Kuzey, açıkça, Güney'i yakalamak üzereydi.

Dolayısıyla M. S. 450 ya da 500'lü yıllara gelindiğinde, bir yandan, yaygınlaşan demir-saban, diğer yandan, denize dayanıklı gemiler, kuzey-batı Avrupa'da yüksek kültürün sonunda çiçeklenmesinin yeni bir teknik temelini sunmuştu. Ancak bu sonucun başarılabilmesi için, köklü sosyal farklılaşmaların yaşanması kaçınılmazdı. Hür barbar çiftçi, aidatlarını ve hizmetlerini kendi üstlerine ödeyebilen bir çiftçi olmak mecbûriyetindeydi. Bu yöndeki gelişmeleri kışkırtan temel sâik, ister Hunlar ve diğer pek çok göçebe bozkır halkları gibi süvari birlikleriyle karadan gelmiş olsun, isterse Vikingler gibi denizden ve nehirden gelmiş olsun, türlü akıncılara karşı daha etkili savunma ihtiyacıydı.

Avrupa'nın kültürel [haritasının] oluşumunun, bu şartlar altında, nasıl değiştiğini incelemeye geçmeden önce, Hunları ve diğer benzer halkları, başa çıkılması zor halklar kılan göçebe hayatındaki değişimleri, kısaca gözden geçirmemiz gerekiyor. Her ne kadar, bunların, nerede ve ne zaman ortaya çıktıklarına dâir bütün ayrıntılar, henüz net olmasa bile, ilk Hıristiyan yüzyıllarında [yaya askerlerden oluşan] piyade ordulara karşı süvari orduların donanı-

mına elverişli iki önemli iyileşme veya yenilik geliştirilmişti. Bunlardan birincisi, at binicisinin at sırtında daha sağlam / güvenli bir şekilde oturmasını sağlayan üzenginin kullanılmaya başlanmasıydı. Bu basit buluş, hem okçu, hem de mızraklı süvarilere savaşta çok önemli bir avantaj sunuyordu. At üstündeki kişinin eyeri kullanırken ayağa kalkabilmesi ve at üzerinde sağa sola eğilebilmesi ya da atı sürerken çömelerek kullanabilmesi, tecrübeli bir at binicisinin dört nala giden atın yatay hareketini kontrol edebilmesini kolaylaştırıyordu. Bu, at üstündeki savaşçının, hızla hareket eden attan görece daha güvenli bir şekilde ok atabilmesine izin veriyordu; oysa eyerleri olmayan at sürücüleri, ne kadar hünerli olurlarsa olsunlar, uzun adımlar atarak attıkları oklarla hedefi bulmakta bir hayli zorlanıyorlardı. Bunun, mızraklı süvariler için avantajları çok daha dramatik ve fazlaydı. At üzerindeki bir okçu, atış sırasında ileri doğru uzanarak ve bedenini eyere karşı destekleyerek, atın en geniş hareket alanına göre okunu gerebiliyor ve atabiliyordu; dolayısıyla, Avrupa'daki ortaçağ şövalyelerinin tekrar tekrar gösterdikleri gibi, bu, reddedilmesi imkânsız bir güce kavuşulmasını mümkün kılıyordu. Ne yazık ki, eyerlerin kökenine, yayılmasına, çeşitli şekillerde kullanılabilmesine ve askerî değerine ilişkin bütün ayrıntılar, hâlâ yeterince açıklayıcı olmaktan uzaktır. Bununla birlikte, M.S. 1. yüzyılda, bu görünüşte basit ve apaşikâr "devrimci" buluş, hem bozkır göçebeleri arasında, hem de uygar coğrafyalarda yaşayan halklar arasında henüz yeniydi. Daha sonraki yüzyıllarda göçebe halklar, eyerlerin imkânlarını tam olarak keşfettikçe, hemen her yerde piyade ve süvari birlikleri arasındaki o eski denge, bir ânda alt üst olmaya başlamıştı.

Süvari tekniklerindeki ikinci yenileşme, hiç bir zorluk çekmeden zırh ve zırhlı savaşçı taşıyabilecek kapasitede daha büyük ve daha güçlü atların kullanılmasıydı. Bunun, ilkin M. Ö. 1. yüzyılda İranlılar arasında geliştiği anlaşılıyor; bu, muhtemelen kaba-yonca yetiştirmeyi öğrendiklerinde, atların daha güçlü ve gürbüz kalmalarını sağlayan uygun ve yeterli miktarda kış yemi üretebilmelerinden kaynaklanıyordu. Bu tür hayvanların bakımı oldukça masraflıydı; ve zorlu geçen kış şartlarında bile yaşamayı başaran küçük ama gürbüz atlar, açık bozkırda, normal göçebe binek hayvanı olarak kullanılıyordu. Büyük ve gürbüz atlar, bodur atlara kıyasla, okçunun şok taktikleri için çok da-

ha müsâit savaş atlarıydı; ve bunun önemi, bu tür taktiklerin, okçuluğa oranla daha fazla tercih edilebildiği yerlerle sınırlıydı. Bozkırda yay, eyerlerin at sırtından okçuluğun güvenli ve daha iyi sonuç getirici keskin savaş yöntemlerini olağanüstü bir şekilde artırmasından önce, ilkin sahip olduğu üstün ve tercih edilebilir konumunu devam ettirmişti.

Bu önemli teknik değişimler ve yenilikler, Avrupa bozkırlarını silip süpüren büyük ölçekli göçlerin ve fetihlerin gerçekleşmesini ve muhtemelen teşvikini ya da en azından bütün bunların mümkün olabileceğini göstermişti. Hunların, uzak doğudan bir yerlerden gelerek Avrupa sahnesinde görünmelerinden önce, M.S. 2. yüzyıldan itibaren Almanca konuşan ve kuzeyden gelen Gotların Avrupa'nın içlerine doğru ilerlemeleri ve nüfûz etmeleri, dikkate değer başkaldırıların patlak vermesine yol açmıştı. Bu hükümranlık değişimine eşlik eden savaş ve yağmalama girişimleri, Hunların tecâvüz ve yok etme biçimlerini acımasız ve yepyeni boyutlara taşımalarından önce, bozkır arazilerde ve bozkır arazilere yakın yerlerde tarım topluluklarını yeterince tarumâr etmişti zaten. Hun İmparatorluğu, yalnızca topu topu 85 yıl hâkim olmuştu; ama Hunları, Avarların, Bulgarların, Hazarların, Peçeneklerin ve Macarların handiyse ardı arkası kesilmeyen hücumları ve akınları takip etmişti. Her göçebe dalgası, [Avrupa'daki] tarım yerleşimlerini son sınırına kadar itiyordu. Dolayısıyla, Hunların Don Nehri'ni geçmeleriyle birlikte 370 yılından, Macarların Karpatları geçtikleri 896 yılına kadar, doğu Avrupa'nın tabiî yeşil alanları, göçebe halkların ellerine geçmişti. Hatta, tabiî olarak ormanlık arazilerde bile, bir zamanlar ekinlerin neşvünemâ bulabildiği pek çok yer terkedilmiş; ve bu toprakların yerli halkları, çalılıklara ve hatta ormanlık arazilere kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

Eğer bütün bu olup bitenlere kabaca genel olarak bakmaya çalışırsak, Roma İmparatorluğu'nun sınır boylarındaki kuzey bölgelerinin, Hıristiyan dönemin ilk bin yılında olağanüstü iniş-çıkışlara sahne olduğunu söyleyebiliriz. Dikkate değer ölçekte tarımın gelişmesi, batı bölgelerinde gerçekleşmişti; ve kuzey-batı Avrupa ovalarının yoğun nüfus gelişimine sahne olmasını engelleyen tarımcılığın önündeki engeller, bütünüyle kaldırılmıştı. Oysa Doğu Avrupa'da, bunun tam zıddı bir gelişme yaşanmış ve yaygınlaşmıştı; atlı göçebe

halklar, mütevâzı yerleşimlerin bile hemen hemen hiç bir zaman gerçekleşmediği yeşil alanlarda tarımı bütünüyle yok etmişler; ve böylelikle, ormanlık arazilerde tarımsal yerleşimlerin zayıf olduğu ve tehlike arzettiği yerlerde, açık yeşil alanlara bitişik bir bölge yaratmışlardı.

Akdeniz bölgesinde de, aynı yüzyıllarda benzer bir iniş-çıkış yaşanmıştı; ancak, tam da öncekinin karşı yönünde gerçekleşen bir iniş-çıkış süreciydi bu. Batı Akdeniz bölgelerindeki refah ve güç yokolurken, bu kez kendisini güçlü bir şekilde ifade etmeyi başaran, doğu bölgeleri olmuştu. İtalya, Galya [Fransa] ve İspanya, Ege ve Küçük Asya'nın kıyı bölgelerinde yaşanan hızlı gelişmelere ayak uyduramamıştı. Tanzim edici (ve hâkim) merkezler, sınırlı mahallî alanların ötesinde kendilerini yeterince dayanıklı hâle ve konuma getirememeleri nedeniyle, batı Akdeniz topraklarındaki yüksek hünerler ve zanaatlar kaybolup gitmişti. M. S. 3. yüzyıldaki (235-285) uzun süren askerî başkaldırılardan sonra Roma kenti, hükümetin ana merkezi olma özelliğini kaybetmişti. İtalya, uzunca bir zamandır taşra bölgelerden gayrimenkul gelirleri alamıyordu artık; dolayısıyla, Roma kültürünün kısa bir süre çiçeklenmesine yardımcı olan refah yoğunlaşması, imparatorluğun yapısı çatırdamaya başlamadan çok önceleri bitmişti zaten. Roma'yı "terkeden" 3. ve 4. yüzyılın imparatorları, merkezî yönetim kentlerini, kalabalık sayıda askerin beslenebilmeleri için mevcut olan mahallî gıda kaynaklarının bulunduğu tehdit edilen sınır boylarına yakın yerlere, ya da uzak bölgelerden gelen kaynaklar üzerinde yoğunlaşılmasını görece kolaylaştıran bölgelere taşımışlardı.

Bu tür en iyi yerlerden biri, Büyük Konstantin'in, antik Grek kenti Byzantium'u, M. S. 330 yılında başkenti yaptığında, kendi adını verdiği Boğaz'dı. Ege ve Karadeniz'in su yolları, Konstantinopol'de buluşuyordu; ve böylelikle, çok uzak yerlerden gelen mallar ve ürünlerle Boğaz'dan gidip gelen orduların geçişini görece kolaylaştırıyordu. Bu, sonuçta böylesi merkezlerde, az çok makul ölçülerde, etkili merkezî gücün muhâfaza edilebileceği anlamına geliyordu. Gerek eşya, gerekse para olarak alınan vergiler başkentte toplanabiliyor ve rakiplerinin çoğunu püskürtebilecek kadar kara ve deniz ordusunu besleyecek şekilde kullanılabiliyordu; tarihten de bizzat gözlemlendiği gibi, yaklaşık bin yıldır Konstantinopol'ün surlarını bütün saldırılara karşı koruyabiliyorlar-

dı. Kentin hinterlandının bir yakası, gerek göçebe akınları, gerekse belli başlı bazı tabiî felâketler nedeniyle harap edildiğinde ve nüfusu boşaldığında, kentin kolay ulaşılabilir kıyılarının diğer kısımları hasar görmekten kurtulabiliyor; ve böylelikle, başkenti besleyebilecek mahallî canlanma, harap olan bölgelerin merkezî gücün desteklenmesinde kendi katkısını yapıncaya kadar, imparatorluğun idarî ve askerî mekanizmasını ayakta tutabiliyordu. Kezâ aynı şekilde, tıpkı 9. yüzyılda güneyden gelen Müslüman denizcilere kaptırıldığı gibi, Ege'deki güç kontrolü yitirildiğinde bile, Karadeniz'in ve Karadeniz'e dökülen nehirlerin kontrolü, imparatorluğa, azaltılmış da olsa, kaynakların kontrol edilmesinde yeterli ve geçerli imkânlar sunabiliyordu. Ya da tam tersi bir şekilde, Karadeniz'in kontrolü, örneğin kuzey Rusya'dan gelen halklara kaptırıldığında, bu saldırılar, Ege kıyılarındaki kaynakların kontrol altında tutulması yoluyla dengelenebiliyordu.

Sağlam surlara ve iyi bir tabiî limana sahip olan böyle bir başkentin kendine özgü önemli jeopolitik avantajları, uzak bölgelerde Konstantinopol ile karşılaştırılabilecek çapta ve kapasitede önemli emperyal merkezin olmadığı Roma İmparatorluğu'nun batıdaki kanadı yokolduktan uzunca bir süre sonra doğudaki kanadı imparatorluğun hayatını devam ettirebilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Dahası, başkentte biraraya getirilen mallar ve vergi gelirleri, tek başına ihtiyaç duyulan ve arzulanan şeylerle birlikte askerlerin, gemilerin ve saray eşrâfının teçhiz edilebilmesi için hiçbir zaman yeterli olmadığından, etkili bir emperyal yönetimin varolması, ticaret ve sanayinin sürmesini sağlıyordu. Hammaddeleri, müsâit son ürünlere dönüştürebilmek için emperyal ya da özel işyerlerine ihtiyaç duyuluyordu. Yine aynı şekilde "bürokratlar" ve askerlerin, taşrada üretilen ürünlerden satın almak için biriktirdikleri nakit para, her zaman vergi gelirleri toplanır toplanmaz yeniden taşraya sızdırılıyordu. Sonuçta sanayi ve ticaret, kent hayatını ve kentleşmenin doğurduğu görece karmaşık sosyal katmanlaşmayı besliyordu.

Bu temele dayalı olarak, uygarlığın görece yüksek devleti, Konstantinopol'de ve doğu Akdeniz'in birkaç diğer büyük kentlerinde ayakta tutulabiliyordu ve tutulmuştu da nitekim. Sosyo-politik rejim, klasik Greklerde olduğundan çok, -Pers, Asur ve Babilliler gibi- kadîm Yakın Doğu imparatorlukla-

rınınkini andırıyordu. M. S. 285-305 yılları arasında hükümran olan Diocletian'ın zamanından itibaren Roma imparatorlarının Pers krallarından ödünç aldıkları resmî nişanlar, sembolik önemden çok daha fazla anlam ifade eder. Aynı şekilde, Konstantin'in zamanından sonra Hıristiyan kilisesinin sahip olduğu hâkim konum, entelektüel faaliyetlerin ve sanatın dikkate değer bir şekilde desteklenmesi ve himaye edilmesi, Doğu Roma ya da Bizans İmparatorluğu'nun yüksek kültürüne, güçlü bir şarklı / doğulu hamur kazandırmıştı.

Yine de Bizans uygarlığının türemiş karakterine gereğinden fazla vurgu yapmak, hiç de âşinâsı olmadığımız bir davranış değildir. Bizans yüksek kültürünün orijinalitesi ve gücü, genellikle sanat yoluyla varlığını sürdürmüştür; düşünce ve ilmî araştırmada hayran olunacak şey daha azdır. *İnovasyon*, geçmişin tevârüs edilen geleneklerinde bazı tutarsızlıklar ve yanlışlıklar bulunduğunu; ve Hıristiyanlığın "vahyedilmiş" hakîkatlerinin, tanımı gereği, esaslı şeylerden yoksun olduğunu ima ettiği için, eğitim görmüş Bizanslılar, inovasyon'a [yaratıcılığa, yeniliğe] iyi gözle bakmazlardı. 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar yaşanan acı ve sert doktrinal / akîdevî tartışmaların bir sonucu olarak âciliyet kesbeden bu tür katı muhafazakâr görüşler çerçevesinde sürdürülen şiddetli çatışmalar, yalnızca ve yalnızca muhâlif Süryaniler ve Kıptîlerin yanısıra, kuzey Afrika'nın Donatistler'i ile İspanya'nın Aryanları, 636 ile 711 yılları arasında Müslümanların siyasî kontrolüne geçtiği zaman sâkinleştirilebilmişti. Dolayısıyla katı Ortodoksi tanımı, değişimi kaldıramıyordu; imparatorların bizatihi kendileri, (muhtemelen idolleri / putları kınayan Müslümanların yaklaşımlarından ötürü) kutsal imgeleri kiliseden yasaklama teşebbüsünde bulunmuşlardı.

Yine de, Bizans düşüncesinin açıkça beyan edilen muhafazakârlığına ve Bizans pratiğinin kalıcı ritüelizmine rağmen, bunun, hem Bizanslıları, hem de Müslümanları, medeniyetin yeni taşıyıcıları olarak gören, uzunca bir süredir varolagelen tarih-yazımı geleneğiyle uyuştuğu anlaşılıyor. Greko-Romen ve kadîm Yakın Doğu (esas itibariyle İbrânî) unsurlar, hem Bizans, hem de İslâm medeniyetini oluşturmakta iç içe geçmişlerdi; ve onları birbirinden ayıran ve derinden hissedilen doktrinal / akidevî farklılıklar olmasına rağmen, paylaştıkları çok şey vardı. Bununla birlikte geleneksel yaklaşım, Müslüman tarihi-

ne ve medeniyetine Avrupa tarihinin bir parçası olarak yaklaşmaz; ve bu çalışma açısından, bu görüşe uymanın ve Roma İmparatorluğu zamanlarından itibaren hâkim olan Akdeniz'in kültürel bütünlüğünün çatırdamasını kabul etmenin şimdilik en iyi yaklaşım olduğu anlaşılıyor.

Dolayısıyla, İslâm'ı bir kenara bıraktıktan sonra yukarıda da zikredilen en geniş iniş-çıkış / med-cezir hareketlerinin kendilerini hayata geçirecek sürece sahip oldukları zaman, M.S. 900 tarihinden itibaren Avrupa'nın durumunun incelenmesi kalıyor geriye.

İlk ve en önemlisi şu: Bizans'ın merkezi, o vakitler Avrupa'da başka yerlerde varolan her şeyde onların hepsinden de çok daha ileri konumdaydı. Bizans sanatı, seremoni ritüelleri, zanaat becerileri, yönetim anlayışı, diplomasisi ve edebî derinliği, Avrupa'nın bütün diğer bölgelerindekinden hepsinden de üstündü; ve yalnızca, İslâm'ın -Bağdat, Şam ve Kahire gibi- büyük merkezleri Bizans'la yarışabiliyor ve Bizans'ı aşabiliyordu. Yine de, Bizans medeniyetinde *dogmatik* dinin merkezî bir konumda olması nedeniyle, Ortodoks Hıristiyanlık'ın hakîkat tarifini reddedenlerin, ayrıca bir bütün olarak Bizans kültürünü de reddettikleri anlamına geliyordu. Her iki taraftan da cevapları üretilen / karşılıkları verilen bu tür tutumlar, benzer ve ortak kültürel köklerinin aksine Müslümanları Hıristiyanlardan daha fazla tecrit ediyordu; ve bizzat Hıristiyanlığın içinde, benzer ama yine de daha az ifade edilen bir engel, Grekleri Hıristiyanlardan ayırıyordu.

Batı, doğuya hâkim olmaya başladığında, Roma geçmişinin hatıraları, özellikle de Latin kilise çevrelerinde canlılığını sürdürmüştü. Sıradan / sivil insanlar arasında, kişisel cesaret ve yetenekle barbarca övünme alışkanlığı, kaba savaşçıların, Bizans devletini ve toplumunu yöneten Grekleri bitkin / kısır, kentli (ve en azından zaman zaman) yumuşak huylu olarak görüp onları küçümsemelerine yol açıyordu. Bununla birlikte, Balkan ve Rus Slavları arasında rakip medeniyet modelleri, bozkır göçebe akıncılarıyla belli bir süre sonra özdeşleşecek ve (Slavların ebedî ve tehlikeli düşmanları olan İslâm hâriç) mesele yapılamayacak kadar birbirine çok uzaktı. Dolayısıyla, Bizanslılar için ana kültürel yayılma alanı, kuzeyden Rusya'ya, Ege'nin içlerinden Balkanların iç bölgelerine kadar uzanan geniş bir alandı. M. S. 900'lü

yıllarda, Bizans kültürünün Rus nehirleriyle Balkanların içlerine kadar nüfûzu, henüz başlangıç aşamasındaydı; ama kültürel etkileşim kalıbı, bir model olarak hizmet eden Konstantinopol'le (ve Athos Dağı manastırlarıyla) birlikte görece doğrudan etkindi; oysa, daha düşük ölçekteki saraylar, başkentler ve onlarla irtibatlı manastırların yapabildiği şey, emperyal modeli *taklit* etmekten ibaretti.

Öte yandan Batı Avrupa'daki durum, daha az belirgin olarak tarif edilmişti. Roma'nın Papa'ları, kilise yönetimi ve yükümlülükleriyle ilgili meselelerde, emperyal hükümranlığı hâkim kılmaya çalışıyorlardı; İngiltere ve Almanya'nın çoğuna başarılı misyoner çalışmaları götürecek kadar iyi örgütlenmişlerdi. Bununla birlikte, Batı Avrupa'da emperyal hedeflerin rakip adayları vardı; ki bunlar, [ezici olarak Almanlardan oluşan] *Frenk* krallarıydı. Bunların gücü / hükümranlığı, esas itibariyle, Orta ve Aşağı Rhine bölgelerinde yoğunlaşmıştı; ama Galya [Fransa], Almanya ve kuzey İtalya'ya kadar da uzanıyordu. Bu kralların en büyüğü (hükümranlık yılları, 768-814 olan) Şarlman / Charlemagne 800. yılın Christmas Günü'nde emperyal hükümran ünvanını almış; ve daha sonraları Bizans yöneticilerini, kendisini, Roma'nın batı imparatorlarının meşrû vârisi ve devamı olarak kabul etmeye ikna etmişti.

Ancak, [Şarlman'ın] Karolenj İmparatorluğu, Bizans devletindeki Konstantinopol'ün oynadığı rolü oynayabilecek bir başkente sahip değildi. Gerçekten de Şarlman, tıpkı kendisinden öncekiler gibi, kendisini ve sarayını besleyebilmek ve ayakta tutabilmek için sürekli olarak hareket etmek [türlü savaşlar düzenlemek] zorundaydı; o yüzden, bütün bir yıl boyunca sarayı koruyabilmek için bir kaç yüz kişiyle oradan oraya koşturmak, gerekli yiyecek ve diğer eşyâları tek bir yerde yığmaktan daha kolaydı. Bu gezgin / sürekli hareket hâlinde olan hayat tarzıyla hemen her yaz bir askerî sefer düzenliyordu. Şarlman'ın komutasında her yıl düzenli olarak savaşa giden çok sayıda dayanıklı ve cesur piyade eri, Frenkler'e [Karolenj İmparatorluğu'na], düşmanlarından daha fazla sayısal üstünlüğe sahip olma avantajı kazandırıyordu. Bir kaç ağır / zırhlı süvarinin vurucu gücü, özellikle de zırhlarla ve okçularla donatıldığında, Frenklere, karşılarına çıkan her düşmanı alt etmelerini / yenilgiye uğratmalarını sağlayabilecek muhkem bir güç kazandırmıştı. (Bu yenilik-

ler, Şarlman'ın dedesi Charles Martel tarafından geliştirilmiş yeniliklerdi.) Bunun sonucu, Şarlman'ın imparatorluğunun, olağanüstü büyük bir imparatorluğa dönüşmesi olmuştu.

Bununla birlikte, gerek bozkırda bodur atlarıyla karadan gelen Macarlar gibi, gerekse üstelik de Şarlman'ın zamanında deniz yoluyla Karolenj İmparatorluğu'nun kıyılarına kadar Vikingler gibi son derece süratli hareket eden düşmanlarına karşı Frenkler pek fazla etkili olamıyorlardı. Frenkler için toparlanabilmek fazla zaman alıyordu; ve Frenkler, bir adamın yürüyüşünden daha hızlı hareket edemiyorlardı. Hareketli akıncılar, bu tür bir gücü / orduyu rahatlıkla yenilgiye uğratabiliyorlar ve istedikleri ânda istedikleri yeri zaptederek yağmalayabiliyorlardı. Dolayısıyla, Karolenj devletinin o devâsa yapısı kolaylıkla çatırdayabiliyordu; nitekim, Şarlman'ın ölümünden hemen sonra Karolenj devleti, çabucak dağılmış ve yıkılmıştı.

Papalığın emperyal güçleri de çok dayanıksızdı. Karolenj ve diğer Alman kralları, Papa ile iyi ilişkiler kurmaya devam ettiği sürece, sivil halk, kilisenin merkezî yapılanmasını destekliyordu. Buna mukâbil Alman krallar veya prensler, kraliyet yasası ve hükümranlığını, barbar ve pagan geçmişlerinden devraldıkları savaş liderliği fonksiyonlarının ötesine gidecek kadar genişletme başarısız çabalarını dinin kutsal şemsiyesi ve çerçevesi altına girdirmek istiyorlardı. Ancak Alman krallar, Macar ve Viking saldırılarına (ve Akdeniz'de bir de buna yeni eklenen Müslüman korsanların hücumlarına) karşı geleneksel savaş liderliği görevlerini başaramamaları nedeniyle, güçlerini yitirmelerine paralel olarak, kilise de, düzen ve disiplini, en azından görünüş bakımından temin edemediği için gücünü yitirmişti. Böylelikle Papa, tıpkı diğer piskoposlar gibi, kendi yandaşlarını papalık bürokrasisine / yönetimine yerleştirerek, ellerine geçirdikleri bu avantajı her bakımdan kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktan başka bir şey düşünmeyen mahallî silahlı kliklerin ellerinde tam bir kuklaya dönüşmüştü.

Dolayısıyla, Rhine bölgelerindeki Alman güç merkezi de, İtalya'daki kilise güç merkezi de, M. S. 900 yılından önce, bir bütün olarak Batı Avrupa'nın gerçekten etkili ve hâkim gücü olabilecek şekilde kendilerini örgütlemeyi başaramamışlardı. İletişim imkânları ve vâsıtaları çok kötü ve hantaldı; mahal-

lî kendi-kendine yeterlilik [içe-kapanmışlık], başarılı herhangi bir adımın atılmasını engelleyebilecek kadar katı bir şekilde tahkim edilmişti.

Kıta'nın diğer uç çevre'sinde / periferi'sinde, önce İrlanda, ardından da İskandinavya, aslında başka şartlarda, Roma'nın ve Rhine bölgesinin etkili ve güçlü rakipleri olabilecek çapta ve kapasitede, kendilerine özgü lokal uygarlık biçimleri geliştirmeye başlamışlardı. Ancak İrlanda'nın manastırları, Viking saldırılarıyla yıkılmıştı; ve (Büyük Britanya ve kıta Avrupa'sında bazı olağanüstü başarılı misyonerlik çalışmaları gerçekleştiren) Kelt Hıristiyan kültürü de, gücünü ve câzibesini kısa bir süre sonra yitirmişti.

Vikinglere gelince... Başıboş ve göçebe gibi oradan oraya koşuşturmaları, Vikingler'in, Avrupa'daki kâh Bizans, kâh Roma, İngiliz ve İrlanda, kâh Frenklerin çeşitli yüksek kültürleriyle temasa geçmelerini sağlamıştı. Vikinglerin güçlü paganizm [putperestlik] gelenekleri, her şeye rağmen, Hıristiyanlık'a çok daha fazla direnememişti, özellikle de devlet kurma çabalarında dinin koruyucu şemsiyesine ihtiyaç hisseden istekli / hırslı krallar, bağlılık / sadâkat yeminine benzer bir uygulama gibi gördükleri Hıristiyan vaftizciliğini kolayca kabul etmişler ve paganizmi isyankârlıkla [devlete başkaldırmakla] özdeşleştirmişlerdi.

Son olarak, İspanya hakkında da bir kaç gözlemde bulunmak gerekiyor. 711 yılından itibaren kuzey Afrika'dan gelen Müslümanlar tarafından fethedilen İber Yarımadası, 755 yılından sonra hükümranlığını yitiren Emevî hânedanının çocukları burada egemenlik iddia etmeye başladığında, siyasî olarak İslâm dünyasının diğer kısmından kopmuştu. Emevî hânedanlığının hükümranlığı, burada 1031 yılına kadar sürdü; ve bu süre zarfında hânedanlık, parlak ve muhteşem Kurtuba sarayından yönetildi. İspanya'daki Emevî hânedanları, siyasî gerekçelerle Kurtuba sarayını, Abbasilerin başkenti Bağdat'la boy ölçüşebilecek çapta *geliştirebilmek* için yoğun çaba gösterdiler. Hatta, zaman zaman Bağdat'ın ihtişâmına ve yaratıcılığına denk bir bilim, kültür ve sanat merkezine dönüştürmeyi başardılar Kurtuba'yı. Ancak, gerek İspanya'nın Hıristiyanları, gerekse Pireneler'in ötesindeki Avrupa Hıristiyanları, İspanya'da müslümanların inşa ettikleri muhteşem medeniyet tecrübesine gözlerini kapamışlar ve buradaki olağanüstü medeniyet sıçramasından bîhaber ken-

di kovuklarına / kabuklarına çekilmiş bir vaziyette yaşıyorlardı. İspanya'nın [Müslüman medeniyetinin] kültürel hinterlandı, Fas'taki Cebelitarık Boğazı'ndan Afrika'nın içlerine kadar uzanıyordu. Dolayısıyla, bu Uzak-batı Avrupa'daki Müslüman varlığı, 600 yıldan fazla bir süre yaşamayı başarmış olmasına rağmen, belki de, Avrupa tarihinin ana yörüngesinin içine pek alınmayı haketmiyor; çeşitli gerekçelerle, Avrupa tarihinin ana yörüngesinden çıkarılması gerekiyor. Daha sonraki dönemlerde Mağriplilere [İspanya'daki Müslümanlara] karşı İspanya'da gözlenen (çoklukla bilinçsiz/ce) dînî ve millî önyargıya aynen riâyet edilmesinde görüldüğü gibi.

Özetlemek gerekirse... Bu bölümde, Avrupa tarihindeki belli başlı büyük nabız atışlarının kısa bir özetini vermeye çalıştık. Bu hikâye, antik Yunan'ın Dorlar tarafından işgal edilmesiyle patlak veren düzensizliklerin ve hercümercin yatıştırılması ve klasik uygarlığın teşekkül etmesiyle birlikte M.Ö. takrîben 900'lü yıllarda başlıyor. Ve Roma İmparatorluğu'nun batı bölgelerinde / taşrasında Roma idarî yapısının çökmesini müteakip çeşitli halkların benzer bir hareketlilik içinde olmalarıyla sona eriyor. Bu iki zaman dilimi arasında klasik Grek uygarlığı, genel olarak M.Ö. 490 ile 322 yılları arasında Ege havzasında belirgin ve olağanüstü bir şekilde odak noktası hâline geliyor. İşte burada üretilen Grek [uygarlık, kültür, düşünce, sanat] modeli, kendisinden önceki bütün medeniyet birikimlerini de beraberinde taşıyor. Akdeniz topraklarının Romalılar tarafından siyasî olarak birleştirilmesi / bütünleştirilmesiyle birlikte, Greko-Romen uygarlaşmış hayat tarzının bütün bir Akdeniz boyunca zayıf da olsa yaygınlaştığı görece insicamlı / bütünlüklü bir kalıp üretiliyor. Öte yandan, Rhine ve Tuna sınır boylarının ötesindeki barbar "özgürlüğü" ve sâdeliği / basitliği, uzak kuzeyin avcı ve toplayıcılarının tecrit edilmiş özerkliklerini silip süpürüyor. Akdeniz bölgesindeki iktisadî adem-i merkezîleşme / merkezsizleşme, kısa bir süre sonra, Roma devletinin siyasî olarak çöküşünü getiriyor. İşte bu durum, bir bakıma öncemini / merkezîliğini yitiren Grek metropolitan merkezinin, doğuda Konstantinopol etrafında yeniden canlandırıldığı daha karmaşık bir kalıbın / modelin üretilmesini tetikliyor; öte yandan, batıda, Avrupa'nın hemen her yerinde, birbirleriyle yarışan, çatışan -ya da en azından birbirlerinden belirgin şekillerde ayrılan- çok sayıda hayat tarzının,

herhangi bir metropolitan merkez etrafında örgütlenmeksizin ortaya çıkmasına neden oluyor; tabiî, Byzantium'un bütün bir Hıristiyan Avrupa için metropolitan bir merkez rolü oynadığı gerçeğini burada hâriç ve istisnâ tutmak gerekiyor. Ancak, M.S. 900'lü yıllardan itibaren, kuzey-batıda daha ayrıksı ve daha güçlü bir kültürel grup ortaya çıkıyor; ve bu gelişmeyle birlikte, bizim belki de haklı ve doğru olarak [Batı uygarlığının] ortaçağ tezâhürü adıyla adlandırabileceğimiz şeklini alıyor. İşte bundan sonraki bölüm, bu ortaçağ uygarlık tezâhürünün ana hatlarını keşfetmeye çalışacak.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

M. S. 10.-16. yüzyıllar arasında avrupa

M. S. 900'lü yıllarda, Avrupa'nın çoğunda, nüfus yerleşimi son derece seyrekti. İletişim araçları, son derece gelişigüzel ve düzensizdi; eşkiyâlık her tarafta kol geziyordu. İnsanların çoğu, hayatlarını evlerinin civarında yaşıyor ve yine orada hayata veda ediyordu; pek azı, kimi zaman çok uzak mesâfelere düzenlenen akınlara ve savaşlara katılıyordu. Bu akınlar, hiç bir zaman bir savaş çetesinin hayatını idâme ettirmesini sağlayacak türden bir şey kazandırmıyordu; hatta en sert ve acımasız akınlar bile, gerçekleştirilen vurgunların [ve soygunların], silahların, yelkenler ve sandalların, gıda, at, şahin, mücevher ve hayatlarını sürekli olarak ürettikleri ürünleri sıkı pazarlık yaparak satan, ya da zora / silaha başvurarak kazanan çeşitli satıcılardan satın alabildikleri diğer zarûrî veya arzu edilen eşyaların / ürünlerin satıldığı noktalar / "pazar"lar bularak, daha barışçıl yollarla yapılan ticaretle takviye edilmek zorundaydı. Bizans'da ve Ege-Akdeniz bölgesinin diğer bir kaç yerinde, şehirler, zanaatkârlarıyla, tüccarlarıyla, askerleriyle, vergi tahsildarlarıyla, gayrimenkul toplayıcılarıyla ve diğer uzman kişileriyle birlikte varlığını sürdürüyordu; aynı şey, Müslüman İspanya için de geçerliydi. Avrupa'nın başka yerlerindeyse, "gezgin" / oradan oraya taşınan kraliyet sarayları, manastırlar ya da piskoposluk makamı, şehirlerin, kıtanın daha çok uygarlarmış diğer iki bölgesinde gördükleri işlevleri görmelerine yol açıyordu. Bu şehirler, bir fuar, az sayıdaki ma-

hallî halkla, tek tük rastlanan yabancıların sınırlı bir zaman diliminde birbirleriyle iş / ticaret yapmak için biraraya geldikleri yılın bir kaç gününde şehirler olarak hizmet veriyordu sıklıkla.

Ancak, 1500'lü yıllardan itibaren büyük bir değişim yaşanmaya başlandı. Kentler, bütün bir kıtaya hızla yayıldı; gemiler, kuzey bölgeleriyle Akdeniz'in denizleri arasında seferler düzenlemeye başladılar; barışçıl ticaret, hayatı idâme ettirme biçimi olarak korsanlığı ve akıncılığı bastırabilecek kadar gelişti. [Bütün bu faaliyetlerin sonucunda Avrupa'nın] Nüfus[u] hızla artış gösterdi. Uzak kuzeyin soğuk ağaçsız ovalarından gelen ve sabit bir merkezden yönetilen, rengeyikleriyle avare avare dolaşan [İsveç, Norveç ve Rusya'nın kuzey bölgelerinde yaşayan Moğol kökenli] Laponların, bütün bir kıta genelinde güçlerini tesis etmeleri, bunun bir istisnâsını oluşturuyor tabiî ki. Tek kelimeyle uygarlık, Avrupa'da 900'lü yıllardan itibaren İspanyol ve Bizans merkezlerinden kuzeye doğru yayılarak ve zamanla bütün bir Avrupa kıtasını içine alarak kök salmıştı. Klasik uygarlığın kaynaşmasını kontrol eden coğrafî ve iklim sınırları, başarılı bir şekilde yok edilmişti. Roma imparatorluğu zamanındaki uygarlaşmış hayat kalıplarının yegâne sınırı olan Rhine, kuzey-batı Avrupa'nın yüksek kültürünün ekseni hâline geldi; kezâ, doğuda ise Rus nehirleri, gözle görülür ve kalıcı tarımsal yoksulluğa rağmen, devlet kurma tecrübesini, ticareti ve uygarlığın diğer özelliklerini / kurumlarını desteklemeye başladı. Bununla birlikte, yine de Akdeniz topraklarının / havzasının üstünlüğü, 16. yüzyıldan itibaren bir yüzyıl kadar veya biraz daha uzunca bir süre daha, kuzeyde kendini göstermeye başlayan güçlü kültürel yaratıcılık akımları artarak devam etmesine rağmen, pek çok bakımdan sarsılmadan hâkimiyetini sürdürdü.

M. S. 900'lü yıllardan itibaren, İrlanda, İngiliz ve Frenk toplumları açısından son derece yıkıcı sonuçlara yol açan Viking saldırıları, nitelik değiştirdi. İskandinavya'nın kuzey bölgesinin dondurucu soğuğunun alacakaranlığına geri dönmek yerine, Viking gürûhları, kış mevsimlerini, daha yumuşak, güneyin daha ılıman hatta sıcak iklimlerinde, nehirlerin haliçlerinde ya da daha güvenli benzer yerlerde geçirmeye başladılar. Vikinglerin mahallî kadınlarla kurdukları aşk ilişkileri, -Felemenkçe, Fransızca, Rusça, İngilizce ya da Keltçe

gibi hangi dilleri konuşuyorlarsa o· anadillerini çoklukla konuşmayan bir yılmaz savaşçılar kuşağının vücut bulmasına yol açtı. Kezâ, bununla eş zamanlı olarak, başarılı akınların kuzey bölgelerine kazandırdığı sürgit artan refah ve sofistikasyon, Danimarka, Norveç ve İsveç gibi ülkelerde devlet kurma çabalarını tetikledi.

Önceki yüzyıllarda Almanlar arasında vukû bulduğu gibi, şimdi de kuzey bölgesinin İskandinav ülkelerinin hırslı monarkları, kendileri için oldukça yararlı olduğunu gördükleri için Hıristiyan kilisesiyle ittifak kurma yoluna gittiler. Hıristiyan törenlerinin *şaşaası*, debdebesi, esrârengizliği ve buna ilâve olarak, bir de kurtuluş umudu sunması, barbarları, Hıristiyanlık'ın safları arasına katılmaya cezbetti. Ancak, Hıristiyanlık'ı kral / yönetici olacak kişiler için özellikle câzip hâle getiren şey, kadîm Yakın Doğu monarklarının ve Roma imparatorlarının gücüne güç katan haklar ve azamet bahşeden krallık / hükümranlık konusundaki Hıristiyan öğretisiydi. Bu tür bir krallık / hükümranlık ideali, güçlerini / hükümranlıklarını, gerek barış zamanlarında, gerekse savaş meydanlarında daha bir güvenli kılma, hânedanlıkla tevârüs ettirme ve daha etkili hâle getirme yolları arayan barbar savaş kaptanları için, reddedilmesi handiyse imkânsız ve son derece câzip bir fırsat sunuyordu.

Bir süreliğine İskandinavların. monarşi ve merkezîleşme eğilimleri, iki etkileyici ve yaygın emperyal yapı kurmalarına imkân tanımış gibi görünüyordu: Kuzey denizlerinin Danimarka İmparatorluğu ile Kiev'de merkez üssü olarak yerleşen Rus nehirleri boyunca uzanan, İskandinavya'dan gelen denizcilerin katkısıyla kurulan Rus denizcilerin imparatorluğu. Ancak, Danimarka Deniz İmparatorluğu, Büyük Canute'nin 1025 yılında ölmesinden hemen sonra çökmüş, Rus nehirlerinin imparatorluğu ise Bilge Yaroslav'ın ölümünden sonra dağılıvermişti. Bu iki devlet yapısı da, çökmeden önce etkileyici bir büyüklüğe ulaşmışlardı. Canute; Danimarka, İngiltere, İskoçya ve Norveç'in bazı bölgeleri de dahil Kuzey Denizi'nin bütün kıyılarını kontrolü altına almıştı; Yaroslav'ın imparatorluğu ise, kuzeyde Novgorod'tan, güneyde aşağı Volga ve aşağı Tuna boylarına kadar uzanan geniş bir araziye sahip olmuştu.

Söylemek bile gerekmiyor: Bu iki devlet de, insanların ve eşyâların gemiler vâsıtasıyla hareketine bağ/ım/lıydı; ve oldukça basit / zayıf idârî yapılarla bir araya getirilmişti ve birarada tutuluyordu. Böylesine geniş bir imparatorluğa hâkim olabilmek için, tıpkı kahraman bir şahsiyet olan Agamemnon gibi monarklara sahip olmak gerekiyordu. Yalnızca yılmaz bir cesaret, sınırsız bir cömertliğe ve şaşmaz bir sadâkate sahip bir savaşçı idealinde tecessüm eden bir kral, kahramanlıkları ve sadâkatleri böylesine muhkem bir merkezî gücün ayakta durabilmesi açısından hayatî önemi hâiz kişileri cezbedebildiği ve onları bir arada tutabildiği zaman, böylesi bir imparatorluk mevcûdiyetini sürdürebilirdi. Ancak, kahramanlığa dayalı hayat tarzı, kılı kırk yaran titiz rutin idare [bürokratik yönetim] biçimiyle pek bağdaşmıyordu; dahası, vergileri toplamak ve kaynakları merkezî bir hazinede teksif edebilmek için iğneyle kuyu kazarcasına bir çabayı zorunlu kılan bu devlet yönetimiyle aslâ uyum sağlayabilecek bir hayat tarzı değildi bu. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak, Canute ya da Yaroslav gibi büyük kaptanlar öldüğünde, kurduğu devlet de bir gecede yok olup gidiyor, geriye bir türlü halledilemeyen tartışmalar ve sorunlar yumağı kalıyordu yalnızca.

Dış faktörler de, bu tür emperyal devletlerin başarısızlığa mahkûm olmalarında belli oranlarda da olsa rol oynuyordu. Batıda, bir hayli iyileştirilen lokal savunma sistemleri -feodal sistem-, akınları kârlı ve yararlı kılmaktan uzaklaştırmış; ve böylelikle, deniz krallarını, kendilerini takip eden kahraman / cesur yürekli tebaalarının hayatlarını idâme ettirebilmeleri açısından önem arzeden, hatta zarûrî olan ganîmet gelirlerinden mahrum bırakmıştı. Doğuda ise, Orta Asya'dan gelen yeni bozkır göçebesi sürüleri, İskandinavya'dan gelen Rus denizcilerin nehir-temelli imparatorluğunu, güney bölgelerinin kontrolünü ellerine alarak kuşatmışlardı. Yaroslav'dan sonra gelen yöneticiler, bu saldırıları püskürtmekte çok yetersiz ve başarısızdılar; çünkü, göçebe akıncıların hareket kabiliyeti yüksek ve at üzerine eyerlerle "monte" edilen okçulardan oluşan savaşçıları, temelde nehir yoluyla hareket eden ve göçebe savaşçılarını, savaşta yenmeyi gerçekten zorlaştıran ok ve yay kullanma becerilerinden yoksun olan kılıçlı askerlerine karşı son derece üstün bir konuma getiriyordu.

Dolayısıyla, iç/erdeki kırılganlıklar, dışardan gelen baskılarla da birleşince, bu kuzey imparatorluklarının izlerinin çoğunun, çok süratli bir şekilde silip süpürülmesine yol açmıştı. [Bu kısa ömürlü ve kırılgan] kuzey imparatorluklarının Avrupa'da bıraktıkları tek kalıcı iz, krallıkların Hıristiyan kilisesiyle ittifaka ve hatta kilisenin himâyesine girmeleri şeklindeki bir sonuçtu. Yeni kurulan monarşiler ve katedraller, *Byzantium*, Athos Dağı, Canterbury ve Roma gibi büyük merkezlerde geliştirilen ve mükemmelleştirilen okuma yazma çabalarının, entelektüel ve sanatsal geleneklerin yaygınlaştırılmasının giriş kapıları olarak işlev görüyorlardı. Bu süreçte, dönüm noktası tarihleri, Hıristiyanlık'ın 989'da Kiev'de, 1000 yılında ise Norveç'te resmî din olarak kabul ve ilan edildiği tarihlerdi.

Hıristiyan inancının ve kültürünün tabiî câzibesi, bu tür Hıristiyanlık'a dönüşleri / ihtida hareketlerini, devlet politikası hâline getirmekle sürekli olarak desteklemiş ve muhkemleştirilmişti. Hıristiyanlık'ın [bir güç / otorite merkezi ve kaynağı olarak] tesisi, başlangıçta, piskoposları ve manastır başrahiplerini, kraliyet gücünün müttefikleri ve hizmetçileri kıldı. Bununla birlikte, Kilise tarafından tesis ve tâyin edilen hukuk düzeni ve kilisenin mülkiyet hakları, seküler otoritenin etkisini ve yetkisini sınırlandırmakla sonuçlandı. Bu durum, Avrupa imtiyazları (royalties) ve ideallerinde derinden kök salan bir ikiliğin oluşmasına neden oldu. Zamanla yüksek rütbeli din adamlarının, örneğin patriklerin vs, kendilerini arazi sahibi asillerle özdeşleştirmeleri [derebeyleri hâline dönüşmeleri], bu düalizmin / ikiliğin pekişmesine, böylelikle kilisenin özerkliğinin mahallî olarak gücüne güç katacak şekilde kökleşmesine neden oldu. Bu da sonuçta, asillerin mükellefiyetinde ve mesuliyetinde olan okumayazma ve eğitim faaliyetlerinin, kilisenin kontrolüne geçmesi, kilise yetkililerinin de bu tür faaliyetlerin imtiyazlarından faydalanmaya başlamaları ve başlangıçta kilise yetkililerinin krallık makamına oturmalarıyla neticelendi. Mülkiyet haklarının bu şekilde tasdik edilerek kayıt altına alınması, zamanla kaba güçten ziyade, merkezî hükümetin açgözlü ve hırslı aracılarına karşı asil arazi sahiplerinin korunma altına alınması açısından önemli hâle geldi.

Aynı zaman dilimi içinde benzer değişimler, Orta ve Batı Avrupa'yı, bozkırlardan gelen göçebe akınlarının yol açtığı risklerden de korumaya yardım-

cı oluyordu. Önce Bulgarlar, ardından da Macarlar arasındaki, tıpkı İskandinavya'da da eşzamanlı olarak vukû bulduğu gibi, devlet kurma çabaları, Hıristiyanlık'ın buralara da, idarî himâye ve destek yoluyla girmesine imkân tanıdı. Bu değişimlerin sonucu, Macaristan'da 1001 yılında St. Stephen'ın kraliyet tahtına otururken, Roma Papa'sı tarafından sunulan taçla tahtına resmen geçmesiyle birlikte, aşağı ve orta Tuna boylarında yaşayan halkların Hıristiyan kültürünün şemsiyesi ve halkası içine girmesi oldu. Önceden başarılı olan akınların henüz sınır boylarındayken durdurulması, Bulgar ve Macar devletlerinin Hıristiyanlık'a geçmelerine ve iç istikrarı temin etmelerine katkıda bulunmuştu. Canlandırılan ve güçlendirilen Bizans askerî mekanizmasıyla karşılaşan Bulgar hanları, belli bir çabadan ve çıraklıktan sonra, kendilerinin de Bizans uygarlığı kadar güçlü bir konuma ulaşmalarının mümkün olduğuna ikna olmuşlardı. Ancak, 1018 yılında Bulgar İmparatorluğu'nun Bizanslılar tarafından zaptedilmesi ve bütünüyle Bizans'ın sınırlarına dahil edilmesi, bu çıraklık çabalarını bir ânda sona erdirdi. Kezâ Macarların, 955 yılında (Lechfeld Savaşı'nda) Alman güçleri karşısında büyük bir mağlubiyete maruz kalmaları, benzer bir sonucun elde edilmesine neden olmuş; Macar sarayını, Alman tarzındaki Hıristiyan uygarlığının taklit edilmesi mümkün bir model sunduğuna ikna etmeye yetmişti.

Bununla birlikte, Tuna'nın kuzeyi ile Ukrayna bozkırlarının doğuya doğru uzanan bölgelerinde benzer bir siyasî-kültürel dönüşüme tanık olunmamıştı. Yeni Türk kabilelerinin -Peçeneklerin ve Komanların- gelişi, tıpkı Macarların ve İskandinavların Hıristiyan kültür kalıplarını talim etmeye karar verdikleri zamandakine benzer şekilde pagan, göçebe geleneklerinin yeniden kök salmasına ve pekişmesine neden olmuştu. Ancak yeni Türk kavimleri, yeni bir medeniyete ihtiyaç duyduklarını farkettikleri zaman, yönlerini, Hıristiyanlık'tan ziyade İslâm'a çevirdiler. Uzunca bir süredir Müslümanlarla zaten ilişki ve temas hâlinde olan Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri benzerlikler ve yakınlıklar, Türklerin İslâm'ı tercih etmelerinde önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca bunda, Müslüman *tüccar-"misyoner"*lerin [Ömer Lütfi Barkan'ın daha oryantalistçe ifadesiyle "derviş-kolonizatörler"in] bozkır bölgelerindeki faaliyetleriyle, İslâm'ın Arap arkaplanından te-

vârüs eden göçebe hayatıyla olan benzerlik ve yakınlıkları da belli bir rol oynamış olmalıdır.

Dolayısıyla, aslında 1000 yılı civarlarında vukû bulduğunu gördüğümüz şey, üç önemli güneyli yüksek kültür merkezinin kuzeydeki belli bölgelerde kök salmaya başlamasıdır: Keltleri bir uca, Macarları ise bir diğer uca iten, onlar arasında kalan bölgede ise bir Latin Hıristiyanlığı alanı tayin eden Roma ve Papalık, Latin ve Cermen halkları arasında belirsiz [vague = anlamsız, içi boş] ama gerçek bir tesir bırakmıştı. Doğu cephesinde ise, Bizans, etkisini, Slavlar ve aşağı Balkan halklarıyla, Rusya'da Karadeniz'in kuzeyi üzerinde pekiştiriyordu. Öte yandan Bağdat da, eşzamanlı bir şekilde, Ukrayna bozkırlarından gelen Türkçe-konuşan göçebe halklar arasında kendi güç alanını geliştiriyordu.

Avrupa'da kalan tek yüksek kültür merkezi Müslüman İspanya ise, kuzeye kadar genişleyen ve Batı Afrika'nın içlerine kadar derinlemesine nüfûz eden geniş bir hinterlandı etkisi altına almayı sürdürüyordu; ancak, benim bilebildiğim kadarıyla Müslüman İspanyol medeniyeti, 13. yüzyıla kadar Hıristiyan kuzeyin kaba sınır savaşçıları üzerinde pek fazla câzibesi olan açık bir etki bırakamamıştı. Tıpkı Ukrayna bozkırlarının Türk kavimleri gibi, İspanyol sınır bölgelerinde yaşayan savaşçılar, onların en kolay kabul edebilecekleri önemsiz ama savaşkan rakip din biçimlerinin medeniyetlerinin câzibelerine karşı kendilerini muhkem bir şekilde korunaklı hâle getirmişlerdi. Artık fiilî durum hangisini gerektiriyorsa, Hıristyanlığı ya da İslâm'ı benimseyerek gerçekleştirilen sınır akınları Kutsal Savaşlar'a dönüştürülmüş, ganimet toplamak kutsanmış; ve yırtıcı hayat tarzı, örgütlü dinin desteğini almaya başlamıştı. Dolayısıyla fanatik barbarlık, İspanyol ve Ukrayna'nın sınır bölgelerinde, Avrupa'nın başka yerlerinde olduğundan çok daha uzunca bir süre varlığını sürdürebilmişti.[7]

Avrupa'nın kültürel kalıplarının bu şekilde tanımlanmasından sonraki üç yüzyılda, 1000-1300 yılları arasında, iki büyük değişim gerçekleşti. Akdeniz

7. Bununla birlikte, İskoçya'nın dağlık bölgeleriyle ova arazileri arasındaki sınır cepheleri, dînî tasdik ve takdis'in, barbarca hayat tarzının varlığını sürdürebilmesi için 18. yüzyıla kadar gerekli olmadığını gösterir.

havzasında, hem Bizans, hem de İspanyol Müslüman medeniyet merkezleri, büyük bir kargaşa ve iç karışıklıklara tanık oldu. Bununla birlikte, Akdeniz'in tam ortasında İtalya, büyük bir refah, güç ve kültürel etki toplayarak, gerçekten de, bütün Avrupa'nın tam anlamıyla yegâne metropolitan merkezi konumuna yükseldi.

Akdeniz'in merkezine doğru kayan ve yoğunlaşan bu değişim, Alplerin ötesindeki, karşıt bir kültür kalıbıyla karşı karşıya geldi. Kuzey-batıda, yeni tanımlanan bir uygarlık ve toplum tarzı, olağanüstü bir başarı elde etti; ve bütün Avrupa'da, özellikle de 13. yüzyılda, bazı açılardan İtalya'yı geride bırakan şâyân-ı dikkat bir taraftar ve destek topladı. Aynı yüzyılda, her ne kadar Hıristiyanlık, Rus nüfusunu Rusların yeni (artık Müslüman olan) efendilerinden ayırmaya devam etmişse de, Volga'nın orta ve aşağı havzası, askerî ve iktisadî meselelerde ve alanlarda, neredeyse bütün Rusya'ya hâkim olan ve hükmeden Moğol-Türk hayat tarzının yatağı oldu.

Bu büyük dalgalanmalar arasında en bilinen ve uzun vadeli gelecek açısından en fazla önem arzeden dalgalanma, kuzey-batı Avrupa'da yeni uygarlaşmış bir hayat tarzının yükselişe geçmesiydi. 1000 ile 1300 yılları arasında Loire [Fransa'da kuzey Atlantik'e dökülen nehir] ile (İngiliz Kanalı boyunca hiç de önemsiz olmayan bir tanık olarak İngiltere'nin güney-doğu bölgesiyle birlikte) Rhine Nehri arasındaki bölgede gerçekleşen bu harikulâde uygarlık sıçramasının teknik temeli, daha önceki dönemde atılmıştı. Bunlar, demir-sabana dayalı tarımcılığın yaygınlaşması, gemiciliğin gelişmesi ve Frenk şövalyelerini savaşta son derece dehşetengiz ve ürkütücü kılan süvari taktiklerinin icadıydı. Ayrıntılardaki yenileşmeler ve icatlar, 1000 yılından sonra da devam etti; ancak gerçek sonuç getirici farklılık, bu yeni tekniklerin tatbik edilme ölçeğinin geniş bir alana yayılacak şekilde artmış olmasıydı. Viking çağının felâketleri ve kargaşaları, yüzyıllarca yayılmasını engelleyen demir-sabanın kullanımının önündeki engelleri ortadan kaldırmıştı. Bir Viking saldırısından kurtulabilen lokal halkların, eski engelleyici arazi sınırlarını ve mülkiyet haklarını korumalarını sağlayacak ve demir-sabanın gerektirdiği gibi, tarlaları sürmek için kaynakları bir havuza toplamalarını sağlayacak itici güçleri yoktu; oysa, toprağı sürmek için gereken dört, altı, sekiz, hatta oniki öküz,

sonradan bir ekincinin tek başına yapacağı işten çok daha fazla iş yapabilecek durumdaydı.[8]

Kezâ aynı şekilde, şövalyeler için gerekli olan süvari taktikleri, Charles Martel'in sarayında 732 yılından itibaren geliştirilmişti; ancak uzunca bir süre, zırhlı bir atı ve kişiyi bu tür bir savaşçı konumuna yükseltebilecek teçhizat ve koruma masrafları bir hayli yüksekti. Ancak, Viking ve / veya Macar saldırılarına karşı mahallî savunma yapılması, kritik bir önem arzetmeye başladığı zaman, hür Almanlar, eski Roma *sömürgesi* kadar, kalıcı olarak bir şövalye istihdam edilmesini sağlayacak ücret ödenmesi ve yıkıcı saldırılara karşı derhal savaşa çıkacak şekilde yetiştirilmesi konusunda anlaşmışlardı; ve bu, bu tür saldırıların en azından durdurulması açısından çok daha iyi bir taktikti. İlgili herkes tarafından bu gerçek kavranılınca, feodal sistem filizlenmeye başladı. Kontlar ve diğer yöneticiler, bir ya da daha fazla sayıda köyün gelirlerini toplama hakkının verilmesine karşılık, askerî hizmeti yerine getirmeyi taahhüt eden şövalyeler tahsis etmeye başladılar.

Çiftçi açısından bakıldığında, demir saban tarımcılığının artırılan verimliliği ve eldeki mevcut insan ve hayvan / öküz gücünün elverdiği ölçüde hızla yeni orman arazilerinin tarım yapılmasına müsâit hâle getirilmesi, şövalye

8. Tırmık sabanına dayalı ekim, bir de karşı-sabanlamayı, yani bir yönden sürülen arazinin diğer yönden de sürülmesini ve daha sonra da, toprağın az çok daha verimli bir şekilde işlenmesini gerektiriyordu. Bu, en iyi şekilde, köşegen ya da yarı köşegen tarlalarda yapılıyordu. Oysa demir sabana dayalı tarım, karığın tarlada oluşturduğu drenaj / sulama çalışmalarını aksatmadan bozulmayacak bir karık işlevini kolaylıkla yerine getirebiliyordu. Bununla birlikte, sabanı ve sabana bağlı olarak kullanılan diğer gereçleri, verimli bir şekilde hareket ettirebilmek ve kullanabilmek çok kolay değildi. Bu nedenledir ki, demir sabanına dayalı tarla sürümüne yalnızca 200 metrelik uzun ve dar araziler uygundu. Dolayısıyla sadece eski arazi sınırlarının ve mülkiyetinin kaldırılmasıyladır ki, bir tarımcılık tekniğinden diğerine geçişi sağlayabilen yerleşik bir tarım topluluğu tesis edebilmek mümkün olabiliyordu ve normal zamanlarda, bu tür adımların atılmasına karşı gösterilen direnişler son derece fazlaydı. Bu tür ilerlemelere karşı geliştirilen normal direnişin kırılmasıyla birlikte, Viking saldırganlar ve barbarlar, artık bir kez vazgeçilemez bir norm hâline geldikten sonra, kuzey batı Avrupa'nın hemen hemen bütün ormanlık arazilerini potansiyel olarak bereketli arazilere dönüştüren demir sabanı tarımcılığını hızla artırmışlar ve yaymışlardı.

istihdam edilmesini ekonomik açıdan kolaylaştırdı. Sonuçta, şövalyelerin sayısı, bir süre sonra, dış saldırılara karşı dayanıklı savunma "savaşları" yapılmasını mümkün hâle getirecek kadar arttı. Öyle ki, kısa bir süre içinde üç dört mil mesâfeden bir araya getirilen bir düzine şövalye bile, saldırganların gemi mürettebatını teslim alabiliyor ve zafer ilân edebiliyordu; çünkü yüz yüze bir çarpışma sırasında, zırhlı ve eyerli bir süvari / şövalye, ne kadar cesurca savaşırsa savaşsın ve ne kadar kalabalık olursa olsun, bir piyade gücüne karşı olağanüstü bir avantaja sahipti.

Ancak Macarların atlı okçularıyla mukayese edildiği zaman, şövalyenin üstünlüğü daha azdı; çünkü şövalyelerin, ağır atlarıyla Macarların bodur atlarına yaklaşabilmeleri bir hayli zordu. Sonuç itibariyle, şövalyeliğin yayılması ve kalabalık bir şövalyeler sınıfının istihdam edilmesini gerektiren sosyal yapının gelişmesi, Orta ve Doğu Almanya'da, Viking saldırılarına maruz kalan bölgelerde olduğundan daha yavaştı. Aile ya da kabile dükleri gibi daha eski sosyal örgütlenme biçimleri, daha uzunca bir süre varlığını sürdürebiliyordu; kahramanlık ve şövalye idealleriyle birlikte şövalye sınıfının önemi, hiç bir zaman, Avrupa'nın kuzey-batı bölgelerinde olduğu kadar fazla değildi.

Siyasî olarak bunların sonuçları, tahmin edilebileceği gibi olmuştu. Lokal kaynaklara dayalı etkili ve sonuç getirici savunma, çöküşle sonuçlanıyordu ve Kuzey Denizi ve İngiliz Kanalı kıyılarındaki daha büyük bütün siyasî birim'lerin zamanla yok olmasına neden oluyordu. Bununla birlikte, Almanya'nın iç bölgelerinde, kabile ve kilise otoritesi daha fazla önemseniyor, lokal olarak desteklenen şövalyeler ise daha az önemseniyordu; ve 962 yılından itibaren Büyük Otto, tam olarak Sezar gibi olmasa bile, en azından Şarlman gibi, bütün Latin Hıristiyanlığı'nda hükümranlık ve hükümdarlık iddiasını da beraberinde getiren imparatorluk ünvanını yeniden diriltmiş ve tesis etmişti.

Saldırılar / akınlar pahalıya patlamaya ve her geçen gün artan sayıdaki mahallî bölgelerde daha fazla tehlikeli olmaya başlayınca, barışçıl ticaret alternatifi, ister İskandinavya'da, isterse güney bölgelerinde olsun, memleketlerindeki dar geçim kaynaklarını destekleyebilecek bir şeyler aramak için kuzey denizlerinde denizcilik yapmayı sürdüren gemi mürettebatına zorla, zor kullanılarak kabul ettirildi. Gayrımenkul gelirleri, yasa ve gelenek aracılığıyla her

biri bir tımara bağlı olan çiftçi tarımcılara karşı verdikleri [askerî] hizmetlerden elde ettikleri gelirlerle yaşayan şövalye sınıfı, gıda ve diğer üretilen ürün fazlasını biriktirebilecek şahâne bir konumdaydı; ve ticaret geliştikçe, en kahramanca savaşan savaşçılar bile, kısa bir süre sonra, bu tür artı ürünlerin, nefis giysiler, lüks eşyalar ve savaşta başarılı olmak için ihtiyaç hissettikleri zırhlar, silahlar ve savaş atları gibi diğer mallarla değiş tokuş yapabileceklerini öğrenmişlerdi.

Artık "tüccarlar" / esnaf, iletişim hatlarının sağlam olduğu yerlere yerleşiyorlar, kendilerini koruyacak surlar inşa ediyorlar; ve bu tür mahallî yeniliklerden / iyileştirmelerden yararlanan herkesin, bunun karşılığı olarak vergilerini ödemelerini sağlamak amacıyla şehir yönetimleri tesis ediyorlardı. Ardından, diğer ihraç türleri zuhûr etmekte gecikmedi: Öğretmenler, vaizler / papazlar, doktorlar, hukukçular vs. Böylelikle, süratle yaygınlaşan tarımla desteklenen ve yaşayan; her bir köyün tarıma açık hâle getirilen geniş bâkir ormanlarına kadar genişleyen uygarlığın "zırh takımı", hızla kuzey-batı Avrupa'da gelişmiş oldu. Kır bölgelerinden kısa süre içinde manzarayı / haritayı dolduran şehirlere akın eden ve hızla artan nüfus, toprağın işlenmesini kolaylaştırdı.

Bu patlama zamanları, 1270'li yıllara kadar devam etti. İşte o zamandan itibaren, tarıma elverişli bütün topraklar ekilmeye başlandı. Yakıt ve daha başka ihtiyaçları karşılamak için gerek duyulan ormanlık araziler temizlendi. Başka bir deyişle, yaklaşık üç asır süren bir genişleme ve yayılma sürecinden sonra, demir-sabanına dayalı tarıma bağlı olan insan ile tabiat arasında yeni dengenin tesis edildiği bölgelerde ilk büyük başarılar elde edildi ve bu başarıların tabiî sınırlarına kadar ulaşıldı. 1270'li yıllardan sonra -her yerin ormanlarla kaplı olduğu 700'lü yıllarda tahayyül bile edilemeyecek bir şey olan- işlenmeye müsâit ormanlık arazilerin ortadan kalkması, ekonominin daha fazla genişlemesini güçlü bir şekilde frenlemeye ve bazı yerlerde ise hâlihazırda başarılması imkânsız olan geçim şartlarını engellemeye başladı.

Bu kontrol, ertelenmiş; ve bunun etkisi, göçle birlikte düşmüştü. Öncü yerleşimciler, doğuya doğru uzanan geniş ormanlık arazi kemeriyle karşılaştılar. Elbe'nin ötesinde uzanan ormanlık arazinin temizlenmesi, aşağı Rhine'ın

iki yakasındaki ana arazide yoğun olarak yaşayan bölgelerden gelen göçmenlerin yardımıyla, 15. yüzyıla kadar istikrarlı bir şekilde devam etti. Ancak tarımcılar doğuya hareket ettikçe, toprak ve iklim şartlarının tarıma daha az elverişli olduğunu gördüler. Kuzey-batının verimli topraklarında olduğu gibi, aynı araçları ve metotları kullandıklarında daha verimsiz ürün aldıklarını ve bu şartlarda, daha az profesyonel savaşçıyı, kilise mensubunu, şehir yöneticisini ve diğer sosyal üst sınıfları besleyebileceklerini farkettiler.

Aynı şekilde, Hırvatistan, Bohemya ve Polonya'nın bir kısmında yaşayan Slavlar da, demir-saban kullanmaya başladılar. Başka yerlerde bu tür bir tarımcılık için uygun olan sınır cepheler, Alman yerleşim sınırlarıyla örtüşüyordu. Daha doğuya gidildikçe çiftçiler, ağır saban kullanmıyorlardı; bu, kısmen, onların iş alışkanlıklarını değiştirmelerini gerektirmesinden ama daha çok da tarımcılık yapmalarının daha pahalıya patlamasından ve ekstra masraf yaparak tarımcılık yapmanın doğu Avrupa şartlarında yeteri kadar verimli ürün alınmasına pek fazla katkıda bulunmamasından kaynaklanıyordu. Bunun yerine, Doğu Avrupa'nın daha kurak iklim şartlarında, Akdeniz topraklarında uzun zamandır bilinen daha hafif tırmık saban kullanımı yeterli oluyordu. Demir saban kullanmayı gerektiren büyük hektarlık arazilerle, Avrupa'da hâlâ yapılmaya devam edilen, kuzey-batıdan gelen öncü yerleşimcilerin somut işareti olan tırmık sabanıyla yapılacak tarıma uygun olan köşeli, düzensiz araziler arasındaki sınır çizgisi, etkin bir şekilde yaygınlaşabilmesinin son noktasına ulaşmıştı.[9] Kezâ, eşzamanlı olarak, farklı bir göçmenlik türü, Batılı ya da

9. Doğuya doğru göç hareketi, Avusturya ve Rus bürokrasilerinin, göçebe Türklerin kontrolünden yeni kazanılan Tuna, Denyeper ve Volga vâdilerindeki arazilerde, Batıda başka alanlara yerleştirilen yerlerden ve Swabia'dan gelen Alman yerleşimcilerden sistematik olarak insan istihdam ettikleri daha sonraki yüzyıllarda, özellikle de 18. yüzyılda zaman zaman yeniden canlanmıştı. Buraya yerleşen yerleşimler, beraberlerinde kendi sabanlarını ve arazi düzenleme şekillerini de getirmişler; ve böylelikle, 20. yüzyıla kadar doğu Avrupa topraklarında hâkim olmayı sürdüren tarımı değiştiren tırmık sabanla yapılan büyük hektarlık arazilerde tarım adaları geliştirmişlerdi. Bununla birlikte, 18. yüzyılın başarılı sömürgeleştirme girişimleri, olağandışı bir şekilde verimli topraklarla sınırlı kalmıştı; ve genellikle, diğer topluluklardan alınan gayrımenkul ve / veya vergi gelirlerinden bu verimli toprakların halklarının kısmen muaf tutulmasını gerektirmişti (ya da bu tür bir hak tanınmıştı, bu topraklarda yaşayan

"Frenk" şövalyeliğinin ününü, Avrupa'nın ötelerine ve İslâm'ın [İslâm dünyasının] içlerine kadar yaydı. 11. yüzyılda, her yerde barbar kabilelerini püskürten şövalyeler, Latin Hıristiyanlığı'nın bütün sınır cephelerinde saldırıya geçtiler. Genç erkek çocuklar ve Batı Avrupa'nın diğer savaşçı erkekleri, olağanüstü "fetihler" dizisinde bir kaç yüz ya da bir kaç bin şövalye çetesinin başını çeken serüvenci şövalyelerin peşinden koşuşturdular. Normanlar, yani Seine Nehri'nin yatağında yerleşip Cermenleştirilen kuzeylilerin çocukları, 1066 yılında Duke William'ın İngiltere'yi zaptıyla, Robert Guiscard'ın hiç de bundan geri kalmayan harikulâdelikle Güney İtalya'yı ve onun kardeşininse 1057 ile 1091 yılları arasında Sicilya'yı ele geçirmeleriyle başlayan bu yayılmada özellikle ayrıcalıklı bir rol oynadılar. Normanlar ve Fleming'ler, Kudüs'e kadar nüfûz eden, Suriye ve Filistin kıyılarında bir dizi Hıristiyan devleti kuran, çok daha görkemli Birinci Haçlı Seferi'nde (1097-99) de öncü rolü oynadılar.

Kuzeyde Alman şövalyeler, hükümranlık alanlarını Elbe boylarına kadar genişlettiler; ardından da, 13. yüzyılda doğuya doğru yayılma girişimleri, tahkim edilmiş Polonya devleti tarafından durdurulunca Prusya'ya sıçradılar; daha sonra da, Finlandiya Körfezi'ne kadar ulaşarak Baltık kıyılarına vardılar. Bu yayılmanın ikinci evresini, bir haçlı şövalyeler cemiyeti olan Tötonik Tarikatı aracılığıyla gerçekleştirdiler. Alman yerleşimciler Prusya'yı işgal ettiler; başka yerlerde de [Alman] şövalyeler, -Litvanyalı, Latviyalı, Estonyalı- mahallî halkları boyundurukları altına aldılar; şehirlerin çoğuna ise Alman göçmenleri yerleştirdiler. (Aslında Alman ve Almanlaşmış -çoklukla Yahudileşmiş- şehirliler, bu doğu uç boylarında Alman kırsal yerleşimlerini geride bıraktırarak, Slav ve Macar çiftçilerinin tarlalarda çalıştıkları Polonya, Bohemya ve Macarya'ya nüfûz etmişlerdi.)

Bu olağanüstü ekonomik ve askerî başarı, aynı ölçüde harikulâde bir yüksek kültürün temelini oluşturdu. Romanesk sanat, yerini klasik Grek sanatı-

---

halklara). Şu ya da bu şekilde, 1500'lü yıllarda veya daha öncesinde, demir saban tarımı, tırmık saban tarımından ekonomik olarak daha verimli olduğu yerlerde aslında coğrafî sınırlarına ulaşmıştı. Sonuçta, daha hızlı şekillerde toprağı sürmek amacıyla tasarlanan sabanı iten traktörler, bu dengeyi nihayet değiştirmişti; ama yalnızca 20. yüzyılda tabiî ki.

nın şehir devletinin mükemmelleştirilmesini kutlamak için gerçekleştirdiği büyük patlamanın verdiği gurur ve hünere benzer şekilde, enerji ve özgüvenle donanan Gotik sanata bıraktı. Bununla birlikte, 13. yüzyılda kutlanmayı hakeden bir dizi devâsâ katedralleriyle ete kemiğe bürünen asıl büyük atılım, Latin Hıristiyan uygarlığıydı; yoksul çiftçilerin, yüksek ve düşük ölçekte asil gayrimenkul toplayıcılarının çilecil dindarlıklarıyla pekişen kentlilerin gururu ve iftiharı, tam ifadesini, dingin ve muazzam sahanlıklarda, Gotik pencerelerin ve kulelerin oyma tezyinâtında buldu. Gotik sanatın gücü ve coşkusu, kendisini hakîkatin tarif ve keşfine olduğu kadar yayılmasına da vakfeden yeni bir kurumun, Paris Üniversitesi'nin rasyonel teoloji geliştirmesine paralel bir oluşumdu.

13. yüzyılda kuzey-batı Avrupa'nın kültürünü karakterize eden canlılık, görkem ve yüce özgüven, Frenklerin, tabiatla ve yabancı kültürlerin insanlarıyla başedebilmelerinin ödülü olarak devam ettirdikleri harikulâde ekonomik ve askerî başarılarla da desteklendi. İşte bu şartlarda Latin Hıristiyanlığı, artık merak / tecessüs duygusunu geliştirebilir ve söyleyebilecek ilginç şeyleri olan kadîmleri ve modernleri sorgulamaya / araştırmaya hazır ve gönüllü olabilirdi. 13. yüzyılda Paris'te, Aristo felsefesinin ve Grek biliminin önemli bir bölümünün araştırılması, elbette ki, yeniliğe açık olmanın, tabiat ve kâinâtın rehberi olarak insan aklına duyulan güvenin büyük bir örneğidir. Bologna'da ve (genellikle İtalya'daki) diğer merkezlerde, Roma hukukunun incelenmesi ve öğretilmesi, Latin Hıristiyanlığı'nın toplumu tanzim etmede rehber olarak akla duyduğu güvenin ikinci ve aynı ölçüde önemli bir göstergesiydi. Bunlara ilâve olarak [özellikle de İspanya'daki Müslüman] Arap şiiri, Kelt mitleri, ister Romalı, isterse Alman olsun pagan antikitesi / klasik kültürü, bunların hepsi, edebiyatın çiçeklenmesinde itici güç olmuşlardı.

Öte yandan, kurumsal yaratıcılık, hiç de daha az çarpıcı değildi. Loncalar, parlamentolar, ekonomik ve dînî davranışları olduğu kadar siyasî hâdiseleri de düzenlemek için geliştirilen diğer sayısız kurum, özgür bir şekilde çoğalıyor ve yaygınlaşıyordu. Bu kurumlar, bireylerin, zaman ve mekân sınırlarını ve ufuklarını her geçen gün daha fazla aşarak daha çok ve daha etkin şekillerde işbirliği yapmalarına izin veriyordu. Ve Latin Hıristiyanları'nın bu tür girişim-

ler için sergiledikleri kâbiliyetler, onların güçlerine güç katıyor ve insanların birbirlerine daha az güvendikleri ya da birbirlerine güvenme konusunda daha çekingen davrandıkları topluluklarda elde edilebilecek her şeyle mukâyese edilebilecek üretkenlikleri kat be kat artıyordu. "Evrensel" / yaygın olarak eğitim gören çiftçilerin açık arazilerde toprağı müşterek işlemeleri, belki de, bu kabiliyetleri geliştiriyor ve pekiştiriyordu; her ne sûretle olursa olsun, beşerî aktiviteyi tanzim etmeye ve şubelerine ayırmaya muktedir korporatif / ortaklık şirketlerinin yoğun bir şekilde bir kaç kat artmasının, açıkça, Avrupa'da demir saban tarımcılığının coğrafî olarak yaygınlaştığı yerlerde gözlendiği anlaşılıyor. Bu sınırların ötesinde, kan bağı akrabalığı halkasının ötesindeki insanların birbirlerine güvensizlikleri, bu ortak çabaların ve müşterek atılımların yumuşakça ve rahatça işlev görmesine müdahale etme temâyülü göstermiş; ve eril kişiliğin sert bir şekilde ifade edilmesi, müşterek oluşumlarda daha alt rollerin ve görevlerin gönüllü bir şekilde kabullenilmesiyle bağdaşmadığını ispatlamıştı.

Hem Fransa'da, hem de İngiltere'de, görece büyük krallıkların tahkim edilmesi, bu kuzey-Batı uygarlık tarzının omurgasını oluşturan yerlerdeki kurumsal yaratıcılığın bir diğer güçlü resmiydi. Ancak, teritoryal / toprağa dayalı egemenlik, "yeryüzü" üzerinde ne kadar çok tasarlanırsa tasarlansın, antik Greklerde sahip oldukları beşerî ilişkiler arasında gözlenen tam üstünlüğe hiç bir zaman ulaşamamıştı. Çakışan yasalar, tek geçer akçeydi; özellikle de, Kilise'nin -bedenler üzerinde olmasa bile en azından ruhlar üzerindeki- evrensel hükümranlık iddiaları, seküler yöneticilerinkilere / hükümdarlarınkilere oranla daha sertti ve sıklıkla seküler otoritelerle çatışma hâlindeydi. Şövalye ile köylü, arazi sahibi ile kiracı arasındaki mahallî geleneksel bağlar da, ayrıca merkezîleştirici, bürokratik eğilimleri dengeliyordu; ve bütün Almanya ile İtalya'nın bir kısmında, imparatorun her şeyi kontrol etme iddiaları, bir yandan daha düşük teritoryal prenslerden, öte yandan da, Roma'daki Papa'nın yayınladığı evrensel otorite iddialarından güçlü muhâlefetle karşılaştı.

Hiç şüphe yok ki, Latin Hıristiyanlığı'nın 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadarki parlak başarıları, kendi çağlarına fazlasıyla ilgi gösteren tarihçilerin ilgisini

hakediyor. 18. ve 19. yüzyıllarda tıpkı bir anıt gibi bütün dünyanın üzerinde duran Modern Batı uygarlığı, işte bu köklerden doğmuştu. İşte bu nedenledir ki, Seine, Rhine ve Thames havzalarının ortaçağ tarihi, çağımızı anlamak isteyen kişiler için özel bir önemi hâizdir. Kuzey-batı Avrupa'da gerçekleştirilen 13. yüzyıldaki başarılara duyulan büyük saygı, yalnızca romantik bir geribakış hâdisesi değildir. O çağda ve onu takip eden yüzyılda yaşayan insanlar, kuzey Fransa topraklarında ve civar bölgelerde büyük bir başarıyla üretilen "ürünler"in çekiciliğini kabul ediyorlardı. İtalya'daki Gotik sanatı ve Paris skolastisizmi, tabiî bu arada, orta ve doğu Avrupa'da demir saban tarımının sınırlarına kadar uzanan geniş bir bölgede, bu sanat ve düşünce tarzlarının kaynaşması, bunun isbâtıdır. Fransızlarca silahlandırılan ve eğitilen şövalyeler tarafından İspanya'nın "*yeniden-fethi*" ve İngiliz Adaları'ndaki Kelt gruplarının 12. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasındaki Norman fetihleri ve kilise tarafından boyunduruk altına alınması da, Frenklerin hayat tarzının kalıcı gücüne tanıklık eder. Konstantinopol'ün Dördüncü Haçlı Seferi şövalyeleri tarafından zaptedilmesi ve ardından Doğu Akdeniz ülkelerinde (Levant) çok sayıda Frenk prensliğinin kurulması da, Avrupa'nın uzak batısının elde ettiği gücün diğer göstergeleriydi. Frenk tarzı savaş ve saray kültürü, 13. ve 14. yüzyıllarda, Grekler ve diğer Balkan Hıristiyanları arasında mütevâzi bir şekilde yayılmıştı. Rusya bile, Moğol idaresini kabul etmek sûretiyle şövalyelerin saldırılarını etkisiz hâle getirebilmişti ancak.

Bununla birlikte, bu parlak Frenk uygarlığına, Ortaçağ Avrupası'ndaki tek önemli kültürel model olarak yaklaşmak bir perspektif hatasıdır. İncelediğimiz dönemin başlangıcında, bir bütün olarak Avrupa'daki kültürel üstünlük, apaşikâr bir şekilde Byzantium'a aitti. Bu üstünlük 1300'lü yıllardan itibaren yatağını, bir şehir-devletleri galaksisinin olduğu; ve (1378 yılından sonra) Papalık'ın hükümranlığının tesis edilmesinin, başarılı yaratıcılığın yatağı olarak Alplerin ötesindeki Avrupa'yı devre dışı bıraktığı orta ve kuzey İtalya'ya devredecekti. Askerî meselelerde bile, Frenk kudretinin alâmet-i fârikası olan şövalyeliğin savaş alanındaki üstünlüğü, Seine, Rhine ve Thames havzalarındaki büyük sınır ötesi sıçrama, nihayet, durma noktasına geldiğinde, 13. yüzyılın kapanmasıyla birlikte, kendi sonuna doğru yaklaşıyordu.

Avrupa'nın Ortaçağ'daki gelişiminin bu ikinci (1300-1500 yılları arasındaki) evresini incelemeye geçmeden önce, İspanyol İslâmı'nı, Bizans Hıristiyanlığı'nı ve Doğu Avrupa'nın bozkır kültürlerini etkileyen iniş-çıkışlar, gelgitler konusunda bir kaç gözlemde bulunmamız gerekiyor. Hiç çekincesiz Avrupa'nın bir parçası olarak tanımlanan *topraklar*daki yüzyıllarda varolmasına rağmen, İspanyol Müslüman kültürü ile İslâmî bozkır kültürü genellikle Avrupalı kabul edilmemektedir. Bu dışlama, harikulâde olan her şeyi Hıristiyanlıkla, irkilecek her şeyi ise sonsuza dek İslâm'la özdeşleştiren ve uzun bir zaman dilimine yayılan dînî bir önyargıyı yansıtır. Ayrıca, Rus ve İspanyol millî hissiyatının, sonunda bu ileri karakolların ve Hıristiyan hakîkatinin doğuda ve batıdaki koruyucularının ellerine geçen topraklarda Müslüman varlığına gösterilen muhâlefetle olgunlaşması da, sıklıkla bilinçdışı bir şekilde sürdürülen ve fakat o zamandan günümüze dek kalıcı olarak varlığını devam ettiren İslâm düşmanlığını her zaman açığa vurmaktan çekinmeyen tarih araştırmacılığına rengini vermiştir. İnsanın böylesine şaşırtıcı bir önyargının fakına varıp da buna ister istemez sert bir şekilde tepki göstermesi imkânsızlaşıyor. Dolayısıyla benim, her iki İslâm kültürüne [İspanyol İslâmı ve Bozkır İslâmı'na] ilişkin gözlemlerimin genel yaklaşımların ötesine düştüğünü vurgulamam gerekiyor.

Önce, İspanya: Müslüman İspanya, 10. yüzyılda yüksek düzeyde bir refah ve medeniyet geliştirdi. Müslüman hukuku, İspanya'da edebiyat ve ilmî faaliyetlerin gelişmesinde Araplar ve Berberîlerle birlikte aktif bir rol oynama imkânı verilen Hıristiyanlara ve Yahudilere karşı tam hoşgörüyle yaklaşılmasını emrediyordu. İspanya İslâmı'nın başkenti olan Kurtuba, çap, ihtişâm ve yaratıcılık bakımından Konstantinopol'ü fersah fersah geçmişti. Kurtuba'daki Emevî sarayı, Bağdat Abbasileriyle ilim, düşünce ve kültür alanında bilinçli ve başarılı bir şekilde yarışıyordu. Fanatik kuzey Afrikalı sekteryen fetihleri - 1056'dan sonra El-Murabıt'lar, 1145'ten sonra da El-Muvahhid'ler- Müslüman İspanya'nın entelektüel kültürünün gelişimini sınırladılar ama bütünüyle engelleyemediler; İbn Rüşd'ün (1126-98) Kurtuba'daki hayatı ve resmî görevlerindeki çalkantılar, bunun tanığıdır. Dahası, el-Murabıtların fanatizmleri, başka bir İspanyol ailesini, Yahudi Maymonides'i (1135-1204) Kahire'ye

sığınmaya icbar etti; ve 1212'den sonra Hıristiyan Haçlı ittifakı, önemli bir savaşta (Las Navas de Tolosa) el-Muvahhidler'i büyük bir yenilgiye uğratınca, İspanyol Müslüman medeniyetinin görkemli günleri artık sona ermişti. Bununla birlikte, Kurtuba Emevî halifeliğinin yönetimi altında 10. yüzyılda son derece başarılı bir şekilde birlikte yaşayan üç büyük din -İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik-, 15. yüzyıla kadar pek büyük zorlukla karşılaşmadan yan yana yaşamaya devam etti.

Müslüman medeniyetinin İspanyol ayağının, İber yarımadasının orta ve kuzey kısımlarında neden derinlemesine kök salamadığını ve 1212 yılından itibaren bütünüyle çatırdadığını sormak ve araştırmak önemlidir. Kuzey-batı Avrupa'nın Frenk uygarlığının, toprağın işlenmesi ve ekilmesi süreçlerinde demir sabana dayanması gibi, bu medeniyet de, tarımını destekleyebilmek ve sürdürebilmek için sulama tarımına ve yoğun nüfusa dayanıyordu. Nasıl ki, demir saban kullanımı, doğuya doğru gidildikçe yıpranıyor ve pek fazla kullanılamıyor, dolayısıyla da, Frenk tarzı toplum ve kültürün özgürce ve tam olarak gelişmesinin önüne set çekiyor idiyse; aynı şekilde, büyük bir ihtimalle, İber yarımadasının kuzey kısımlarında sulamaya elverişli şartların olmaması da, Müslüman İspanya'nın medenîleşmiş toplumunun önüne set çekiyordu. Kuzeyin uç bölgelerinde yağmur suyuyla ekin yapılmasını mümkün kılan coğrafî şartlar, bu sınırlamanın yalnızca bir parçasını, ama önemli bir parçasını oluşturuyordu. Diğer kritik faktörlerse, yoğun nüfus, nehir vâdisi boyunca büyük ölçekli sulama çalışmalarının yapılabilmesi ve sürdürülebilmesi için gerekli olan su mühendisliği tekniklerine âşinâ olunmaması; ve belki de en kritik faktör, gelişkin bir su dağıtımı sistemini tanzim edebilecek, sürdürebilecek ve su kanallarını sık sık gerçekleştirilen düşman saldırılarından koruyabilecek askerî-politik bir sistemin olmayışıydı. Kaldı ki, eğer su kanalları, kritik bir büyüme mevsiminde 60 ile 90 gün kesildiğinde, sulamaya bağımlı olan bir toplumun büyük bir felâketle karşı karşıya kalması kaçınılmazdı. Her ne kadar, Hıristiyan yöneticiler döneminde sulama sistemi çalıştırılmış olsa da; ve sabırlı, çalışkan Mağripli çiftçiler, 1492 yılına kadar Müslüman hânedanların hükümrân olduğu Gırnata ve civarındaki kurak ve susuz toprakları, görkemli günlerinde Kurtuba'yı besleyenler gibi büyük ölçekli sulama sistemlerini des-

tekleyecek Guadalquvirir suları olmaksızın bile tıpkı bir bahçe gibi sulamayı ve yeşertmeyi başarmışlarsa da, 1212 yılından itibaren yaşanan temel sorun bu olabilir.

Akdeniz denizciliğindeki önemli değişiklikler de, İspanya *Müslümanlarını* olumsuz yönde etkilemişti. İtalyan gemiciliği, 1000'li yıllarda Orta Akdeniz'deki Müslüman denizcilere başarıyla meydan okumaya başladılar. Bu yüzyılın sonuna gelindiğinde, (1091 yılında tamamlanan) Normanların [Müslüman] Sicilya'yı ele geçirme girişimleri, Müslüman denizcilerin, iç denizin bütün sularında güvenli şekillerde denizcilik yapabilmelerini zorlaştırmıştı. Sicilya'nın kaybedilmesi, Müslüman İspanya'nın ve Mağrip'in İslâm medeniyetinin ana merkezleriyle irtibatını kopardı. Böylelikle, uzak batıda ayakta kalabilen Müslüman hânedanlıklar, daha önce olduğunun aksine, uzak ve dar taşra bölgelerine sıkışıp kalmışlardı. Elbette ki, kervanlar [kervan ticareti] devam ediyordu; ancak deniz [ticareti], İtalya'nın büyük avantajına, Müslüman İspanya'nın aleyhine olacak şekilde, büyük ölçüde Hıristiyan olmuştu.[10]

İslâm medeniyetinin aktif bir merkezi olarak Müslüman İspanya'nın düşüşü, bir dereceye kadar, kuzey Afrika'daki Müslüman İspanyol omurgasının dallarının gelişmesiyle telâfi edilmeye çalışıldı. Coğrafyacı ve seyyah İbn Battuta (1304-77) ve büyük tarihçi İbn Haldun (1332-1406), bu gelişimin örnekleridir. İspanyol İslâmı, Hıristiyan Avrupa'da günbatımı sonrası bir ışık saçmaya devam etmişti: Yorumcu / şerhçi İbn Rüşd'e, büyük ölçüde, İspanya'daki Arapça tercümeleri yoluyla Aristo'yu keşdefen Paris'in ilim ve düşünce adamları tarafından büyük bir saygı gösterilmeye başlandı. Müslümanlara

10. Müslümanların yaşadığı bölgelerde, gemi yapımı için gerekli olan uygun kereste sıkıntısı, onların denizlerdeki hâkimiyetlerini yitirmelerinin en önemli nedeniydi. Sonuçta bu, İslâm medeniyetinin, 1000'li yıllardan itibaren sulak arazilerde güvenli bir şekilde yerleşememesinin bir neticesiydi. Müslümanların tarım yapmak için vaha-sulama tekniklerine âşinalıkları, Müslümanları, daha sulak arazilerden ithal kereste getirmeye mahkûm etmişti. İşte bu gerekli denizcilik ve gemi inşası teknikleri, bu kıyıların Hıristiyanları arasında tesis edilir edilmez, Akdeniz'in kuzey yakasında iskân eden komşu halklara kıyasla Müslüman denizcileri dezavantajlı bir duruma düşürüyordu. Dolayısıyla, İspanyol İslâmı'nın bu iki temel teknolojik zaafının izleri, İspanyol Müslümanlarının yarı-çöl çevrede yaptıkları düzenlemelerin inceliğine kadar sürülebilir.

karşı beslenen Hıristiyan önyargılara rağmen, başını Kastilya Kralı (1252-84 yılları arasında hükümran olan) Bilge X. Alfonso'nun çektiği bir kaç İspanyol Hıristiyan hükümdâr, ilim ve düşüncenin, devletin himâye ve desteğiyle gelişmesini sağlayan, İslâmî geleneği devam ettirmek için yoğun çaba gösterdiler. Buna ilâve olarak, Arap şiir formları ve müziği, Latin Hıristiyanlığı'nda önceden bilinenden daha cilâlı, daha yumuşak ve daha duygusal bir müzik dili geliştirebilmelerinde, Katalonya'nın ve Güney Fansa'nın halk ozanlarını teşvik etmiş ve onlara esin kaynağı olmuştu. İspanya'daki Hıristiyan dindarlığı / çileciliği ve mistisizmi de, Raymond Lull'un yazılarında açıkça görüldüğü gibi, Müslüman tasavvuf geleneğinden bir şeyleri ödünç almıştı. Gerçekten de İspanyol Katolikliğini, Latin Katolikliğinin diğer örneklerinden ayırt eden özelliklerinin, İslâm inancına ve İslâm'la rekâbetine çok şey borçlu olduğu, araştırılmayı hakeden bir konudur.

Bununla birlikte, Latin Batı Hıristiyanları, İspanya'daki Müslüman hazinelerinden parça buçuk şeyler alabilmiştir. İspanyol İslâmı'nın gerçek vârisi Afrika'ydı. Gerçekten de, kuzey ve batı Afrika'daki Müslüman kültürü İspanya'yla, Rusya'nın Bizans'la ilişkisine benzer bir ilişkiye sahipti. Kurtuba ile Byzantium arasında başka ilginç benzerlikler de vardır. 11. yüzyılın sonunda nihayete eren Bizans *talih*inin ve kültürünün aşağı doğru giden eğrisi, kronolojik olarak Müslüman İspanya'da yaşanan felâketlere denk gelmiştir. Aslında Kurtuba ile Byzantium'un, aynı cellâtların elinde kurban olmaları gerçekten de şâyân-ı dikkat bir hâdisedir. Pek çoğu Pirenelerin ötesinden İspanya'ya yeni gelen haçlı Hıristiyan şövalyeleri, 1212 yılından [Kurtuba'nın düşüşünün başlangıcından] sonra Kurtuba'nın muazzam medeniyetini nasıl yerle bir ederek tarumâr etmişlerse; aynı şekilde, Fransa'dan ve Flandra'dan gelen haçlılar da, 1204 yılında Konstantinopol'ü zaptetmişler, yağmalamışlar, yakıp yıkmışlar; ve böylelikle imparatorluğun, bir daha aslâ belini doğrulatamamasıyla sonuçlanacak kadar Bizans ekonomisine ve toplumuna büyük bir darbe vurmuşlardı.

Her ne kadar, Latin Hıristiyan haçlılar, Akdeniz'in iki yakasında çiçeklenen bu yüksek medeniyetlere ölümcül darbe vurma "onur"una sahip olsalar da, bu ölümcül darbeden yalnızca onlar sorumlu değildi. Örneğin İspanya'da,

Hıristiyan fanatizmi, son ölümcül darbeyi vurmadan çok önceleri, el-Murabıtlar ve el-Muvahhidler'e mensup fâtihler, Müslüman İspanya'nın hayatına barbar bir kabile fanatizmi enjekte etmişlerdi. Kezâ, aynı şekilde Byzantium da, Batı'dan gelen Frenk şövalyeleri ve denizcileri kadar tehlikeli olan, doğudan gelen göçebe Türk akıncılarla karşılaşmıştı.

İspanya ve Bizans topraklarında vukû bulan hâdiseler arasında bir diğer paralellik daha vardı. Nasıl Frenkler, Güney İspanya'daki son derece gelişmiş ve nâzik sulama sistemlerini tahrip ederek Müslümanların canlanıp ayağa kalkabilmelerini imkânsızlaştırmışlarsa; ilerleyen Türk göçebeleri de, Küçük Asya ve Ukrayna'daki tarım arazilerini tarumâr etmişler; ve böylelikle, sonuçta Konstantinopol'ün savaş yorgunu hükümranlarının ve hükümdarlarının daha önceki yüzyıllarda büyük ve uygarlaşmış bir güç oluşturmalarına imkân tanıyan kaynaklardan Bizans otoritelerini sürmüşlerdi.

Karadeniz'in kuzeyinde, 11. yüzyılın ortalarında Türk kavimlerinin akınları, Ukrayna'nın yeşil arazilerinde ve nehir yataklarında geliştirilen tarımı tarumâr etti. Daha da önemlisi, gemicilerin kıyıya yanaşarak yüklerini indirip tekrar zorlu nehirde seyredebilmeleri için zarûrî olan nehir yataklarının bulunduğu stratejik bölgeleri bu kavimler ele geçirdiler. Bu kırılgan noktalardaki küçük filoları takip edip yağmalayan Türkler, kısa bir süre sonra, Müslüman İspanya ile Doğu Akdeniz arasındaki deniz iletişiminin sağlanması kadar tehlikeli, Byzantium ile kuzeydeki Rus toprakları arasındaki iletişimi sağlayan aktif güç konumuna geçtiler. Tıpkı Müslüman uzak batı'nın Müslüman doğu'yla bağlantısını yitirmesi gibi, Rusya da, kuzey ormanlarında uygarlığın tohumlarının yeşertilmesine katkıda bulunan Bizans kültürünün canlı damarlarıyla bağlantısını yarı yarıya yitirmişti.

Türklerin, Ukrayna bozkırları boyunca ilerlemeleri, Bizans'ın refah ve güvenliğine sert bir darbe vurdu. Bununla birlikte, daha fazla zarar veren gelişme, Bizans'ın Küçük Asya'nın iç bölgelerini diğer Türk akıncılarına kaptırması oldu. Bu gelişme, 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan önceki ve sonraki onyıllarda vukû buldu. Türkler ilerledikçe tarım, yarım adanın geniş vâdilerinden ve yüksek yaylarından içerilere doğru kaydı. Küçük Asya'nın / Anadolu'nun iç bölgelerinin çoğu, tıpkı Ukrayna bozkırları gibi merâlara dönüştü.

Bu arada, Bizans'ın çok değerli savaşçı insan gücü kaynağını oluşturan Hıristiyan çiftçiliği yokoldu. Vergi gelirleri dibe vurdu; yine, iç bölgelerden kıyı limanlarına getirilen çeşitli hammadde arzları da son buldu. Bu kaynaklar olmaksızın, tıpkı önceden de sıklıkla yaşandığı gibi, Bizans'ın, Balkanlardan gelen saldırıları durdurabilmesinde belirleyici bir rol oynayan Anadolu'nun bu kaynaklarını artık kullanabilmesi imkânsız hâle gelmişti. Aynı düşman, hem Balkanlardan, hem de Anadolu'dan eşzamanlı olarak saldıramayacağı için, bir cephede yaşanan krizler, diğer cephedeki krizlerle aynı zaman dilimlerine denk gelmiyordu çoklukla. Bizans'ın varlığını sürdürebilmesinin en büyük sırlarından biri buydu; ancak, 1100'lü yıllardan itibaren bu imkân, bütünüyle ortadan kayboldu.

Göçebelerin, çiftçi tarımcıları bu kadar büyük çapta nasıl olup da yerlerinden edebildiklerini kimse bilmiyor. İnsan miktarı, hâdislerin akışının değişmesinde bir şekilde rol oynamış olabilir; eğer doğruysa, 11. yüzyılda, Anadolu'ya göçeden Türkoman kitlelerinin sayıları, daha önceki zamanlarda göçeden toplulukların sayılarından daha fazlaydı. Öte yandan, Anadolu'nun iç bölgelerindeki tarım ve şehir hayatı, yetersiz ağaç arzı nedeniyle zaten büyük bir krizle boğuşuyordu. Yakıt, inşa ve âlet yapımı için gerekli olan yeterli ağaç arzı olmadığı zaman, tarım ve şehir hayatının canlılığını sürdürebilmesi, hattâ diyse imkânsız gibiydi; oysa göçebe halklar, öteden beri, hayat tarzlarını ve alışkanlıklarını, yeterli miktarda ağaç arzının olmadığı şartlara kolaylıkla ayarlayabiliyorlardı. Anadolu'nun iç bölgelerinin iklimi, ormanlar için çok uygunsuzdu; ve geleneksel hayat tarzlarını sürdürebilmek için çiftçilerin artan tahripkâr çabaları, Anadolu'nun bir bölgesinden diğerine bütün bölgelerinde son kalan ormanların da tahrip edilmesiyle birlikte göçebe işgallerinin önünü açmış ve işlerini kolaylaştırmış olabilir.

Grek Hıristiyanlığı'nı bu bölgede derinden sarsan Anadolu'da gerçekte vukû bulan şeyin hakîkati ne olursa olsun, bu kez, deniz bölgelerindeki bir diğer önemli değişim, İspanyol İslâmı'na karşı harekete geçen kuvvet kadar şiddetli bir mukâvemet, Bizans'ın çıkarlarına karşı saldırıya geçti. Zira, İtalyan gemiciliğinin Orta Akdeniz'de üstünlüğü ele geçirecek kadar güçlenmesi ve yükselişe geçmesi, ticaret gelirlerinin çekim merkezinin Bizans limanlarından

İtalyan limanlarına doğru kayması anlamına geliyordu. Dahası, 1081 yılından itibaren Bizans İmparatoru, Bizans limanlarında toplanan vergilerden Venediklilerin muaf tutulduğuna dair bir anlaşma imzalayınca, Bizans Rum yönetimi, önemli bir gelir kaynağını kaybetmiş ve (diğer İtalyan şehirleri de kısa bir süre sonra aynı haklardan yararlanmak için harekete geçip de Bizans'la anlaşınca) İtalyanlara kendi tebaası üzerinde büyük bir ticarî avantaj elde etme imkânı vermişti.

Hiç şüphesiz ki, (1081-1118 yılları arasında hükümrân ve hükümdâr olan) İmparator I. Alexis Comnenus, Anadolu'da kaybedilen bölgeleri yeniden elde edebilmek için 1097-99 yıllarında, Papalığın Haçlı Seferi düzenlenmesi için kendilerine destek vermelerini istediği Frenkleri ustaca [tam Bizans oyunlarıyla] sömürmüştü. İmparatorun vârislerinden bazıları, Frenk şövalyeliğini taklit ederek ve Latin Batı'dan çok sayıda şövalye kiralayarak, Bizans savunmasını *tamir* etmek ve güçlendirmek için yoğun çaba göstermişlerdi. Ancak, yetersiz nakit gelirleri, imparatorun bu doğrultuda yapmak istediklerini engelliyordu; ve derebeylik sistemine alternatif bir sistem geliştirme çabası, tebaanın bağlılığını riske ediyordu. Türk göçebeler, Anadolu'nun Hıristiyan çiftçiliğini bitirdikleri ve zaten vergi muâfiyetlerinden bir hayli hoşnut olan İtalyan tüccarlar Bizans'ın deniz ticaretini ele geçirmeye başladığı sürece, Bizans'ın bu açmazdan kurtuluşunun başka çaresi yoktu. Fakat Dördüncü Haçlı Seferi için Venedik ve Frenk şövalyelerinin ittifak yaparak güçlerini birleştirip 1204 yılında Bizans'a attıkları toplar, takdis edilmiş [Papalık tarafından kutsanmış] toplardı.

Bütün bunlara rağmen, Bizans'ın ekonomik ve siyasî yıkımı, kültürel yıkıma yol açmakla sonuçlanmadı. Önce İznik'te sürgün oldukları yerde, ardından da 1261 yılından itibaren yeniden başkentleri Konstantinopol'e yerleşmeyi başaran ve kendilerini Roma imparatorları gibi hareket eden imparatorlara dönüştüren Grek-Bizans yöneticileri, hem bilinçli olarak Grek, hem de daha önceki çağlara nazaran pagan atalarının mirasının farkında olan parlak bir saray kültürü geliştirdiler. Bizans'ın saray eşrâfının zevkleri ve ilgileri ile, İtalya'daki çağdaşları hümanistlerin zevkleri ve ilgileri arasında bazı ilginç paralellikler açığa çıktı.

Ancak, Papalık Hıristiyanlığı ile yakınlaşma, altan alta kök salan sekülerizm ve dilin imkânlarına ve güzelliklerine gösterilen yerinde ve tam ilgi, Ortodoks Hıristiyanlığı'nın alt sınıfları arasında volkanik bir muhâlefetin patlak vermesine neden oldu. Bunun bir sonucu olarak, 14. yüzyılda mistik tahayyüllerde Tanrı'yı gören ateşli, hararetli ve tutkulu keşişler, Rum Ortodoks Kilisesi'nin kontrolünü ellerine geçirdiler. Sonuç, Ortodoks Hıristiyanlığı'nı Latin Hıristiyanlığı'ndan ayıran her şeyin genişlemesi ve derinleşmesi oldu. Yine de, kendi doktrinlerini ve kilise otoritesi açısından bağımsızlıklarını açıkça dillendiren keşişler, Ortodoksluğu canlandırdılar ve iman'a / din'e yeni ve güçlü bir misyon kazandırdılar. Yeni sanat tarzlarıyla yeni dindarlık tarzları atbaşı gitti; ve böylelikle, keşiş mistisizminin ileri karakolunun bulunduğu Athos Dağı'nın ötelerine kadar uzandı.

Bu hareket, kendi dinlerini yaymak için, dindar ve âlim kimselerin Slav edebî dilini standartlaştırdıkları Bulgarya'ya kadar nüfûz etti. Ardından da, oradan Sırbistan'ın batı bölgeleriyle, Rusya'nın kuzey bölgelerine kadar yayıldı. Bu iki bölgede de, yeni manastır-temelli yerleşik düzenler, geç Bizans uygarlığının önemli yönlerinin sızdığı ve yansıdığı son derece önemli merkezler hâline geldi. Dolayısıyla, tıpkı Müslüman İspanya'da olduğu gibi, maddî gücün ve refahın çökmesi, kültürel canlanmanın ve etkinin de sona ermesini getirmemişti. Tam aksine, hem Bizans kültürü, hem de Müslüman İspanyol kültürü, asgarî coğrafî genişlemesini ve yayılımını tam da ekonomik zayıflamanın ve siyasî kargaşanın hâkim olduğu zaman dilimlerinde gerçekleştirmişlerdi.

Bizans uygarlığının manastır-temelli versiyonunun Rusya'ya ve Balkanların içlerine kadar nüfûzu, 13. ve 14. yüzyıllarda, Karadeniz'e doğru açılan bütün bölgelerde vukû bulan şâyân-ı dikkat bir ticarî gelişmenin yedeğinde başarıldı. Frenk şövalyeleri, Konstantinopol'ü zaptettikten kısa bir süre sonra ülkelerine döndüler ve yağmaladıkları her şeyi beraberlerinde götürdüler. Oysa Venedikliler orada kaldılar ve yeni konumlarının sunduğu ticarî imkânları sonuna kadar kullandılar. 1204 yılından önce Bizans siyaseti, Karadeniz'i her zaman İtalyan gemilerine kapatmak şeklinde olmuştu. Ancak 1204 yılından sonra, orta Akdeniz ve Ege'de seyreden aynı tekneler / "gemiler", artık Kara-

deniz'e girebiliyorlar ve Azak Denizi'nin ağzındaki Don Nehri'nin yatağına kadar uzanan iç bölgelere nüfûz edebiliyorlardı artık. Bu, Venedik'in elinde mevcut olan ticarî hinterlandın olağanüstü boyutlarda genişlemesi anlamına geliyordu. Bir süre karmaşık bir görünüm arzeden Karadeniz bölgesindeki siyasî şartlar, ticaretin gelişmesini engelledi; ve 1261 yılında, kısmen Cenevizliler tarafından kışkırtılan ve desteklenen ânî bir darbe girişimiyle, Venedikliler, Konstantinopol'ün kontrolünü kaybettiler; ve böylelikle Rum imparatoru, Bizans tahtına yeniden oturdu. Ancak, Venediklilerin bu yenilgileri, İtalyanların ticârî üstünlüklerini yok etmeye yetmedi. Cenevizliler, Venediklilerin terkettiği yeri aldılar; ve sonraki yüzyılda iki şehir [devleti], Karadeniz ticaretini kontrol etmek için birbiriyle kıyasıya mücâdele etti. Zaman zaman büyük ölçekli savaşlara tutuştular; sıklıkla, sınırlı ölçekte ya da özel şartlarda güce başvurdular.

Karadeniz ticaretini bu kadar değerli kılan şey ise şuydu: İtalyanların ilk kez Karadeniz'e açılmalarından sonraki zaman diliminde Moğol fâtihler birleşmişler ve Rus toprakları ile Asya'nın çoğunu pasifize etmişlerdi. Rusya'nın ve Ukrayna bozkırlarının Moğollar tarafından (1237-40) fethedilmesi, dünyanın bu bölgesine son derece etkili bir yönetim getirdi. Moğol hükümdarlar, filizlenen ticaretin saraylarına ve ordularına kazandırdığı avantajların oldukça farkındaydılar. Özellikle de, kendilerine tâbî kıldıkları Rus prensliklerine empoze ettikleri haraç sistemi, kuzey ormanlarından üretilen büyük miktarlarda kürk eşyalarını ve diğer değerli ürünleri mobilize etmelerini sağladı. Moğollar, bunların karşılığında, -Çinlilerin, Müslümanların ya da Avrupalılarınmedenîleşmiş atölyelerinde üretilen ürünlerin ticaretini yapmak için çok istekliydiler. Volga Nehri, Rus haraçlarının toplanmasında tabiî bir kanal işlevi görüyordu; ve dolayısıyla Moğollar, ileri karakollarını, Volga'nın aşağı bölgelerine yerleştirdiler. Moğol İmparatorluğu'nun en batıdaki kolu olan ve yaygın olarak "Altınordu" şeklinde adlandırılan bu devletin yöneticileri, işte bu merkezden, doğuda Çin'le, güneyde İran'la ve Batıda ise Don ve Denyeper Vâdileri arasında güçlü bir iletişim sistemi kurdular. Askerî ve siyasî mülâhazalar, bütün bir Asya'ya dörtnala ulaşabilecek âcil mesajlar taşımaya muktedir, oldukça güçlü bir posta sisteminin tanzim edilmesini gerektiriyordu. Ay-

nı geniş arazilerde binbir güçlükle ilerleyerek uzayıp giden kervanlar, Moğol yöneticilerinin ve saray eşrâfının ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasında, hiç de daha önemsiz bir işlev görmüyordu, elbette ki.

Dolayısıyla, yaklaşık bir yüzyıl içinde, kabaca 1250 ile 1350 yılları arasında, Kırım'a ve Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarına kadar ulaşan İtalyan gemiciler, Çin'den doğuya ve İran'dan da güneye doğru; Denyeper, Don ve Volga'dan da kuzeye doğru uzanan geniş bir hinterlandla ticarî ilişkiler kurmayı başardılar. Her ne kadar inançlı ve yılmak bilmez bir adamın tâlihine tâlih katarak ve bu süreçte, Moğol ticaret yolları boyunca tam bir macerâya soyunarak dünyayı dolaşabileceğini gösteren, en canlı ve en ikna edici bilgilerini kayda geçiren kişi, ünlü seyyah Marco Polo (1254-1354) bir Venedikli olsa da, Cenova, bu ticarette Venedik'ten daha başarılıydı.

Bir süre belli bir çekince gösterdikten sonra, sonunda, Altınordu devletinin hanları, resmî olarak (ve pek de gönüllü olmayarak) İslâm'ı benimsediler. İslâm'la birlikte, Müslüman medeniyetinin bazı "tuzakları" da beraberinde gelmişti. Ancak göçebe alışkanlıkları ve idealleri kolay kolay yok olmuyordu; Altınordu devletinin hanları, uzunca bir süre, yazlık ve kışlık ileri karakollarını / başkentlerini, mevsime göre, Volga'nın kıyılarının kuzeyine ve aşağı bölgelerine taşıyıp durdular. Eyerli savaşçıların hayatlarıyla uyumlu sanatlar ve zanaatlar, Moğollar arasında hiç şüphesiz çiçeklenmeyi başardı; ancak, göçebe hayat tarzına ve kalıplarına büsbütün alışkın ve bağımlı olan bir halk ve saray için medenîleşmiş bir şehirli hayat yeterli değildi.

Bu kadarı çok açık: Moğol hayat tarzını paylaşan kişiler için, yerleşik medenî hayatın câzibeleri, onların göçebe hayat tarzlarını değiştirebilmek için kâfi gelmiyordu. Olağanüstü askerî başarılarından duydukları gurur, onların muhafazakârlıklarını pekiştiriyordu. Buna ilâve olarak, Moğollar Avrupa'da gözükmeden önce, medenîleşmiş -Çin'li ve Müslüman- komşularından çok şeyi ödünç almışlardı zaten. Dolayısıyla, sözgelişi Moğol yönetim, vergi ve askerlik sistemi, Cengiz Han'ın, Çin'in bürokratik uygulamalarını çok iyi bildiğini göstermeye yetiyordu. Moğolların ilâhî tektanrıcılık sistemine karşı tapınma biçimlerinin çoğulluğuna [çok tanrıcılığa] bağlanma konusundaki temâyülleri, 13. yüzyılda Büyük Han'ın sarayını ziyaret eden Hıristiyan misyo-

nerlere boş ümitler vermişti sadece. Ancak, geçmişin Hıristiyanlarını şaşkına çeviren ve gördükleri şeyin tam bir skandal olduğuna inanmalarına yol açan şey, 13. ve daha sonraki yüzyıllarda, tıpkı eski Moğollar gibi irrasyonel, ya da özelikle barbar toplumların, Avrasya'nın farklı medeniyetleri tarafından geliştirilen [Hıristiyanlık'a] rakip [İslâm'ın] teolojik hakîkat iddialarının câzibesini [çarpıcılığını ve ikna edici gücünü] takdirle karşılamaları ve bu iddiaları benimsemeleriydi. Moğolların daha sonraları ortaya koydukları sanat ve edebiyat eserleri hakkında konuşabilmek, gerçekten çok zor; çünkü, bunlardan çoğu kaybolmuş durumda. Ancak bugüne kadar gelenler, aşağı Volga bölgesinde Moğol saraylarında filizlenen ve çiçeklenen 15. yüzyıla ait son derece profesyonel resim sanatı tarzının ve eserlerinin ne denli yaratıcı ve özgün olduğunu göstermeye yetiyor. Tıpkı Moğol yönetim yapısında gözlendiği gibi, [Moğolların Müslümanlığı benimsemelerinden sonra geçekleştirdikleri bu harikulâde incelikli sanat eserleri] aynı zamanda, Çin kültürü ve sanatıyla güçlü benzerlikler de gösteriyor.

Her ne kadar [Müslüman] Moğol yüksek kültürü, büyük ölçüde saray çevresiyle ve önde gelen bir kaç eşrâfın *yurt*larıyla sınırlı olsa da, Moğollar ve İtalyanlar, birbirleriyle kolaylıkla ticaret yapmanın yollarını bulmuşlardı. Bir yüzyıl ya da biraz daha uzunca bir zaman dilimi boyunca, Bozkır imparatorluğunun siyasî bütünlüğü devam ettiği sürece, İtalyan tüccarlar, bir yandan bütün bir Asya'nın zenginliklerini [Çinlilerin, Hintlilerin ve özellikle de, ilişki içinde oldukları Müslümanların her türlü hazinelerini], Karadeniz limanları yoluyla Avrupa'ya taşırlarken, öte yandan da, Bizanslıların daha önceki yüzyıllarda tekellerine aldıkları Ukrayna ve Rus hinterlandından orman ürünleri, tahıl ürünleri, balık ve köle ticareti yaptıkları güney bölgelerinde bir ticaret hattı kurmayı başarmışlardı.

Bu kadar geniş bir alanda yapılan ticarî faaliyet, açıktır ki, İtalya'nın refahını hızla artırmıştı. Sermaye hızla artıyordu: Artık, daha büyük [ticarî, siyasî ve askerî] operasyonlar yapabilmek mümkün hâle geliyordu. İşte bütün [bu Avrasya ticaretinin hızla gelişmesinin] bir sonucu olarak, 1300'lü yıllar gibi görece erken bir tarihte, handiyse Avrupa'nın bütünü (ve Asya'nın bir kısmı), daha önce görülmediği çapta, derin bir ticarî ağla birbirine bağlandı. İtal-

yan tüccarları, bankacıları, gemileri, Moğol ticaret ve haraç sistemiyle de işbirliği yaparak, bütün bir kompleks'in yegâne tanzim edici unsuru olarak hareket ediyorlardı. Bütün bu gelişmelerden en büyük zararı görenler, kuzeyde Moğollara haraç ödemeye mahkûm olan, güneyde ise ticaretin ve emperyal gücün kazanımlarının kendi ellerinden ve loncalarından Cenevizlilerin, Venediklilerin ve Pisanlı tefecilerin ellerine geçtiğini görmeye mahkûm kalan Rum Ortodoks Hıristiyanlarıydı.

14. yüzyılda kuzey-batı Avrupa da, bir hayli meşgul İtalyan şebekesiyle işbirliği yapmaya mecbur kalmıştı. İngiliz koyun çiftlikleri, İspanyol sürü yetiştiricileri, Felemenk tekstilcileri, bunların hepsi, İtalyan imâlatçılarına hammadde sağlayan kişilere dönüşmüşlerdi. İtalyan *keskin* finansörler ve yatırımcılar, Polonya'daki tuz madenlerini, Cornwall'daki kalay madenlerini ve Anadolu'daki alüminyum madenlerini organize ediyorlar ya da silbaştan yeniden düzenliyorlar; ve bunların hepsini, büyük paralar kazandıkları ve kârlar elde ettikleri geniş bir ticârî şebekeye dönüştürecek şekilde imal ediyorlardı.

Akdeniz-Karadeniz bölgeleriyle kuzey-batı Avrupa bölgesinin ticaret ve finansının buluşturulmasını sağlayan anahtar tarih, 1290 yılıydı. Bu tarihte, o zamana kadar Cebelitârık Boğazı'nı Hıristiyan gemilerine kapatan Magrip deniz gücüne, bir Cenevizli kaptan saldırı düzenlemiş ve Magriplileri yenilgiye uğratmıştı. Sonraki onyıllarda, önce Cenevizli, ardından da Venedikli denizciler, Atlantik sularına kadar düzenli olarak açılmaya başladılar. Avrupa'nın kuzey denizleriyle Akdeniz arasında güvenli bir denizcilik hattının kurulmasıyla birlikte, İtalyan tüccar topluluklarının üstün becerileri, sermaye kaynakları ve örgütlenme kabiliyetleri, kısa zamanda, onları kuzey Avrupa'nın büyük ticaretinde hâkim konuma yerleştirdi. Dolayısıyla, İtalyan girişimciliğinin başarılı bir sonucu olarak, İspanya, İngiltere, Fransa ve Aşağı Ülkeler'in [Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un] ekonomileri, ilk kez, tam anlamıyla, bir ortak Avrupa pazarının, hammadde ve yarı-mâmul ürünler sağlayıcısı oldu.

Bölgelerarası uzmanlaşma, kısa sürede lokal ürünlerin hızla ve yoğun bir şekilde ithâlini mümkün hâle getirdi. Bu durum, prensip olarak kuzey-batı Avrupa'nın mahallî gıda temini sıkıntısının ve ormanlık arazilerin yok edilmesinin yol açığı ekonomik açmazların üstesinden gelmesine izin verdi. An-

cak, bütün bu düzenlemelerin verimli bir şekilde işleyebilmesi biraz zaman aldı. İnsanlar, yeni mesleklere geçmek ve denizaşırı bölgelerden gelen yoğun tahıl, kereste ve diğer işlenmemiş ürünleri, yerlerine ulaştırılabilmenin yollarını bulmak zorundaydılar. 1347-51 yılları arasında Avrupa'yı kasıp kavuran Kara Ölüm, bu düzenlemeleri büyük ölçüde yavaşlatmış bile olabilir. Kara Ölüm'ün, kuzey-batı Avrupa'nın nüfusunun azımsanamayacak bir kısmını [bazı kaynaklara göre yarısını, bazı kaynaklara göre en az üçte birini] yok ettiği kesindi. Bazı bölgelerdeki nüfus miktarı, 16. yüzyıla kadar, 1346 tarihinden önceki yoğunluğuna kavuşamamıştı. Dolayısıyla, kuzey-batı Avrupa'nın bölgelerarası ticaretin sunduğu imkân ve fırsatları, yalnızca İtalyanların lüks ürünleriyle değil, aynı zamanda, kitlesel tüketim ürünleriyle de değiş-tokuş yapabilecek şekilde kendi kaynaklarını harekete geçirebilmesi, ancak 1500'lü yıllardan sonra mümkün olabilmişti. Bu tarihten önce, bu yeni ortak Avrupa ticaret kalıplarından en fazla yararlananlar İtalyanlar oldu; ve Avrupa'daki bölgelerarası ticarî mübâdelenin idaresi, temelde İtalyanların elindeydi.

İlk bakışta, Moğol kuşatmasının katı disiplininin ve kuzey İtalya'nın şehir-devletlerinin gürültü-patırtı koparan kafa karışıklıklarının hiçbir ortak yanları olmadığı düşünülebilir. Ancak iki güç de, çok farklı şekillerde de olsa, beşerî ve maddî kaynakları bilinçli olarak tanımlanmış hedeflere, daha etkin ve önceden olmadığı kadar daha yaygın ölçekte mobilize etme kâbiliyetine sahipti.

Moğol idârî yapısı ve ordusu, baştan ayağa bürokratikti. İnsanlar, yüksek makamlara, yeteneklerine ve performanslarına göre atanıyor ve daha yüksek makamlara getiriliyorlardı; küçük bir savaşa bakmak bile, insanların ehliyet ve meziyetlerine göre görevlendirildiklerini görebilmek için kâfidir. Yabancılar ve fethedilen bölgelerin hakları, Moğol idare sistemine, yeteneklerine ya da tecrübelerine, nerede ve ne zaman ihtiyaç duyuluyorsa hemen monte edilebiliyorlardı; Marco Polo'nun Çin'deki hayatı, bunun apaçık bir göstergesidir. Cengiz Han ve ondan sonra gelenler, ayrıca teknolojik yenilikleri hakkıyla değerlendirebiliyordu; Çin'den alınan barutları ve kuşatma silahlarını gerektiği zaman kullanmaya hazır olduğunu göstermeleri bunun bir göstergesidir.

Ancak, genel olarak konuşmak gerekirse, atlı okçuların taktikleri ve donanımları, 13. yüzyıldan çok önceleri en mükemmel düzeye getirilmişti. Dolayısıyla, teknolojik değişiklikler oldukça marjinal düzeydeydi. Moğolların gücünü pekiştiren en büyük yenilik, bürokratik idare ve örgütlenme yapıları alanında gözleniyordu. 1241 yılında Moğol ordusu Batıya doğru yürüdüğünde, Karpatların her iki tarafında da iki koldan ilerliyordu; ama iki kol, birbirleriyle teması kuryeler aracılığıyla sağlıyorlardı; hâl böyle olunca, tek bir komutan, iki koldaki askerlere de aynı ânda komuta edebiliyordu (ve etmişti de nitekim). Birinci Dünya Savaşı'na kadar hiç bir Avrupalı komutan, bu kadar uzaktaki askerleri ya da bu kadar zor bir bölgedeki orduyu kontrol edebilmiş değildi. Bu gelişmiş iletişim kurma kâbiliyeti ve bu iletişim sistemi ile uzak mesâfelerdeki askerleri koordine edebilme becerisi, hem savaş alanındaki Moğol zaferlerinin nedenlerini, hem de ne kadar tehlikeli olursa olsun, bu kadar büyük bir imparatorluğun kazandığı zaferlerden sonra başarıyla tesis edilen insicâmı çok iyi açıklar.

İtalyan şehir-devletlerinin -Venedik, Ceneviz, Milan ve en başta da Floransa'nın- kuzeye doğru sıçrayabilmeleri de, insan aktivitesini, zamanda ve mekânda başarılı bir şekilde koordine edebilme üstünlüklerine bağlıydı. Bürokratik kurallarla işleyen askerî bir komuta sistemi yerine İtalyanlar, yetenekli ve şanslı bir bireyin kısa zamanda servet yapmasına; ve verimliliği savaştaki başarıyla değil, sermaye birikimine göre ölçmesine izin veren, gelişmiş bir sözleşme ve şirket ilişkisi ağı kurabilmelerine dayanıyordu. Ve tıpkı Moğollar gibi, İtalyan iş / ticaret topluluğu da, yarar getirecek teknolojik yenilikleri, yani kârı artıracak ve maliyetleri düşürecek her tür yeniliği yakından tâkip ediyordu.

Gerçekten de, denizcilikle ilgili alanlarda uzun vadeli teknik ilerlemeler olmasaydı, İtalyan ticaretinin ve ekonomisinin 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki olağanüstü patlaması ve genişlemesi aslâ mümkün olamayacaktı. Sert kılavuz kaptanlarının marifetleriyle pupa yelken açılabilen, çok sayıda direk ve yelkenle donatılan, kötü hava şartlarına karşı güvertelerle muhkemleştirilen büyük gelişmiş gemiler, yılın her mevsiminde denize çıkabilmeyi güvenli hâle getirmişti. Sonbaharda gemileri kıyıya çekmek ve ilkbaharda yeniden se-

fere çıkarmak yerine, 13. yüzyıldan önce bir gelenek olduğu üzere, artık İtalyan (ve diğer Avrupalı gemi kaptanları), yalnızca kargoları indirmek ve yüklemek ya da elverişli rüzgârı beklemek yahut da korsanları kovmak için limanlarda bekletilen gemiler hariç, yılın her mevsiminde denizlerde cirit atıyorlardı âdeta.

Kezâ, aynı şekilde -sözgelişi, bir tonluk şarap dolu varilleri taşıyabilen- büyük konteynerlerin kullanılması, ürünlerin naklini ucuzlatmıştı. Tıpkı ağır bir dümeni çalıştırmak ya da mayistra yelkenini yürütmek gibi, tonlarca ağırlıktaki dev şarap fıçılarını taşıyabilmek de, palanga kullanılmasını mümkün kılan mekanik / teknik avantaja sahip olmakla mümkündü. Gerçekten de, bu kadîm, basit ve önemli aracın, insanın kas gücünü artıracak şekilde sistematik olarak kullanılması, belki de 13. yüzyılın bütün denizcilik devriminin kalbinde yatan şeydi.

Yeni gemilerin ayrıca korunmaya da ihtiyaçları vardı; ve bu da, tatar yayı / yaylı silah yoluyla gerçekleştiriliyordu. Bu silahlar ayrıca, halatları doğrudan çekmek için mekanik aygıtı kullanmakla, insanın kas gücünün katlanmasını kolaylaştırıyordu. Bu tür bir silahtan hedefe tam olarak kilitlenen bir sürgü, zırha da kolaylıkla nüfûz edebiliyordu. Ve bu olgu tam olarak gerçeğe dönüştüğü andan itibaren, savaşta şövalyenin üstünlüğü bir ânda sona eriverdi; artık, her yerde bu silahları üretebilecek kapasitede palangacı ve zanaatkâr mevcuttu. Katalan palangacılar, Fransız şövalyelerini önce denizde, ardından da 1282 yılında Sicilyalı Çulpanların kışkırttığı savaşta karada yenilgiye uğrattıkları zaman, Akdeniz'de bu değişim bir ânda etkisini gösterdi. Kuzey Avrupa'nın daha geri kalmış topraklarında, şövalyeliğin savaşta belirleyici bir unsur olarak birdenbire yokolması, İsviçre piyadelerinin Burgundy süvarileriyle karşılaştıkları tam iki asır sonra 1477 yılındaki Nancy Savaşı'nda gerçekleşmiştir. İsviçreli piyadeler, mızraklarının uçlarını yere dayayarak ve üzerlerine gelen bir şövalyenin hızını daha üstün bir aygıttan keserek, basit ve etkili bir şekilde şövalyeyi öldürebildiklerini keşfetmişlerdi. Dolayısıyla orada, kuzey-batı Avrupa'daki ağır yüklü süvarinin üstünlüğü, tıpkı iki yüzyıl önce Akdeniz topraklarında daha gelişmiş palanga teknolojisiyle sona ermesi gibi, bir ânda sona ermişti.

1280 ile 1330 yılları arasında, daha büyük ve denize daha dayanıklı, etkili roket silahları tarafından korunan gemiler, hızla bütün Avrupa denizlerine yayıldı. Bu yeniliklere, bütünüyle olmasa bile çoklukla İtalyanlar öncülük etmişti; ve bu tür [gelişmiş silahlarla donatılmış] gemilerin imkânlarını yeni ticarî imkânların geliştirilmesine açmakta, yine İtalyanlar öncü rol oynamışlardı. Son derece kritik bir değişimdi bu. Artık, uzun mesâfeli ağır yük nakliyatıyla daha ucuz ürünler daha da ekonomik hâle gelmişti. Mevcut fiyat farklılıkları gözönünde bulundurulunca, ham yün, tuz, tahıl, kereste, alüminyum ve demir gibi hacimli ürünleri Avrupa'nın bir ucundan diğer ucuna taşımak, çok kıymetli bir işe dönüşmüştü. Ve yine İtalyan (temelde Cenevizli ve Floransalı) işadamları, bu tür yük taşımacılığının kârlı hâle gelmesi için gerekli finans, pazarlama ve ulaşım imkânlarını iştahla ozganize ediyorlardı. Görece pahalı -baharat, tekstil ürünleri ve lüks mâmuller vs gibi- ürünlerin uzun mesâfelere taşınmasıyla ilgili eski değiş-tokuş kalıpları da, hacim bakımından artış göstermişti; ancak, 14. ve 15. yüzyıllarda İtalyan denizcilerin ve tüccarların gerçekleştirdikleri ve Avrupa'nın bütün su yollarını birbirine bağlayan gerçek ekonomik yenilik, ucuz üretilen ürünlerin öneminin artmış olmasıydı.

Bu tür bir rejimde endüstriyel uzmanlaşma ve bölgelerarası ekonomik entegrasyon, Adam Smith'in daha sonraları son derece ikna edici bir şekilde analiz ettiği ve daha önce görülmediği kadar çok sayıda Avrupalıyı etkileyen avantajların önünü birdenbire açıvermişti. 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kuzey-batı Avrupa'da yaşanan hârikulâde gelişmeler, handiyse ancak kendikendine yeter lokal toplulukların israf edilmiş ormanlık arazilerinde başlatılan şeyin yeniden tekrarlanmasına dayanıyordu. Bir kaç mil kareden ibaret bir kırsal bölgeye sahip olan kasabalar, ekonomik meselelerde önemli birimlerdi; siyaset ve savaş, feodal atanmışların ve sayısız köyün reisliğini yapan basit şövalyelerin ellerindeydi. Daha uzak mesâfedeki güç merkezleriyle bağlantılar, çok yetersiz ve zayıftı; ve görece çok az sayıda kişiyi doğrudan etkileyebiliyor ve yine uzak yerlerdeki gayr-ı şahsî otoritelerin vergi ya da gayrimenkul gelirlerinin toplanabilmesinde handiyse büsbütün başarısız kalınıyordu. Ancak, daha ucuz gemiciliğin ve İtalyanların girişimci ekonomik atılımlarının geli-

şiyle birlikte, ekonomik entegrasyonun daha geniş ölçekte büyümesinin önemi artmıştı. Buna mukâbil olarak, -ister İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi millî monarşiler olsun, isterse Latin Hıristiyanlığı'nın papalık monarşisi olsun- daha büyük ölçekli siyasî birimler güçlendirilmiş ve daha önceki zamanlarda mümkün olduğundan çok daha fazla sayıda insanın gündelik hayatını etkileyecek şekillerde kontrol alanları genişletilmişti.

Genişletilmiş bölgelerarası ekonomik uzmanlaşma ile siyasî tahkim/ât arasındaki ilişki, çok yakındı. Gerçekten de İtalyanlar, büyük ölçüde, sundukları hizmetlere karşılık, mahallî yöneticiler tarafından sağlanan koruma hizmetleri nedeniyle kuzey-batı Avrupa'ya ekonomik olarak nüfûz edebiliyorlardı. İtalyanlar, yalnızca lüks ürünler temin etmekle ve idârî sosyal beceriler öğretmekle yetinmiyorlardı; aynı zamanda, ödünç para da veriyorlardı. (1327-77 yılları arasında hükümran olan) İngiltere Kralı III. Edward, sözgelişi, sarayının masraflarını karşılayabilmek için tebaasından almak yerine ve daha sonra Yüzyıl Savaşları (1337-1453) şeklinde adlandırılacak olan Fransa üzerine gönderdiği askerlerinin masraflarını karşılayabilmek için Lombardların faizci-tefecilerinden ödünç para almanın daha kolay ve tercih edilebilir bir yol olduğunu görmüştü. İngiltere Kralı III. Edward, Lombardlar'dan o kadar fazla para ödünç almıştı ki, 1339 yılında borçlarını ödemeyi reddedince, bu haber, Siena, Floransa ve İtalya'nın diğer para pazarlarında büyük ölçekli bir finans krizinin patlak vermesine neden olmuştu. Papalık ile İtalyan bankacılık şirketleri arasındaki finansal ilişkiler, çok daha sıkı fıkıydı. Latin Hıristiyanlığı'nın ücrâ köşelerindeki papalık gelirlerini idare etmek için Roma'dan gönderilen aracılar (agents), beraberlerinde, ticarî olarak daha az gelişmiş halklarla karşılaştıkları her zaman İtalyanların çok daha sağlam bir konumda olmalarını sağlayan iş bitiricilik yeteneklerini de götürmüşlerdi.

Ülke içinde İtalya'da da, kamu otoritesi ile kapitalist yatırımcı arasındaki ilişki, İtalyanların elde ettikleri ekonomik başarı için hayatî önemi hâizdi. Venedik ve Ceneviz gibi şehir-devletleri, tam bir ticarî ruha sahip kişiler tarafından yönetiliyordu. Müsâdere / haciz vergisi mesele değildi: Gerçekten de, pek çok açıdan kent yönetimi, bir iş teşebbüsü gibi yönetiliyordu. Devlet po-

litikası ile ticarî politikalar, birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe geçmişti. Acil durumlarda, özel mülkiyete, kamusal amaçlarla, borçlanma yoluyla el konulabiliyordu. Venedik'in borçlarına yapılan faizli ödemeler öylesine güvenliydi ki, kentin kamu borçlarına bağımlı yaşamak, sermayesinden güvenli bir gelir elde etmek isteyen yerli veya yabancı herkesin tercih ettiği bir yatırım biçimiydi. Ceneviz'e gelince... Ceneviz komünü, zor günlerde finansal olarak çöktüğünde, hükümetin yetkilerinin çoğu, özel bir şirket olarak işe başlayan ünlü San Giorgio Bankası'na devredilmişti.

Kendi-kendini idare eden benzer ticarî ve endüstriyel kentler, Almanya'da da mevcuttu; 15. ve 16. yüzyıllarda bu kentlerden bazıları, önemli ölçekte kapitalist yatırımların merkezi olmuştu. Özellikle de, Augsburg kökenli ve diğer güney Alman kentlerine mensup Alman iş adamları, Orta Avrupa'da bir dizi madencilik yatırımları gerçekleştiriyorlar, Saksonya'nın Harz dağlarının doğusundan Bohemya ve Transilvanya dağları arasında kalan geniş bölgede iş yapıyorlardı. Bu çabalar vâsıtasıyla dolaşıma sokulan gümüş ve demir, en önemli metallerdi. Madencilik teknikleri hızla yenileniyordu; daha derin madenler açılıyor; ve Almanlar, Avrupa'nın -ve bu anlamda bütün dünyanın- en başarılı maden işletmecileri olmuşlardı. Daha fazla miktarda ve daha ucuz maliyetle metal arzı, yeryüzünün diğer medeniyetleri üzerinde Avrupa'nın en önemli avantajlarından bir hâline gelmişti.

Kuzeyin daha derin bölgelerinde Lübeck kökenli ve civar kentlere mensup Alman işadamları, yeni bir Baltık ticareti modeli geliştirilmesine öncülük ettiler. Daha önceki zamanların kuzey-batı Avrupası için de geçerli olduğu gibi, 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadarki güney ve doğu Baltık kıyılarının gelişimi, önceden seyrek olarak iskân olunan sınır bölgelerinde yeni teknolojik ve ekolojik modelin istikrara kavuşturulmasına bağlıydı. Burada en kritik faktör, bol miktarda ucuz tuz arzının sağlanmasıydı; sonuç, Polonya ve başka yerlerde, muhtemelen tuz madenlerinin keşfi ve geliştirilmesi olmuştu. Yeteri kadar ucuz tuzla, ringa balıklar ve lahanalar, salamura yatırılıp uzunca bir süre muhâfaza edilebiliyordu. Bunun bir sonucu olarak da, -çavdar ekmeği, lahana ve zaman zaman bayram günlerinde ringa balığından oluşan- görece ucuz ve besin değeri yüksek bir beslenme biçimi, bütün bir yıl boyunca halkın tüketimi-

ne hazır hâle getirilebilmişti.[11] Elbette ki tuz, oldukça pahalıydı. Bu sorun, tam da kuzey-batı Avrupa'nın eski ve yoğun olarak iskân olunan topraklarında ihtiyaç duyulan ürünlerde, yani tahıl ve kerestede ihracat ticareti geliştirmekle halledildiyordu.

10-13. yüzyıllardaki hayat kalıplarının aksine, bu yeni Baltık-Doğu Avrupa ekonomisi, görece ağır ve hacimli ürünlerin uzun mesâfelere taşınmasını gerektiriyordu. Temel ihraç ürünleri olan tuz, tahıl ve kereste, çok uzak pazarlara taşınmak zorundaydı. Alman tüccarların sorumlu olduğu kıyıdan uzak yerlerde, bu değiş-tokuşların düzenlenmesi, genelde büyük malikâne sahiplerinin ya da onların vekillerinin (çoklukla Yahudilerin) ellerindeydi. Finlandiya Körfezi'nden Baltıkların içlerine, Danimarka yarımadasının ayağına kadar uzanan bu bölge de ayrıca, arazi aristokrasisinin Avrupa'da başka yerlerde olduğundan daha önemli idârî bir rol oynadığı, kendine özgü bir sosyal yapının tesis edilmesini gerekli kılıyordu. Avrupa'nın başka yerlerindeyse, genel olarak konuşmak gerekirse, gerçekte tahılı üreten çiftçiler, tarımsal ürün fazlalıklarını pazarlara kendileri götürüyorlar; ve neyi, ne zaman satmaları gerektiği konusunda ketum ve ihtiyatlı davranıyorlardı. Baltık topraklarındaki çiftçiler, bu rollerden mahrumdular. Kendi emeklerinin ürünü olarak uzak kitlesel pazarlara sürdükleri hububat ve ahşap ürünleri, herhangi bir çiftçinin sahip olduğundan çok daha fazla sermaye ve daha gelişmiş bir nakliye sistemi gerektiriyordu. Dolayısıyla, Baltık ticarî tarım modeliyle aynı zamanda dilimin-

11. Yalnızca çavdar ekmeği, kâfi derecede protein ve vitaminden yoksundu ve ilâve bir besin kaynağı ya da başka bir destek olmaksızın Baltık bölgelerinin, görece uzun kış mevsimlerinde, insanların sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesini sağlamaya yeterli değildi. Daha erken zamanlarda, avcılık, bu tür bir ilâve beslenme imkânı sunuyordu; ancak avcılıkla geçinebilmek için az miktarda nüfusun olması gerekiyordu [avcılık, kalabalık nüfusların beslenme ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalıyordu]. Lahananın ve ringa balığının önemi, görece yoğun nüfusların bu kaynaklardan uygun denecek şekillerde beslenebilmesini mümkün kılabiliyor olmasında yatıyordu. Tesadüfî olarak, Batı Avrupa'da besin değeri yüksek fasulye ve bezelye üretimi, genelde halkın yegâne beslenme kaynağı olan hububata ilâve katkılarda bulunmak bakımından benzer bir rol oynamıştı. Ne var ki, bu baklagiller, Baltıkların kıyı bölgelerinin zayıf topraklarında ve daha kısa süreli tarıma elverişli mevsimlerinde yetiştirilemiyordu.

de geliştirilen doğu Avrupa'nın bu neo-derebeylik köleliği, çok daha baskıcıydı ve çiftçileri batıda olduğundan çok daha fazla sınırlayıcıydı.

Öte yandan Baltık bölgesi, Novgorod yoluyla Rus nehir sistemiyle bağlantı kurmaktaydı. Zirve noktasındayken büyük ölçüde Moğol devletinin en ayırt edici özelliği olan bürokratik rasyonalitenin / akılcılığın çökmesi nedeniyle Moğolların gücü zayıfladıkça, Rus ürünleri, batıya Baltıklara doğru, güneye Hazar Denizi'ne ve Karadeniz'e doğru akmaya başladı. Daha azı, Moğol derebeyleri tarafından "emilebiliyordu". Daha çoğu, Baltık ticaret ağı boyunca mevcut olan ürünlerde değiş-tokuş yapılabilmesi için bekletiliyordu.

Bu ve diğer daha az gözkamaştırıcı gelişmelerin neticesi, başlarını kuzey İtalya'daki şehirlerin çektiği, bir düzine şehirde yoğunlaşan, pazar ilişkileri tarafından düzenlenen / regüle edilen Avrupa'nın nüfusunu asgarî ölçüde tek bir bütün'e dönüştürecek gündelik aktiviteleri bütünleştirmek olmuştu. ("İş yatırımcıları" da dahil) her ne kadar, bu sürece katılanlar, uzak bölgelerle zorunlu olarak kurulan irtibatların nasıl gerçekleştirildiğinin ve bu irtibatların nasıl olup da sürdürülebildiğinin hiç de zorunlu olarak farkında olmasalar da, yüzlerce ya da binlerce mil uzaklıkta yaşayan yabancılar, şans eseri üçüncü bir yörede yaşayan bazı "iş adamları"yla "ortaklaşa" iş yatırımları gerçekleştirecek adımlar atıyorlardı.

1500'lü yıllardan sonrasına kadar İtalyanlar, Avrupa'nın bölgelerarası ekonomik entegrasyonunun ana menajerleri / yöneticileri ve yön tayin edicileri oldular. İtalyanlar, iş organizasyonunun üstatlarıydılar. Ortaklıklar ve aile ölçekli yatırımlar, devletin teşvikiyle ve anonim şirketler tarafından takviye ediliyordu. Bazı şirketler, Doğu Akdeniz'in ada kolonilerinin teritoryal yöneticileri (ve tarım arazilerinin idarecileri) oldular. Gerçekten de, daha sonraları Hollandalı ve İngiliz yatırımcılar tarafından 1500'lü yıllardan itibaren okyanus-ötesi ölçekte ticaret ve sanayii geliştirebilmek için kullanılan bütün bu örgütleyici araçlar ve yöntemler, doğuda Birinci Haçlı Seferi zamanından Osmanlı gücünün ilerlemesine (1300-1520) ve batıda İspanyol gücünün gelişine kadar Akdeniz'in içinde sömürecekleri bir imparatorluk kuran İtalyanlar tarafından geliştirilmişti. (Ferdinand ve İsabella'nın yönetimleri altında [Endülüs'ün tarihten silinmesiyle sonuçlanan] 1492 yılında İspanya'nın birleş/ti-

ril/miş olması, iç denizin her iki yakasında da idarî görevler üstlenen İtalyanları tam anlamıyla köşeye sıkıştırmıştı.)

Hiç şüphesiz ki, 1300-1500 yılları arasında gelişen ve kök salmaya başlayan kapitalist ruh, -yani ister tarım köleliğinde, muhâsebe tekniklerinde, banka kredilerinde, büyüme ve çökme dalgalanmalarında, diğer insanların gayr-ı şahsî şekillerde manipülatif olarak / sömürülerek kullanılmasında; isterse acımasız yeni tekniklerin, malzemelerin ve ürünlerin denenmesinde olsun, bütün bunların hepsinin- İtalya'nın Tuscany ve Po Vâdisi gibi kentlerinde bol miktarda göstergeleri mevcuttu.

Elbette ki, İtalya'nın üstünlüğü, hiç bir zaman garanti değildi. Alplerin ötesinde uzanan bölgelerdeki mahallî halklar, İtalyan tüccarlarının son derece başarılı bir şekilde uyguladıkları kaypak ve düzenbaz iş tutuş ve ilişki tarzlarını, hemen hemen hiç sevmiyorlardı. Mahallî yöneticiler, aynı hizmetleri kendi tebaalarından almaya başlar başlamaz, İtalyanlar, mahallî koruyucularını kaybediyorlar ve böylelikle, sipsivri ortada kalarak köşeye sıkışıyorlardı. İtalyanların 1204'ten sonra veya biraz öncesinde, doğu Akdeniz kıyılarında gerçekleştirdikleri ticarî işlevleri gerçekleştiren Levanten halklar arasındaki Rum, Ermeni, Yahudi ve diğer Müslüman tüccarlarını aynı şekilde çalıştıran Türklerin başına gelen şey de böyle bir şeydi.

Bu kötüleşmenin, İtalyan refahı üzerindeki sonuçları çok ciddi olmuştu. Tıpkı Anadolu'nun iç bölgelerinin kontrolünü kaybeden Bizans İmparatorluğu gibi, İtalyan şehir-devletleri de, Türkler, Avrupa'ya doğru ilerlemelerini sürdürdükçe ticaret hinterlandlarının doğu yarısını kaybettiler. 1453'te Konstantinopol'ü fethettikten ve Bizans İmparatorluğu'nun son mirasını da söndürdükten sonra Sultan [Fatih], Karadeniz'i İtalyan gemilerine kapattı / yasakladı. Kısacası Konstantinopol, emperyal hizmetçi ve Karadeniz kıyılarının bütün ürünlerinin tekelci pazarı rolünü yitirmiş oldu. Ege'de ve (1520'den sonra ise) Suriye ve Mısır'da da, Osmanlı ticaret politikası, İtalyanların ekonomik faaliyetlerini son derece sınırlandırdı.

Bütün bunlarla eşzamanlı olarak İspanya, İngiltere, Fransa ve Almanya da, İtalyanların ekonomik etkilerini, kısmen devlet politikası yoluyla, kısmen de mahallî rekâbetin gelişmesi yoluyla geri püskürtüyorlardı. Ne var ki,

İtalyanların ekonomik idare alanındaki başarıları geriledikçe, Avrupa'daki İtalyan liderliği, bu kez farklı bir alana kaydı. Çünkü lokal ekonomik hayat, orantısal olarak İtalyanların sofistikasyon ve kompleksite düzeyine ulaştırmayı başardıkları, bizim Rönesans kültürü olarak bildiğimiz şeyin Alplerin ötesinde benimsenmesi, gerçekten de çok canlı bir imkâna dönüşmüştü. Dolayısıyla, İtalyan şehir devletlerinin Avrupa'daki ekonomik üstünlüklerini kaybetmelerinden bir yüzyıl ya da biraz daha uzunca bir süre daha (takrîben 1500'lü yıllar civarına kadar), İtalyanların Alplerin ötesindeki hinterlandın iç bölgelerine dek uzanan kültürel etkileri devam etmiş, hatta önemini daha da artırmıştı.

Bu tür bir "ekolojik" süreklilik, normal olarak görülebilir. Klasik Grek kültürünün bütün bir Akdeniz'e yayılması, Atina'nın ve Ege civarındaki zeytinyağı ve şarap ihraç eden bölgenin ekonomik gücü çökmeye başladıktan sonra gerçekleşmişti. Latin düşüncesi, ilim ve irfan hayatı, Roma İmparatorluğu'nun batı taşra bölgelerine, İtalyan ekonomisi hâlihazırda İspanya ve Galya'daki zeytinyağı ve şarap üretimi nedeniyle büyük bir krizin eşiğine sürüklendiği zaman nüfûz edebilmişti.

Biraz önce de gördüğümüz gibi, Müslüman İspanyol kültürünün ve Bizans kültürünün her iki medeniyetin kalbine / merkezî bölgelerine, askerî ve ekonomik felâket büyük bir darbe indirdikten sonra, daha uzak yerlerdeki insanları daha güçlü bir şekilde çekmeye başlamışlardı. Kezâ, aynı şekilde, Gotik sanatın ve skolastik felsefenin kuzey-batı Avrupa'nın sınırlarının ötesine taşarak kaynaşması, Akdeniz'de şövalyenin üstünlüğünün sona erdirilmesi ve kuzey-batının ormanlık arazilerinin ekonomik dönüşümü, taze ormanların tarlalara dönüştürülmesi nedeniyle tabiî sınırlarına ulaşmaya başladığı zaman vukû bulmuştu.

İtalyan Rönesans uygarlığının kendine özgü özellikleri konusunda burada bir şeyler söyleme ihtiyacı pek fazla duymuyorum. 14. yüzyılın İtalyan yazarları, Roma antikitesi için yoğun bir hayranlık, buna mukâbil olarak da, Bizans ve "Gotik" uygarlık tarzları içinse, dikkat çekecek ölçüde bir küçümseme duygusu geliştirmişlerdi. Bu değer hükümleri, bizim tarihî terminolojimize derinlemesine sirâyet etmeyi hâlâ sürdüren yeniden-doğuş fikrini meşrûlaştırıyor-

du. 1300 ile 1500'lü yıllar arasındaki kuzey İtalya'nın siyaseti, aslında bir bakıma antik Greklerin şehir-devletleri arasındaki mücâdeleleri andırıyordu; ve monarşik yönetime doğru yönelme, (başka yerden çok Venedik'te) klasik antiketinin siyasî tecrübesini tekrarlıyor görünüyordu. Niccolo Makyavel (ö. 1527) ve diğerlerinin antik yazarları önemsemelerinin temel nedenlerinden biri buydu.

Ancak, antikite ile İtalyan şehir-devletleri arasındaki benzerlikler, pek çok bakımdan yapaydı; farklılıklar ise oldukça derindi. Bu ilişki, sanatta çok iyi ifadesini buluyordu. Örneğin, heykel sanatına bakalım: İncelenebilecek ve hayranlık duyulabilecek kadar sayısız antik anıt, az çok olduğu gibi kaldığı için antik modellerin etkisi, en çok ve en güçlü şekilde heykel alanında görülüyordu. Yine de Mikelanj'ın (ö. 1564) eserleri, örneğin "Davut" heykeli, antik Roma'nın sanatıyla çıplaklık olarak dış görünümü bakımından bir benzerlik göstermesine rağmen, ruh ve anlam bakımından derin bir farklılık arzediyordu.

Eğer Mikelanj'ın sanatı ile antik Grek ve Roma sanatları arasındaki farklılıklar incelenecek olursa, meselenin özünün, rönesans sanatçısının eserini belirleyen bir tür bir ben-idraki'nde gizli olduğu görülür. Mikelanj, bu tür bir stili, bilinçli olarak tercih etmişti: Antik heykeltraşlar, yalnızca bir sanat geleneğini biliyorlardı ve o sanat geleneğinin sınırları içinde eser veriyorlardı; böyle yapmayı tercih ederek ya da cehâletlerinden ötürü bu eserleri böyle yapmıyorlardı.

Bu, gerçekten de, bana öyle geliyor ki, çok mühim, merkezî önemi hâiz ve klasik antikite ile İtalyan Rönesans Uygarlığı arasındaki farklılığı çok iyi ortaya koyan bir örnektir. İtalyan dünyası, antikitede olduğundan çok daha fazla ve ikna edici bir şekilde, çoğulcu / pluralist bir dünyaydı. İtalyan hümanistler tarafından göklere çıkarılan pagan / putperest Roma, tek bir yüksek kültür modeli biliyordu; o da Grek kültürüydü; ve yalnızca küçük bir zengin ve güçlü adamlar sınıfı, bu kültürü aktif bir şekilde paylaşabilecek konumdaydı. 14. ve 15. yüzyıllardan itibaren Avrupa'nın eğitimli insanları, çok sayıda medeniyetin varlığının en azından farkındaydı; Hint ve Çin medeniyetleriyle, İslâm medeniyeti ve pagan antikitesi hakkında bir şeyler biliyorlardı sadece.

Dahası, bizzat Avrupa'nın içinde, çok daha fazla iç çeşitlilik ve kompleksite mevcuttu. -Temelde gayrimenkul ve vergi gelirlerini toplayan kişilerden oluşan- bir avuç zengin azınlık ile, yoksulluğun pençesinde kıvranan çoğunluk arasındaki keskin kutuplaşma, antikitede büyük ölçüde hâkimdi. Bu gerçek, antikitede, Ortaçağ ve Rönesans Avrupa'sında olduğundan çok daha basit, çok daha kırılgan bir sosyal yapının inşa edilmesine neden olmuştu. Sonraki çağda, müşterek şirket örgütlenmesi hızla artış göstermişti; her saban ekibinin tarlalara girmesine eşlik eden bir işçi grubundan bizzat Latin Kilisesi'nin geniş "şirket"ine kadar her yerde kendini göstermişti. Köyler ve kasabalar, yatırım yapan şirketler, loncalar, askerî şirketler, dînî "tarikatler", teritoryal yönetimler, krallığın mâlikâneleri, yeni doğan uluslar ve diğer korporasyon / müştereklik biçimleri ya da kurumları, açıkça "evrensel" olduğunu iddia eden Kilise korporasyonu ile mütevâzi saban ekibi arasında bir yerlere düşüyordu. Bu tür bir çoğulculuğun ortasında, örtüşen üyelik [aynı anda farklı kurumlara üyelik ve aidiyet] bir istisnâ değil, yegâne kuraldı. Çatışma ve iç ayrışmalar, bir grubun çıkarları diğerlerininkiyle tam olarak örtüşmediği için, bu, şirket entitelerinin / sayılarının sonsuz miktarda artmasıyla sonuçlanmıştı; ve şirket örgütlenmesi, en yoksul ve en zayıf sınıfların irâdelerine belli bir ağırlık veriyordu.

Entelektüel çoğulculuk da, toplumun karmaşık şirket yapılanması tarafından "destekleniyordu". Sözgelişi, skolastik felsefenin temellerinin farklılaştırılmasında / çeşitlendirilmesinde bir faktör olarak Dominiken tarikatiyle Fransisken tarikatı arasındaki rekâbeti ya da her biri kendi fikirlerinin kabul gördüğü çevrede yaşayan ve desteklenen Makyavel ile Savonarola'nın nasıl olup da aynı Floransa kentinde bir arada yaşayabildiğini ve birbirlerinin tınılarını / farklılıklarını nasıl olup da teşvik edebildiklerini düşünün. Şirket yapılarının rönesans kültürünün ana merkezlerinde olduğu gibi, çeşitliliği kurumlaştırdığı bir toplumda, insanların çoğu, neye inanmaları, nasıl hareket etmeleri, ne yapmaları gerektiğine dair, daha basit ve daha az çoğulcu ortamlardakinden daha fazla, daha önemli ve daha bilinçli seçimler yapmak zorundaydılar. Mikelanj'ın keskisinden taş figürlerine yansıyan şeyden okuduğumuz ben-idraki, onun sanatı ile, onun incelediği ve *aştığı* Roma heykel eserleri arasındaki farkı iyi bilen herkese bir şeyler söyler.

Eğer modernliği, ikna edici bir toplum ve kültür çoğulculuğunun ayırt edici bir işareti olarak alırsak, 1500'lü yıllara gelindiğinde, Avrupa, modernliğine giden yolda, bir hayli yol almıştı, diyebiliriz. Avrupa'daki ekonomik ve kültürel egemenlik merkezleri, kuzey-batı Avrupa'nın ve Rusya'nın yükselişiyle, Moğol gücünün Doğu Avrupa'ya âniden hücum etmesiyle, Müslüman İspanya'nın ve Bizans'ın çöküşüyle refah, güç ve yaratıcılığın İtalya'da yoğunlaşmasıyla birlikte keskin bir şekilde parçalanmıştı. Yine de, bu dönemin sonuna gelindiğinde, İtalya'nın bir bütün olarak Avrupa'daki konumundaki zayıflama, Osmanlı, İspanyol ve diğer teritoryal devletlerin yükselişe geçmeleriyle birlikte, apaşikâr bir gerçek hâline gelmişti. İtalyan kültürel gücü, kendisini, bir yüzyıl ya da biraz daha uzunca bir süre göstermeye devam etmişti; ama 1500'den sonra ortaya çıkan yeni kalıplar, bu tarihi, geleneksel ve haklı olarak, ortaçağ ve modern zamanlar sıfatıyla adlandırılagelen dönemler arasındaki ana sınır / ayırım çizgisi şeklinde almayı meşrûlaştıracak kadar önemli olmuştu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

16. yüzyıldan sonra avrupa

1500'lü yıllara gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî gücünün ve artan idarî kudretinin doğuya, İspanyol İmparatorluğu'nun ise batıya doğru yürümelerinden önce, kuzey İtalya'nın şehir-devletleri tarafından kurulan ekonomik imparatorluklar, hâlihazırda güçlerini yitirmeye başlamışlardı. 16. yüzyılın başlarında, hem Türkiye, hem de İspanya, Venediklilerin ya da herhangi bir diğer İtalyan şehir-devletinin ellerinde mevcut olan maddî kaynakları fersah fersah geride bırakacak ölçekte güçlü deniz donanmaları kurdukları zaman, bu güç[ler dengesi] değişimi, kritik bir aşamaya girmişti. Venedik ile Türkler arasında yapılan (1499-1503 tarihleri arasındaki) savaş, dönüm noktası olmuştu; zira, işte o zaman, ilk kez, Venediklilerin denizcilik yetenekleri, daha düşük sayıdaki bir donanma karşısında büyük bir yenilgiye uğramıştı. İşte bu tarihten sonra Akdeniz'de, yalnızca İspanyollar, Osmanlıların gücüne yaklaşabilme bakımından Osmanlılara karşı koyabilecek konumdaydı. Sonuç, 1516 yılında İstanbul'un Cezayir'i zaptetmesiyle birlikte deniz gücünü ilk kez Akdeniz'in batısına kadar genişletmesiyle başlayan ve her iki tarafın da, dikkatlerini başka yerlerdeki daha kritik cephelere çevirebilmeleri için birbirleriyle kalıcı bir barış anlaşması imzaladıkları 1481 yılına kadar süren bir dizi deniz savaşıydı.

Deniz donanması tasarımındaki öncü ve çığır açan yenilikleri geliştirirken, nitelikle niceliği zaman zaman birbirine karıştırma çabalarına rağmen

(sözgelişi, Venediklilerin icat ettikleri ve 1571 İnebahtı Deniz Savaşı'nda ağır silahlı savaş gemilerinin çok iyi sonuç almasında olduğu gibi) İtalyan donanması, İspanya ile Türkiye'nin Akdeniz'in hâkimiyetini ele geçirme mücâdelesinde, 16. yüzyıldaki rekâbette yalnızca iki taraf arasında yardımcı roller oynayabilecek kadar zayıflamıştı. İtalyan deniz gücünün çöküşünün kaçınılmaz sonucu, İtalyan refâhının ve zenginliğinin ticârî temelinin zayıflaması olmuştu. Venedik, Milan, Floransa ve Ceneviz'in ekonomik hinterlandı, kuzey İtalya'daki kendi siyasî sınırlarına kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Onların 14. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki bölgelerarası ekonomik hâkimiyetinden geriye kalan şeyler, Alpler'in ötesine uzanan lüks eşya trafiği ile ister bankacılar, müzik üstadları, mühendisler, mimarlar, isterse akrobatlar olarak olsun, bütün Avrupa sathına yayılan uzmanlaşmış beceriler ve "hizmetler" olmuştu.

Dolayısıyla, Akdeniz'deki jeopolitik roller, bir kez daha alt üst olmuş, tersine dönmüştü. İspanya ve İstanbul, uygarlığın merkezleri olarak çöküşleri, 11. yüzyılda İtalya'nın yükselişinin yolunu açan [Hıristiyanlar tarafından çökertilen] Müslüman İspanya ile [Osmanlılar tarafından fethedilen] Bizans "Konstantinopol"ü, [Endülüs-sonrası] İspanya'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî bakımdan tahkimine / güçlenmesine kadar İtalyanlar için önemli ekonomik hinterlandlar işlevi gören ve son derece geniş topraklardan gelerek daha üstün / zengin kaynakları harekete geçiren İtalya'nın şehir-devletlerini geride bırakan güçlü devletlerin ve yüksek kültürlerin yatakları hâline geldi. Bununla birlikte, takrîben 1500'lü yıllardan itibaren İtalyan şehir-devletleri, sürekli artan bir şekilde mahallî kaynaklarla yetinmek ve ayakta durmak zorunda kalmıştı ve sanatta / "resimde", müzik'te, davranış biçimlerinde ve Avrupa'nın çoğu için din'de, güzel zevk'in tanımından başka hâkimiyet kurucu bir etki oluşturma özelliğini ve kâbiliyetini yitirmişti.

İtalyan refahının / ekonomisinin bu büyük çöküşü, bir de askerî işgallerle daha büyük bir darbe aldı. Önce Fransızlar (1494), ardından İspanyollar (1502), İtalya'nın boş / açık topraklarına girdiler; ve bir yığın kavga, tartışma ve kargaşadan sonra, uzun süren ve acı veren bir savaşın tohumlarını ektiler. Savaş, Fransa'nın Cateau-Cambresi Antlaşması'yla, İtalya'nın tamamına İtalya'nın hâkim olmasını kabul ettikten sonra 1559 yılında sona erdi. 1494 yı-

lından önce, tam egemen olan ve bütün Avrupa'ya öncülük ve liderlik yapan İtalyan şehir-devletleri, iki kuşaklık bir zaman dilimi içinde, üstün yabancı askerî güçler karşısında sürekli tekrarlanan yağmalamalardan ve çaresizliğin, hiç bir şey yapamamanın neden olduğu aşağılanmadan çok büyük darbe yedi. 1559 yılına gelindiğinde, İspanyol imparatorluğunun hemen taşrası olmayı kabul etmeyen Napoli ve Milan gibi şehir-devletleri, kendi güçlerinden ziyade, güçlü yabancıların yol açtığı zararlar nedeniyle bağımsızlıklarını zar zor sürdürebilir hâle gelmişlerdi.

İtalya'da çok güçlü bir şekilde filizlenen rönesans ruhu, Alplerin ötesinden gelen askerlerin yağmalamalarının kurbanı olan büyük sanat ve lüks merkezlerinin art arda erozyon yaşaması nedeniyle, ölümcül bir darbe aldı. 1527 yılında Roma'yı zapteden, 16. yüzyılın ilk onyıllarında papalık sarayını rönesans düşüncesinin ve sanatının büyük merkezleri hâline getiren İmparator V. Charles, hâmiler ve sanatçılar halkasını sona erdirdi. Bundan sonra, yalnızca Venedik, rönesans değerlerine ve tutumlarına / yaklaşımlarına sıcak bakıyordu; öte yandansa, İtalya'nın geri kalan kısmı, kısmen İspanyol-esinli otoritatif dînî hakîkati tanımlama ve ardından da pekiştirme çabalarına sahne oldu.

Varlıklarının vargücüyle, bütün doğru-düşünen insanlar tarafından uğruna hizmet edilecek olan kurtarıcı hakîkat tasavvuru, rönesans'ın parlak günlerinde İtalyan sarayları ile ticarethânelerini câzibe merkezleri hâline getiren çok yönlü insan potansiyeli ve yaratıcılığı kadar cezbediciydi. Bu tasavvur kısmen, rönesansın, kendi kaderinin ve talihinin yapıcısı olan insanlık tasavvurunun yetersizliğine ve tutarsızlığına karşı geliştirilen tabiî, zarûrî ve mantıkî bir reaksiyonun sonucu olarak doğmuştu. Zira, İtalya üzerinde felâket üzerine felâketin yağdığı bir çağda, ister bireyler, isterse kentlerde biraraya toplanan kişiler olsun, insanların kendi kaderlerini kontrol edemediği, aksine, kendilerinin kontrolü dışındaki güçlerin "oyuncakları" olduğu apaçık ortadaydı.

Ancak İtalyanları ve Avrupa'nın diğer halklarını rönesans kültürünün bireyci, bireyselleştirici ideallerini terketmeye ve bunun yerine, otoritatif bir inanç formülasyonu ve güven verici bir dindarlık rutini aramaya iten şartlar, yalnızca İtalya'da vukû bulan her şeyden çok daha geniş kapsamlı şartlardı. 1500 yılının öncesindeki ve sonrasındaki onyıllarda, önceki tecrübe kalıpla-

rıyla çatışan bir dizi keskin ve ânî ayrışma, her yerdeki Avrupalıları ve her sınıftan insanı derinden sarsmıştı. İşte bu, Avrupa tarihinde yeni bir dönemin oluşumunu meşrûlaştıran ve başlatan yegâne tarihtir.

Bu yıkıcı yenilikler arasında her şeyden önce geleni ve önemli olanı, top ve diğer ateşli silahların yaygın kullanılmaya başlanmasıyla birlikte patlak veren siyasî başkaldırılar ve kargaşalardı. Gerçekten de, hem Osmanlı devletinin doğu Akdeniz'de yükselişe geçişi, hem de İspanya'nın batı bölgelerinde gücünün hızla artışı, silahlanmadaki bu barut devrimine bağlıydı. Toplar, bir kaç saat içinde en muhkem şekillerde tahkim edilen ve korunan şatoları ya da şehir surlarını bile dövmeye başladıktan kısa bir süre sonra, iyi donanımlı topçu birliklerine sahip herhangi bir hükümdâr, iradesinin, görece oldukça uzak bölgelere kadar hükümfermâ olmasını sağlayabiliyordu. Mahallî savunmalar, bir kaç büyük topa ve bunları savaş alanına taşıma imkânlarına [teknolojisine ve gücüne] sahip olan hükümdarların önünde hiç bir zaman bu kadar çabuk teslim bayrağı çekmiyorlardı ve çekmemişlerdi (Türklerin 1453 yılında Konstantinopol'ü kuşatmaları sırasında yaptıklarına ve devâsâ topları savaş alanına büyük bir marifetle taşımayı başardıklarına benzer bir başarı, bunun ilk çarpıcı örneklerinden birini oluşturuyordu).

Osmanlı ve İspanyol imparatorluklarının güçlenmelerinin yanısıra, Avrupa topraklarındaki barut devriminin en sarsıcı ve çarpıcı sonucu, kuzey-doğuda Moskova'nın gücünü tahkim etmesiydi. Rus topraklarının, Büyük Moskova Dükü III. İvan ile (hükümranlık tarihleri: 1462-1505), onun vârisi III. Basil'in (hükümranlığı, 1505-1533) nehir yoluyla kolaylıkla taşınabilen topları, Moskovalı hükümdarların, Novgorod, Tver ve Pskov gibi kadîm rakiplerinin saldırılarını (en azından görece) kolaylıkla püskürtebilmelerini sağladığı için, olağanüstü büyüklükte devâsâ bir imparatorluk inşa etmelerini mümkün kılmıştı.

Bütün Rus toprakları üzerindeki hâkimiyetini ilan ettikten sonra Moskova gücü, silahlarını, Volga kıyılarındaki Moğol İmparatorluğu'nun kalıntılarına çevirdi ve bunun sonucunda (1533-84 yıllarında hükümran olan) Korkunç İvan, 1557 yılından itibaren Rus İmparatorluğu'nun sınırlarını Hazar havzasına kadar genişletti. Artık bundan böyle Sibirya, ulaşılamaz ve aşılamaz

bir engel oluşturma özelliğini yitirdi. Bir nehir sisteminden ötekine geçen ve bir kaç tüfekten ve yerli cesaretinden başka bir şeyi olmayan Cussack kürk eşyası tâcirleri ve kâşifler, 1637 yılına gelindiğinde, Rus hâkimiyetini Pasifik'e kadar genişlettiler. Sadece bu Rus hâkimiyetinin tesis edilmesinden önceki Moğol imparatoru ile Yeni Dünya'nın [Amerika kıtasının] çağdaş İspanyol imparatorluğu, geniş topraklara sahip olmak bakımından şimdilerde zuhûr eden Rus imparatorluğuyla boy ölçüşebilir durumdaydılar.

Bununla birlikte, Batı Avrupa'daki erken modern zamanların silah devrimi, geri tepmişti. (1519-58 yılları arasında hükümran olan) V. Charles'ın Hapsburg İmparatorluğu, bir ara, kapsama ve hükümranlık alanı bakımından Moskova ya da Türk devletiyle mukâyese edilebilecek çapta bir devlet kurabileceğini düşünerek hareket etmişti.[12]

Ancak V. Charles, Avrupa'daki topların kontrolünü tekeline alabilmeyi başaramamıştı. Top imalatı için kritik kâbiliyetlerin ve malzemelerin, Avrupalı yöneticiler için pek çok kaynaktan temininin mümkün olabildiği geç ortaçağlarda madencilik ve metalürjiye dayalı lüks ürünler üretilmesini mümkün hâle getiren boyutlar kazanacak kadar gelişme göstermişti. Dünyanın başka yerlerinde, görece sınırlı miktarda metal arzı, metal üzerinde tekelleşmeyi kolaylaştırmıştı. Dolayısıyla, Hapsburgların gücünü frenlemek için Hollandalıların, Fransızların, İngilizlerin, Danimarkalıların, İsveçlilerin ve Türklerin çabalarıyla pekiştirilen ve sık sık da kışkırtılan Almanya ve İtalya'da Hapsburglar'a gösterilen mahallî muhâlefet ve direniş, Batı ve Orta Avrupa'da çok sayıda egemen devletin varolmasını sağlamak için kâfi olmuştu.

Varolabilmek, varlıklarını sürdürebilmek için, handiyse bütün Avrupalı yöneticiler, ordularını toplarla ve diğer silahlarla donatmak için olağanüstü gayret sarfetmenin zarûrî olduğunu anladılar. Bu tür araçlar, kullanılmadığı zaman paslanmaya mahkûmdu: Dolayısıyla Avrupalı yöneticiler, savaş kışkırtma işine soyunarak "kralların sporu"na girişmekten kendilerini alıkoyamı-

12. Burada, hepsi de top kullanarak o zamana kadar elde edemedikleri kadar geniş topraklar üzerinde hâkimiyet kuran Manchu Çini'ni, Tokugawa Japonyası'nı ve Babür Hindistanı'nı zikretmeye gerek yok sanırım.

yorlardı artık. Bunun sonucu, Avrupalı yöneticilerin, refah, güç ve görkem peşinde koşuşturmaları nedeniyle Avrupalı toplumları patlamaya hazır bir bomba hâline getirerek büyük bir kargaşanın ortasına fırlatmak olmuştu. Medenîleşmiş dünyanın başka yerlerinde daha büyük devletler, tek başlarına ağır silahlar üzerindeki etkili tekellerini koruyorlardı ve savaş için silahlanmaya ve kaynaklarını, rekabetçi bir şekilde harekete geçirmeye, dikkatlerini yoğunlaştırma ihtiyacı hissetmiyorlardı.

Bu rakip devletlerin güçlenmesi, kuzey-batı Avrupa'da istikrarsızlığı ve belirsizliği artıran bir örnek oluşturuyordu. Siyasî bölünmeler, kültürel ayrışmaları körüklüyordu. Özellikle de, ortaçağlarda genel olarak kabul edildiği gibi, eğitim ve idarede Latince'yi müşterek dil olarak benimsemeyi sürdürmek yerine, yaklaşık bir düzine "ulusal" dile, edebî ve idârî medya / vâsıta olarak işlev görme onuru kazandırıldı. [Bütün taraflar için de] karşılıklı olarak anlaşılması zor bu edebî dillerin kullanılmaya başlanması, ulusal gruplar arasındaki kültürel ve entelektüel ayrışmalar yaratıyor ya da en azından bu tür ayrışmaları körüklüyordu. Öte yandan, asırlarca süren İngiliz hâkimiyetinden sonra Galler ve İrlanda'nın tarihinin de gösterdiği gibi, her ne kadar müşterek egemenlik, bölgesel husûsiyetlerin yok olmasına yol açmamışsa da, tek bir devletin sınırları içindeki mahallî farklılıklar aşınmaya başlamıştı.

Erken modern Avrupa'nın siyasî plüralizmi, öyle sanıyorum ki, çok esaslı ve ayrıcalıklı bir gelişmeydi. Medenî dünyanın geri kalan bütün kısımları, top kullanımının geniş, emperyal devletleri tahkim etmekle / güçlendirmekle merkezî otoriteye kazandırdığı pekiştirilmiş güce reaksiyon / tepki gösterdiği zaman, bunun, batı ve orta Avrupa'daki tek sonucu, her biri, komşularıyla hem barış zamanlarında, hem de özellikle de savaş zamanlarında birbirleriyle yarışan, güç rekâbeti içinde olan bir düzine mahallî egemenlikleri körüklemek olmuştu. Bu tür bir siyasî yapı, birbiriyle yarışan devletlere bazı avantajlar vaadeden rakip ideolojilerin fitilini ateşleyen ve herhangi bir teknik ilerlemenin kıvılcımını çakarak tavında dövülen bir demir gibi hareket ediyordu.

Barut devriminin, bir de, önemli bir denizcilik boyutu vardı. Ağır silahlarla donatılan [savaş] gemiler[i], çok uzun mesafelerden gelen saldırılara karşı kendilerini etkin bir şekilde savunabiliyorlardı. Bunun bir sonucu olarak, Av-

rupalı denizciler, 1500'lü yıllardan önce, uzak mesafelerdeki okyanuslarda seyretmeyi öğrendikleri zaman, onların gemilerinin, deniz savaşında, diğer gemilere nazaran daha dayanıklı, daha dirençli olduğunun ispatlanması olmuştu. Dolayısıyla, Avrupalı işgalciler ve korsanlar, sayıları az ve ülkelerinden bir hayli uzakta da olsalar, istedikleri zaman istedikleri yerlere kolaylıkla gidebileceklerini farketmişlerdi; Asyalı ve Amerika kıtasındaki Kızılderililerle karşılaştıklarında, onları, başlıca hazır kaynak şeklinde güç kullanarak ya da güç kullanmakla tehdit ediyorlardı. Avrupalı bu yeni silahlarla yapılan deniz savaşı taktiklerinin ne kadar başarılı sonuçlar verdiği, bir kaç Portekiz gemisinin, hem Akdeniz'de, hem de Hint Okyanusu'ndaki geleneksel taktiklerin icap ettirdiği gibi, gemilere ilâve asker alabilmek için geminin kapanmasına ve sonra da askerlerin gemiye alınmasına imkân tanıyan geleneksel yöntemleri kullanarak sayısal üstünlük sağlamalarına bile izin vermeden, Hint Müslümanlarına ait daha büyük bir deniz filosunu yenilgiye uğrattığı (Hindistan'ın batı kıyılarında yapılan) 1509 yılındaki Diu Savaşı, çok iyi gösteriyordu.[13]

Yüksek denizlerde, özellikle de Atlantik kıyılarında ya da yakınlarında yaşayan halklar üzerinde hâkimiyet kurmaları, Avrupalıların okyanus ötesi maceralara soyunma iştihâlarını kabartıyordu. Dolayısıyla, bir kâşifler, misyonerler ve tüccarlar ordusu, 16. ve 17. yüzyıllarda, okyanus ötesinden getirdikleri şeylerle, ülkelerindeki insanların dikkatlerini kendileri üzerinde tutmayı başarmışlardı. 1550 yılına gelindiğinde Atlantik ötesi ve diğer teşebbüsler, gerçekten ciddî önem kazanmaya başladı ve bundan sonraki süreçte, Avrupalıla-

13. Kuzey Atlantik'in fırtınalı kıyılarında yokolmamak, varolabilmek için gemiler, sert rüzgâr ve büyük dalga şoklarına direnebilecek ve dayanabilecek kadar güçlü inşa edilmek zorundaydı. Topların hiç bir hasar görmeden yelkenlilerin geri çekilebilmelerinin oldukça kolay olduğu ispatlanmıştı. Ne var ki, daha az fırtınalı denizler için tasarlanan yelkenliler, atılan bir kaç top ateşinden hemen sonra paramparça oluyorlardı. Bu nedenledir ki, Avrupalıların denizdeki topçuluklarıyla başedebilmek için bütünüyle yepyeni bir gemi inşası tekniğinin geliştirilmesi gerekiyordu; ancak hiç bir Asya halkı -hatta Japonlar bile- böyle bir şeyi gerçekleştirmeye soyunmadı. Avrupalıların 1500-1900 yılları arasında dört asır boyunca denizlerde kurdukları üstünlük ve hâkimiyet, şövalyelerin, kara savaşlarında 900-1300 yılları arasındaki dört asırlık hâkimiyetlerine denk bir üstünlük ve hâkimiyetti ve tastamam onun kadar uzunca bir süre devam etmişti.

rın aktivitelerinin çapı ve ölçeği, Atlantik, Hint ve Pasifik okyanuslarında her geçen gün daha da hızlandı ve büyüdü.

Bunların sonucunda, Avrupa'ya yeni bir refah, yeni bilgiler ve yeni teknikler ile yeni fikirler akmaya başlamıştı; ve bütün önemli hakîkatlerin çok uzun zaman önce, insanlığın küçük bir kısmı tarafından keşfedildiğine ya da açığa çıkarıldığına inanmak, Avrupalılar için gittikçe zorlaşıyordu. Gerçekten de Avrupalıların çoğu, 17. yüzyılın ortalarına kadar böyle bir şeye inanmıyorlardı. Öte yandan, büyük ölçüde pagan klasiklerinin öğretilmesine dayanan seküler klasik eğitim biçiminden ve özellikle de Hıristiyanlık'ın (ve İslâm'ın) kutsal hakîkatlerinden kopmak, Avrupalıların kolay kolay kaldıramayacağı, tahammül edemeyeceği ve dolayısıyla kabul edemeyeceği bir şeydi. Bir yerlerde, bir şekilde, hakîkat ve kesinliğin bulunması gerekiyordu; ya da herkes, öyle olduğu konusunda hemfikirdi.

Hepsinin de ötesinde, İspanyollar, Mexico ve Peru'da son derece verimli gümüş mâdenî yatakları açtıklarında, Avrupa'nın fiyat sistemini alt-üst etmişlerdi. Ürünler, nakit paranın artışıyla orantılı bir şekilde artmadığı için, gümüş arzı arttıkça, fiyatlar bir anda tavana vuruyordu. Ne olup bittiğini kimse anlayamıyordu. Fiyatlar fırladıkça ve her türden geleneksel ekonomik ilişki biçimi yeni ve eşi görülmemiş bir baskıya maruz kaldıkça, hemen herkes, bütün bunlarının yegâne nedeninin, haketmediklerinden fazlasını bir yerlerde, bir şekilde haksız yere "iç eden" kötü, açgözlü insanlar olduğuna inanıyordu. Ücret, kira ve vergi oranlarının gelişigüzel şekillerde düzenlenmesinin neden olduğu gerçek zorluk, gerçekten kimin suçlanması gerektiği konusunda insanların kafası bir hayli karışık olmasına rağmen, hızla sirâyet eden açgözlülüğün kök salmasıyla, daha da başa çıkılamaz bir hâl alıyordu.

Bu faktörler, Avrupalı halklar arasında patlamaya hazır olağanüstü şartlar oluşturdu. Büyük bir belirsizlikle karşı karşıya kalan insanlar, susamışçasına kurtarıcı bir hakîkat arayışı peşinde koşuşturuyorlardı; ve bu kurtarıcı hakîkati bulduklarında, hep birlikte bunun, evrensel olarak tanınması, kabul edilmesi ve yayılması için kolları sıvadılar. Bu tür hareketlerin gücü ve çapı, fikirlerin ve teknik bilgilerin daha önce görülmediği kadar hızla ve kolayca yayılmasına ve eğitimin olmasa bile, en azından ideolojinin demokratikleşmesi-

ne imkân tanıyan 1450'li yıllarda matbaanın icadıyla tahkim edilmiş ve artırılmıştı.

Luther'in Hıristiyan Kilisesi'ni reform etme önerisi, çağın tedirgin edici şartlarına gösterilen tepkinin [response = üretilen cevabın, çözüm önerisinin] artketipik bir örneğidir; ancak Avrupa'nın her bir köşesinde de, bunlarla mukâyese edilebilecek hareketler zuhûr etmişti. Lutherçilik de dahil, önem verilen bütün hareketler, siyasî otoritelerle girilen ittifaklarla birlikte başarıya ulaşıyordu. Gerçekten de, Avrupa'nın büyük devletlerinden her biri, kendisini, reforme edilen, arındırılan dînî hakîkatin bir versiyonuyla muhkem bir şekilde özdeşleştiriyordu. Dolayısıyla, siyasî bağlanma ile dînî sadâkat özdeşleşmişti; çünkü, yabancı bir dine inanan bir tebaanın, bu inanç / din biçimine sahip olanları koruma altına alarak kendisine itaat etmeyi tercih etmesi büyük bir ihtimaldi.

Bu süreçte, doğu ve güney Avrupa'da, siyasî yöneticiler ve dînî liderler, kuzeybatıdakilere oranla daha başarılı olmuşlardı. İspanya'da, sözgelişi, duygusal olarak yoğun Katoliklik'le emperyal İspanyol krallarının gücünün özdeşleşmesi, Müslümanların ve Yahudilerin yarımadadan sürülmelerine neden olmuştu. Din değiştiren herkese kuşkuyla bakılıyordu ve bunların çoğu da, İspanyol engizisyonundan korktukları için çareyi İspanya'dan kaçmakta buluyordu. Moskova İmparatorluğu da, ana inançtan sapmayı ateşle ve kılıçla önlemişti. Aslında Büyük Dük III. Basil (hükümranlık yılları, 1505-33), sözde Yahudileşenlere karşı geliştirdiği muâmele biçimlerini, kendisine bir Hapsburg büyükelçisi tarafından anlatılan "sapkınlığı" [ana veya resmî inançtan kopma'yı], cezalandırma yöntemi olarak İspanyol engizisyon modelini benimsemişti.

Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nun başka dinden veya inançtan olanlara yaklaşımı son derece farklıydı; İslâm'ın Kutsal Yasa'sı [şeriat], İslâm'a itaatlerinin bir göstergesi olarak özel bir vergi ödemeyi (head tax=kelle vergisi) kabul öden bütün Yahudilere ve Hıristiyanlara, açıkça hoşgörüyle yaklaşılmasını emrediyordu. Ancak, 1499 yılından sonra Osmanlı hükümranlığının meşrûiyetine karşı, Azerbaycan'da ve civarındaki bölgelerde gözkamaştırıcı büyük bir mezhebî meydan okuma birdenbire patlak verdiği zaman, Osmanlı yönetimi, Müslüman tebaası arasında Sünnî ortodoksiyi pekiştirme kararı al-

dı. Rakip inanç / mezheplere açıkça bağlananlar, 16. yüzyılın ilk onyıllarında kanlı bir şekilde bastırıldılar; ancak, (1520-66 yıllarında hükümrân ve hükümdâr olan) Kanunî Süleyman 1520'den sonra tahta geçince, bu şiddet yoluyla bastırma politikasının yerini, kontrollü bir özgürlük ve heterodoksinin sınırlandırılması politikasına terkeden önlemler aldı. Böylesi bir esneklik politikası, Süleyman'ın Hıristiyanlık'a karşı büyük bir askerî zafer kazanması nedeniyle mümkün olabilmişti; ve ayrıca bu zafer, Sultan'ın, Müslüman dünyanın her yerinde herkesin gözünde meşrû bir otorite olmasını etkin bir şekilde sağlamlaştırdı.[14]

Yine, mezhebî meydan okumalar sona ermemişti. Aksine, Osmanlı Sultanları, doğu cephesindeki Safevî [şiî ama Türk] devletiyle dînî / mezhebî bir rekâbete / çatışmaya girişmek zorunda kalmıştı. Safevîler, Muhammed Peygamber'in [as] meşrû temsilcilerinin [halifelerinin] ve dolayısıyla, İslâm'ın gerçek liderlerinin kendileri olduklarını iddia ediyorlardı. Böyle bir komşu, Osmanlı Sultanları için, batıdaki Hıristiyan düşmanlarından daha fazla tehlikeliydi [püsküllü bir belâydı]; çünkü, iki Müslüman devlet arasında savaş, her ne kadar yeni bir fenomen olmasa da, İslâm'a samîmî olarak inanan mü'minlerin inandıkları doğrulara kesinlikle tersti, aykırıydı. Hıristiyan Avrupa'ya karşı İslâm'ın savunucuları olarak Osmanlı Sultanları, büyük bir sevgi gösterilen ve geleneksel olarak saygı duyulan bir rol üstlenmişlerdi. Ancak, Sünnî geleneğin (ortodoksisinin) savunucuları olan aynı Sultanlar, kendilerini diğer Müslümanlarla kapışma içinde bulmuşlardı; ki bu, diğer Müslümanlar tarafından hiç de hoş karşılanmıyordu. Dolayısıyla, Osmanlıların din politikası, biraz karışık bir politikaydı. Bununla birlikte, her sûretle olursa olsun İspanya'da ve Moskova'da bulunan engizisyon politikalarına dayalı hiç bir basit ve radikal çözüm, İslâmî geleneğin derinlikli ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hoşgörülü devlet ve yönetim biçimleriyle aslâ karşılaştırılabilecek nitelikte değildi.

Kuzey-batı ve Orta Avrupa'da dînî reformcular ve siyasî yöneticiler, az çok İspanya ve Moskova'da gerçekleştirilen türde bir dînî bütünlük ve birlik

14. McNeill, burada hilâfetin Osmanlılara geçişinden sözeder gibi; ama bilindiği üzere, hilâfet Osmanlılara Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle birlikte geçmişti. (ç. n.).

arayışı içinde olan yöntemleri hayata geçirmeyi amaçlamışlardı. Ancak, Almanya'nın hemen her bölgesinde mevcut olan "uydurma" ve kırılgan siyasî egemenlik modeli, dînî birliğin aslâ gerçekleştirilemeyeceği anlamına geliyordu. Öyle ki, rakip *doğru dînî hakîkat* yorumlarına / mezheplerine bağlanan rakip yöneticiler, birbirlerini tüketinceye kadar birbirleriyle kıran kırana savaşıyorlardı. Hâl böyle olunca, her ne kadar tekbiçimli din algısı, her farklı din yorumu tarafından da empoze ediliyor olsa da, bir bütün olarak Orta Avrupa'da, 1648 yılından itibaren bütün Almanya genelinde, tek bir dînî hakîkat biçiminin zorla empoze edilmeye çalışılması tam bir hüsranla sonuçlanınca, birden fazla Luthercilik, birden fazla Kalvencilik, birden fazla Katolikliğin zuhûr etmesi önlenemedi.

Fransa ve İngiltere'ye gelince... Batı Avrupa'nın bu iki büyük devleti de, dikkate değer dînî muhâlefete izin vermişti; bu, iki ülkedeki kralların ve prensliklerin daha hoşgörülü olmalarından kaynaklanmıyordu; aksine, kralın dinine muhâlefet eden asillerin ve kentlilerin hem İngiltere'de, hem de Fransa'da, kraliyetin temsilcilerinin başa çıkabilmelerinin gerçekten çok zor olduğunu anladıkları karşı güçleri organize etmeyi başarmış olmalarından kaynaklanıyordu. Fransa kralı XIV. Louis'nin zamanında, dedesinin Fransız Kalvencilerine dînî ve siyasî imtiyazlar tanıdığı Nantes Fermanı'nı 1685 yılında feshettiğinde, 16. yüzyılda dağılmaya başlayan sert dînî kavgalar ve çatışmalar her tarafa hızla yayılıvermişti. Sonuçta, Fransız yönetimi de, Fransa'nın içindeki muhâlifleri ve onların kalıntıları, cezalandırma ve kovuşturma konusunda İspanyol ve Moskova engizisyonlarından geri kalmayacak bir şiddet politikası uygulamaktan çekinmedi. İngiliz yönetimi ise, [Fransız yönetiminin aksine] en azından kısmen de olsa Hollanda'nın uygulamalarını taklit ederek, 1688'den [İngiliz Devrimi'nden] sonra açıkça hoşgörülü politikalar benimsemeyi tercih etmişti.

Bilinçli bir çabanın ürünü olmaktan ziyade, kazara uyguladıkları hoşgörü politikasının sonunda Hollandalılar, dînî hoşgörü politikasının çarpıcı olumlu sonuçlar verdiğini farkettiler. Kuzey Hollanda'nın birbirleriyle çatışma hâlinde olan prenslikleri arasında etkili bir merkezî yönetimin olmaması, tek-biçimli bir din anlayışını zorla dayatmayı anlamsızlaştırıyordu. İşte bu durum,

Avrupa'nın çoğu ülkesinde kovuşturulan çeşitli dînî grupların Hollanda'ya akın etmesine yol açtı; bunların pek çoğu, Hollanda'yı, 17. yüzyılın başlarında Büyük Güç konumuna yükselten ekonomik refah ve büyüme patlamasına aktif olarak katkıda bulundular. Daha sonraları, artık tahmin edilebileceği gibi daha önceki modellerde de gözlendiği üzere, (1680'lerden itibaren) Hollanda'nın ekonomik ve askerî gücü çökmeye başladığında, dînî hoşgörü politikası dahil Hollanda kültürünün pek çok yönü, artan sayıda Avrupalı devlet, bilim, sanat ve düşünce adamına örnek teşkil etti.

Eğer bir bütün olarak 1500 ile 1650 yılları arasındaki ya da civarındaki Avrupa'da inişli-çıkışlı olarak vukû bulan hâdiseleri kabaca gözden geçirecek olursak, İtalya'da yüksek rönesans döneminde belirginlik kazanan profesyonelleşmelere ve ideolojik çoğulculuğa karşı (özellikle de, bütünüyle şüphecilik olmasa bile, *dînî kayıtsızlık* şeklinde tezâhür eden gelişmelere karşı), insanların çeşitli reaksiyon biçimleri olarak tek bir kurtarıcı hakîkat arayışı ve zorlayışı gibi, birbiriyle uyuşmayan ve tutarsız çabalar içinde olduklarını görebilmemiz mümkündür. Öte yandan, Türkiye ve Moskova'da ise dînî reaksiyon, her ne sûretle olursa olsun, yüksek makamlardaki [saraylardaki] İtalyan kültürel etkisinin reddedilmesiyle başlayan bir dînî reaksiyondu. Sultan Fatih Mehmet (hükümranlık yılları, 1452-1480), İtalyan uzmanlarının pek çok açıdan kendisine hizmetlerini takdim ettikleri dînî bakımdan son derece hoşgörülü bir sarayın başındaydı. Onun ölümünden itibaren Müslüman dînî reaksiyon, Osmanlı sarayının, kısa bir süre sonra Safevîlerin şiî meydan okumalarına verilen tepkiyle birlikte yoğunlaştı. Bunun bir sonucu olarak daha sonra gelen Sultanlar, "seküler" eğitime hâmilik yapmaktan ya da yüksek [stratejik önemi hâiz] mevkilere İtalyanları yerleştirmekten vazgeçmeye başladılar; bunun yerine, kendi tebaaları arasında mevcut olan hünerlere ve fikirlere münhasıran yaslanmayı tercih ettiler.[15]

---

15. İtalyan uzmanlarının Osmanlı Sultanı'nın sarayındaki yerini, 1492 yılında [Endülüs'ün tarihten silinmesinden sonra] İspanya'dan kaçan ve Osmanlı'ya sığınan Yahudilerin akını almıştı. Bazı İspanyol Yahudilerinin, Hıristiyan Avrupa'nın sanatlarında ve hünerlerinde tam ve yetkin bir eğitimleri vardı ve bu Yahudiler, sahip oldukları bilgileri ve birikimleri, özellikle kendilerinin düşmanları olan İspanya hükümetinin Osmanlıların da düşmanı ol-

Moskova'da, Fatih Mehmet'in çağdaşı olan III. İvan (1462-1505) ise, Bizans imparatorlarının sonuncusunun soyundan gelen, ama bütünüyle İtalyan eğitimi ve kültürüyle yetişen Sophia Paleologus'la evlenerek sarayının kapılarını sonuna kadar İtalyanların etki ve nüfûzuna açıyordu. Maiyetinde, İtalyan topçular, mimarlar ve dikkate değer sayıda diğer uzman kişiler bulunduruyordu; bu yüzden hayatının sonlarına doğru, fikirleri muhtemelen dışardan gelen "Yahudileşmiş" bir saray kliğine tolerans göstermesinden kuşkulanılıyordu. Daha ölümünden önce İvan'a tepkiler gösterilmeye başlanmıştı. Yerine tahta geçen III. Basil ise, kendisini en ince ayrıntılarına kadar Ortodoks Hıristiyanlığı'nın koruyucusu olarak görüyordu. Onun kıskançlıkla koruduğu Ortodoks Hıristiyanlığı, İtalya'dan gelen sinsice ve haince saldırıyı henüz püskürtmüştü. Zira, Floransa Konsili'nde (1439) Rus Kilisesi'nin piskoposları Moskova'ya döner dönmez, hemen reddedilecek olan Papa'yla birleşme konusunda anlaşmışlardı. Daha sonraları Rus Ortodoks Kilisesi, mevcut ritüelleri harfi harfine tatbik etmesiyle ve yabancı olan her şeye derin bir kuşkuyla bakmasıyla ünlendi. III. Basil'in 16. yüzyılın başlarında geri döndüğü gelenek, işte bu *obscurantist* / karacahil gelenekti.

Batı Avrupa'da bile, İtalyan etkisine tepki gösteren unsurlar eksik olmuyordu. Luther'in (1483-1546) Roma'yı ziyaret ettiğinde tanık olduğu ve tam bir skandal olduğunu söylediği papalık sarayının bütün bu olan bitenler karşısındaki gevşekliğine ve vurdumduymazlığına dâir hikâyesi iyi bilinir. Luther'in Almanlar arasında oluşturduğu o patlamaya hazır cezbedici gücü, kısmen, cin fikirli ve düzenbaz İtalyanların, Almanların basitliğini ve dindarlığını kendi çıkarları doğrultusunda sömürmelerine duyulan yaygın kitlesel nefrete dayanıyordu. İspanya'da da zorlu Katoliklik reformu, İtalyanların yanısıra Yahudilerin ve Müslümanların, İspanya'daki (özellikle ekonomik) faaliyetleri vesilesiyle kışkırtılmış yabancı düşmanlığından beslenen Kardinal Ximenes (1437-1517) tarafından yürütülüyordu.

---

masıyla birlikte Osmanlı Sultanı'nın emrine ve hizmetine sunmuşlardı. Yahudiler, kendilerinin yerini 17. yüzyılın ortalarından itibaren Rumların almaya başlamalarına kadarki süre zarfında, yaklaşık bir yüzyıl boyunca Hıristiyan Avrupa'ya dair bütün meselelerde bilgi ve birikimlerine başvurulan uzmanlar olarak kabul edilmişlerdi.

Bütün bunlara rağmen, İtalyan rönesans kültürünün bu yönlerini reddedenler, diğer yönlerini, kabul ediyorlardı. Sözgelişi III. Basil, babasının İtalya'dan getirttiği istihkam uzmanlarını ülkesinden atmamıştı; bilakis, onların yeteneklerini, Avrupa'nın zaptedilmesi en zor (ve ayrıca da en güzel) korunaklı yerlerinden / kalelerinden birini, Moskof Kremlini yapmakta kullanmıştı. Kezâ, Kardinal Ximenes de, aynı şekilde İtalya'nın seküler düşünceli hümanistleri tarafından mükemmelleştirilen filolojik araştırma tekniklerine dayanan ünlü çok dilli İncil'in hazırlanmasının ve yayımlanmasının hâmiliğini üstlenmişti. Ve Alman Protestanlığı da, Philip Melanchton (1497-1560) ve diğerlerinin şahsında, tıpkı Kalven'in daha sonraları, Avrupa ve Amerika'nın reforme olmuş kiliseleri için yaptığı gibi, hümanist eğitim biçimlerinin ve bilimsel araştırmalarının meyvelerinin pek çoğunu Lutherci kilise geleneğine katmıştı.

Pek çok kültürel karşılaşmada olduğu gibi, İtalyan etkisini başarıyla reddedebilmek için "Mısırlıları ifsat etme"yi emreden, ister yani sözle veya yazılı metinle olsun, isterse daha sert büyük silahların müziğiyle olsun yabancılarla etkili bir şekilde tartışabilecek konuma gelebilmek için onlardan yeteri kadar bazı şeyleri ödünç almak demek olan İncil'in taktiklerine başvurmak zaruriydi. Avrupa'nın farklı kısımları, ifsat edici / bozucu yabancı etkileri kaldırıp atma itkisiyle, İtalyanların başarıları tarafından belirlenen standardı yakalayıp geçebilmek için, gerekli şeyleri ödünç alma ihtiyacı arasında farklı uzlaşmalara vardılar.

Genel olarak konuşmak gerekirse, İtalyan zevkinin ve kültürünün Fransa'da, İspanya'da ve İngiltere'de kabul edilmesi görece yaygındı; bunun nedeni, muhtemelen bu ülkelerde, İtalyan modellerinin kabul edilen câzibesine cevap üretmeye hazır dikkate değer grupların olmasıydı; ancak bunlar yine de, İtalyanların ekonomik sömürülerinden korkmayı gerektirecek bir şey olmadığını düşünen siyasî olarak güçlü bir devlete ve ülkeye ait olma duygusuyla aşırı savunmacı tepkilerden uzak durabilen kimselerdi. Shakespeare'in (1564-1616), pek çok oyununda İtalyan öykülerini ve ortamlarını serbestçe ve kolayca kullanabilmesi, bu tür bir tutumun izin verdiği verimli ilişkiyi çok iyi resmeder.

Doğu Avrupa'da ise, İtalyanların kâbiliyetlerinden faydalanabilecek gruplar az ve yetersizdi. Bunun bir sonucu olarak, Latin Hıristiyanlığı'nın sınırları içinde İtalyan rönesans kültürünün yayılması / kabul ettirilmesi, mahallî elitlerden ziyade, Roma kökenli olan misyonerlerin işiydi. 1570'lerde misyonerlik çalışmaları, Hapsburg ve Polonya topraklarında tam gaz hızla ilerlemişti; oysa, 1640'larda yalnızca Macarların üst sınıflarına mensup bir kaç kişi Hıristiyanlık'a döndürülebilmişti. "Barok" Katolikliği, Avusturya, Macaristan ve Polonya'ya Protestanlık'ın doktrinel / akidevî meydan okumalarına Katolik reaksiyonu ve İspanyol etkisi altında değiştirilmiş haliyle İtalyan rönesans kültürünün dogmatik olarak yapılandırılmış bir versiyonunu getirmişti.

Bu kültürün entelektüel ve sanatsal gücü bir hayli fazlaydı. Ortaçağ skolastisizmi ile hümanistik filolojinin terkibiyle oluşturulan etkileyici eğitim anlayışı, papalığın dogma [akîde / inanç esasları] ile ritüel / ibadet tatbikatını savunabilecek şekilde [yeniden] tanzim edilmişti; ve Katolik (özellikle de Cizvit) misyonerlerinin geliştirdikleri güçlü argümanlara dayalı bağlayıcı inanç gücü, pek çok kararsızın Hıristiyanlık'a kazandırılmasına katkıda bulunmuştu. Ortalama ailelerin çocuklarına verilen önceki eğitimden, entelektüel bakımdan çok daha güçlü olan hem seküler, hem de dînî eğitime dayanan okullar, Cizvitlerin Protestanları kazanmalarında ve diğer ayrılıkçı mezheplere kayan insanların yeniden Katolik inancına kazandırılmasında çok önemli bir rol oynamıştı. Bu kültürün, müzikte, mimaride ve resimdeki duygusal câzibesi ve sanatsal ifadesi de, gerçekten çok güçlü ve etkiliydi. Bu kültürde, günahın bile bir yeri vardı artık. Hem kilise mensubu olmayanların, hem de kilise mensubu olanların artık benimsemeye başladıkları cinsel bastırma ideali, tamamlayıcı unsurunu *karnaval lisansı*'nda bulmuştu; ve *günah itirafı*, pratik olarak herhangi bir kişisel soruna hazır çareler üretiyordu.

Barok Katolik kültürünün câzibesi öylesine fazlaydı ki, Balkanlar ve Rusya'daki Ortodoks Hıristiyanlar, onun câzibesinden kendilerini kurtaramıyorlardı. 17. yüzyılın başlarında, Konstantinopol'deki ve diğer merkezlerdeki Rum patrikleri, Rum / Bizans dünyasına İtalyan yüksek kültürünün bir versiyonunu ithal ederek "Mısırlıları ifsat etme" esprisine dayalı kendi kampanyalarını başlatmışlardı. Venediklilerin hâkimiyetleri altında muhâfaza edilen ve

geliştirilen bu eğitim anlayışının, Bizanslıların gözünde hem Aristo'cu (dolayısıyla yüzyıllarca süren kesintiden / kopmadan sonra yeniden uyarlanan kendilerine ait bir şey), hem de papalık-karşıtıydı (zira Cizvitler, 16. ve erken 17. yüzyıllarda, Padua Üniversitesi'de hâkim olan bilimsel akılcılığı kendilerine uyarlamayı başaramamışlardı). Sonuç, sonraki yüzyılda, stratejik yerlere yerleştirilen bir kaç Bizanslının, güçlü bir bilimsel / seküler eğitim almaları ve böylelikle çağdaş İtalyan kültürüne derinlemesine âşinâlık kesbetmeleri olmuştu. Bu tür kişiler, 1669 yılından itibaren başlayarak, Osmanlı Sultanlarının Batı'da artan bir şekilde hızla güçlenen düşmanlarıyla ilişkilerinde (Hıristiyan Avrupa'da geliştirilen yeni düşünce rüzgârlarına ya da hatta yeni teknolojilere bile gerekli dikkati göstermekten vazgeçen) Türklerin diplomatik sefirleri / elçileri olarak hareket ediyorlardı.

Papa Katolikliğinin meydan okumasına Moskofların reaksiyonu ise fırtınalıydı. Kiev'de ve başka yerlerde gözlenen eğitimdeki yenilikler, Rus Ortodoksisi'nin her yerde aynı olmadığını açıkça gösteriyordu. Ritüelde bazı küçük varyasyonlar / değişiklikler, Ruslara sirâyet etmişti elbette. Ancak herhangi bir değişikliği, en önemsiz değişiklikleri bile Ortodoksluğun terkedilmesi olarak gören koyu dindar çevreler, mahallî özelliklerine / kendine özgü farklılıklarına içten bağlıydılar. Bu tür bir durumda, hakîkî anlamda Ortodoks olan şeyin ne olduğuna karar verebilmenin en mantıklı yolu, Kilise Babalarının Rumca metinlerine ve ilk dönemde yapılan Konsiller'de alınan kararlara başvurmaktı. Ancak kısa süre içinde de anlaşıldığı gibi, bu, Rusların tatbikatlarında bazı değişiklikler yapılması anlamına geliyordu; ve "Eski İnançlılar" ["eski kafalılar"] olarak görülen pek çok Rus, diğerlerinin resmî reform ve ritüelin standartlaştırılması olarak yaptıkları yeniliklerin mantığını kabul etmeyi reddetmişti. Sonuç, Rus kilisesinde derin bir çatlak ve bölünme şeklinde tezâhür etti.

Değişime direnen Ortodoksluğa derinden bağlı olanların hepsini "Eski İnançlılar"ın saflarına katılmaya zorlamakla, bu bölünme, aslında Büyük Peter'in 17. yüzyılda başlattığı daha fazla teknik modernleşme dalgasına direnci paramparça etti. Çar Peter (hükümranlık yılları, 1689-1725), Hıristiyan hassasiyetlerini bütünüyle hiçe sayma yolunu tercih etmişti; çünkü pek çok "Es-

ki İnançlı", Tanrı'nın gerçek Ortodoks *Hıristiyan imanı*'nı / dinini korumaları için görevlendirdiği kişilerin bizâtihî kendileri -Çar ile Patrik-, açıkça dinden çıkacak işler yaptıkları için kıyâmetin yaklaşmakta olduğu bir dünyada her şeyi yeniden yerli yerine oturtarak düzene sokacak İsa-Mesih'in İkinci Gelişi'ni beklemeye koyulmuşlardı çoktan.

Bununla birlikte, Büyük Peter'in Rus tahtına oturduğu sıralarda İtalya, Avrupa'nın kültürel yaratıcılığının ana merkezi olma özelliğini yitirmişti. Hem Rönesans çoğulculuğu, hem de Barok Katoliklik, az ya da çok Alplerin ötesinin ve orta Avrupa'nın kültürel mirasına eklemlenmeye çalışmakla, güçlerini [boşa] harcamışlar / israf etmişlerdi: 10.-13. yüzyıllardaki Frenk uygarlığının sahip olduğu merkezî bölgelere yerleşerek kuzey-batı Avrupa'da yeni bir merkez tanımışlar ve tanımlamışlardı. Bu değişim, tıpkı aynı misyonla yola çıkan bir kişinin iki asır ya da daha öncesinde kesinlikle yapabileceği gibi, Büyük Peter'in, Batı'yı ziyaret etmeye karar verdiğinde kuzey İtalya'ya değil, Hollanda'ya gitmesiyle sembolize ediliyordu.

Bu esaslı değişimi doğuracak ne olmuştu, ne yaşanmıştı? Birincisi ve en apaşikâr olanı şuydu: İtalya ve bütün diğer Akdeniz ülkeleri, 17. yüzyılın başlarında alttan alta kök salan büyük bir ekonomik krizle karşı karşıyaydılar. Nüfus artışı, lokal gıda üretimini fazlasıyla aşmıştı; ve sorun, ormanlık arazilerin hızla ve yaygın olarak yok edilmesiyle daha da içinden çıkılmaz bir hâl almaya başlamıştı. Veba ve diğer bulaşıcı hastalık biçimleri de, tabiî olarak, mevcut gıda ile yetinmeye zorlamıştı; oysa, 1590'larda olduğu ve kısa bir süreliğine, ama dramatik bir şekilde gözlendiği gibi, Akdeniz şehirleri yalnızca istisnâî şartlarda ve durumlarda, Baltıklar'dan ithal edilen tahılın ücretlerini ödeyebiliyordu. Bununla birlikte, bu tehlikeli gıda-nüfus dengesinin yeniden tesis edilmesi, yeterli gıda teminini sağlamakta hemen hemen hiç bir işe yaramamıştı. Dolayısıyla, yakıt hem kıt duruma düşmüş, hem de pahalılaşmıştı, böylelikle bu durum, gemicilik endüstrisine ve diğer her tür endüstriye büyük bir darbe vurmuştu. Akdeniz toprakları, bu darbeden henüz belini doğrultabilmiş değildi. 7. yüzyılın başlarına gelindiğinde, hem büyük ölçekli ticaret, hem de büyük ölçekli sanayi, Avrupa'nın güney-doğu denizinin kalabalık kıyılarını terketti. Yalnızca, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki elektrik gücü şebeke-

si, Akdeniz Avrupası'nın geç 16. yüzyıldan itibaren kıyasıya ve ölesiye mücâdele ettiği yakıt-açığı açmazını aşabilme imkânı sunabiliyor.

Hiç şüphesiz ki ne İspanyol, ne de Osmanlı toprakları, İtalya kadar yoğun yerleşim sorunuyla karşı karşıyaydı; ve -örneğin sulama tarımı gibi- bazı apaşikâr imkânlar, İspanya'nın ve Avrupa Türkiyesi'nin gıda üretim kapasitesini olağanüstü bir şekilde artırıyordu. Ancak sosyal şartlar, bu tür bir tarımcılığın gerektirdiği büyük finansal yatırımı câzibeli kılacak kadar çiftçinin çalışkanlığını "ödüllendirmeye" yeterli değildi. Öte yandansa, ne hükümet yetkilileri, ne de özel / mahallî "derebeyler", gerekli çiftçi işgücünü zor kullanarak çalıştırabilecek teknik bilgiye ve teşebbüs ruhuna / muhayyilesine sahipti. Aksine, kurak bozkırlar ve ağaçsız yaylalar, siyasî şartlar, beşerî iş ve mülkiyet kalıpları ve kaba nüfus baskısının -insan, koyun (ve tabiî ki) keçi nüfusu basıncının- yol açtığı ve tetiklediği ekolojik felâketin habercisiydiler.

Akdeniz'in gıda ve yakıt krizinin sosyal etkisi, kentlerin nüfusunun azaltılması / boşaltılması ve zaten yeterince işsiz kalan insan kitlelerinin yeniden kır hayatına dönmeleri oldu. Orada, hiç olmazsa aç ağızlar, yiyeceğin üretildiği yere yakındılar. Böylesi bir rejimde, yoksulluk, cehâlet ve miskinlik kat be kat artıyordu, doğal olarak. Yeterince beslenemeyen ve belli becerilerden yoksun olan köylüler, sayı çokluğu bakımından toplumun çoğunu oluşturmaya başlamıştı. Avrupa uygarlığının merkezi olan İtalya ve Akdeniz, yalnızca entelektüel ve sanatsal yaratıcılık açısından değil, pek çok açıdan zayıflamış ve sönükleşmişti.

Her tarafa dal budak salan yoksulluk ve sefâlet, 17. yüzyıldan itibaren İtalyan, İspanyol ve Osmanlı yüksek kültürlerini derinden etkilemiş ve sarsmıştı. Gelirlerin handiyse dibe vurması, her tür imkânı müthiş derecede sınırlıyordu. Yine de yoksulluk, İtalya'nın ânî entelektüel çöküşünün yeterli bir izâhı olarak görülemez. 1609-10 yıllarında Galileo Galilei (1564-1642), yeni buluşu teleskopu, gökyüzüne çevirip de bütün dünyaya haftalarca gözkamaştırıcı keşifler yaptığını ilan ettiği zaman, o vakitler profesör olduğu Padua Üniversitesi, aynı zamanda Avrupa'daki tıbbî araştırmaların yegâne önde gelen merkeziydi. 25 yıl sonra Galileo, dünyanın güneşin etrafından döndüğü sapkın fikrine karşı kilise tarafından önceleri yapılan uyarıya delilli bir cevap verme-

yi başaramadığı için ev hapsine mahkûm edilmişti; ve Alplerin ötesinde, bir zamanlar Padua'yı şöhrete kavuşturan kalibrede öğrencileri ve hocaları cezbeden yeni merkezler geliştirilirken, Padua biliminin o muazzam günleri artık yokolup gitmişti.

Olan şey şuydu: 16. yüzyılın Roma Katolikleri'nin kâinâtın bütün bir haritasını çıkarma ve insanın kâinâtın içindeki yerini belirleme konusunda gösterdikleri başarılı çabalar, 17. yüzyılın başlarındaki yeni verilerle ve yeni fikirlerle uzlaşmaz bir şekilde çatışan ve çarpışan otoritatif [sorgulanamaz] bir doktrin yaratmıştı. Hem Barok Katolikliği, hem de resmî Osmanlı İslâmı tarafından üretilen ahlâki-entelektüel hakîkat sistemlerinin tamamlığı [kendi kendine yeter olduğu inancı], paradoksal sonuçlar doğurmuştu. Bütün önemli sorulara verilen otoritatif / tartışılamaz ve sorgulanamaz ve görece şek-şüphe kaldırmaz cevaplar, tam insanların istedikleri ve bu sistemlerin de son derece ikna edici şekillerde ürettikleri cevaplardı. Onların gücü, burada gizliydi; kafası karışıklar için temelde câzip gelen yönleriydi bu. Ancak prensip olarak, tıpkı bir demir zinciri gibi akıl yürütme zinciri de, en zayıf bağından daha güçlü değildir; bütünlük / tamamlık da, aynı zamanda büyük / radikal bir zayıflık üretir. Herhangi bir konuya muhâlefet etmek, otomatik olarak, bütün bir inanç sisteminin otoritesinin sorgulanması olarak algılanıyordu.[16] Kaldı ki,

16. [McNeill'in bu gözlemleri, İslâm için ne yazık ki geçerli ve doğru değildir. İslâm düşünce tarihi, McNeill'in bu gözlemlerine ihtiyatla bakılmasını gösteren bir tarihtir. Müslümanlar, pagan / putperest antik Yunan düşüncesiyle derinlemesine ilişki kurmuşlar, sözgelişi pagan antik Yunan düşüncesini çok iyi özümsemişler, ardından da ondan yararlanmanın yollarını bilmişler ve sonunda bu düşünceyi, ataları olan Avrupalılara öğretmişlerdi. Avrupalı Hıristiyan skolastikler, antik Yunan düşüncesini Müslümanlardan öğrenince, Hıristiyanlık'ı paganlaştırma yoluna gitmişler; ve sonunda, Aziz Augustine'le birlikte seküler bir aklın temelini atarak, Hıristiyanlık'ın beslenebileceği derin vahyî ve hikmet geleneği kaynaklarını kurutacak; ve en sonunda da Hıristiyanlık'ın, bir otorite ve hegemonya kaynağı olarak marjinalleşeceği, tarihin kurucu aktörü olma özelliğini yitireceği ve günümüze gelinceye kadar tarihte tatile çıkmak zorunda kalacağı tehlikelerle dolu yolun taşlarını kendi elleriyle döşemekten kurtulamamışlardır. İslâm dünyasının, akıl-vahiy düalizmi yaşamadığını; vahyin, Hıristiyan dogması gibi aklı dışlayan değil, aklı kucaklayan, açan, açığa çıkaran bir bütünleyicilik ilişkisi içinde, aklı olabildiği ölçüde yaratıcı şekillerde kullanabildiğini görüyoruz. İslâm dünyasının, seküler modern Batı uygarlığının meydan okuması karşısında yaşadığı

aynı otoriteler ve hakîkî belirleme prosedürleri, her bir doktrini ve öngörülen davranış biçimini teminat altına alıyorlardı. Dolayısıyla teolojik uzmanlar, delillerin ve argümanların aksine, güneşin dünyanın etrafında döndüğünü deklare etiklerinde ne kadar ikna edici olurlarsa olsunlar, reddedilmek zorundaydılar; tıpkı, Galileo'nun 1616'da ve yine 1632'de kendisine zarar verebileceğini bile bile keşfettiği ve ortaya koyduğu [ve böylelikle kilisenin dogmatik görüşünü reddettiği] gibi.

şaşkınlık ve geri çekilme, Batı'da yaşanan akıl-vahiy ya da din-bilim düalizmi / çatışmasıyla açıklanabilecek bir şaşkınlık ve geri-çekilme değildir. Seküler modern Batı uygarlığının geliştirdiği agresif, şiddete dayalı, başkası'na, başka dinlere ve kültürlere hayat hakkı tanımayan meydan okuma, Batı'daki bütün çağdaş büyük düşünürlerin de gözlemledikleri gibi, insanlığın önündeki en büyük tehlikedir. Sözgelişi, Levi Strauss, insanlığın önündeki en büyük tehlikenin "Batı uygarlığının türlü saldırıları nedeniyle kültürlerin yok edilmesi", insanlığı bekleyen en âcil görevin ise, "kültürlerin kurtarılması" olduğunu deyim yerindeyse bir antropolog ve düşünür olarak haykırmıştır adeta. Çünkü, 300 yıllık görece çok kısa bir uygarlık çiçeklenmesi ve dünya hâkimiyet dönemi yaşayan Batı uygarlığı, Toynbee'nin deyişiyle "insanlık tarihindeki 26 medeniyetten 16'sını fiilen tarihten silmiş, 9'unu ise fosilleştirmiştir." Seküler modern / postmodern Batı uygarlığının meydan okumasına maruz kalan kadîm / hikmet medeniyetlerine dayalı bütün diğer medeniyetler, yaratıcı ruhlarını ve kurucu iradelerini yitirerek, ölü, antropolojik dinler / medeniyet iskeletleri hâline getirilmişlerdir. İslâm, Seküler Batı uygarlığının meydan okuması karşısında yaratıcı ruhunu ve kurucu irâdesini yeniden harekete geçirmesini mümkün kılabilecek kadar ana kaynaklarına sahiptir. Bu kaynaklara her zaman sahip çıkabilir ve bu kaynaklara sahip çıkabilme irâdesi gösterdiği andan itibaren seküler / saldırgan Batı uygarlığının meydan okumasına karşı, şiddete dayanmayan, herkesi kucaklayabilecek güçlü bir cevap üretme imkânını her zaman yakalayabilir. Bugün, soğuk savaş'tan sonraki süreçte postmodern söylemlerle ve yöntemlerle İslâm'ın örtük bir şekilde küresel / seküler sistemin önünde en büyük tehdit olarak konumlandırılmasının ve yaklaşık çeyrek asırdır İslâm'a karşı örtük ama gerçek postmodern bir savaş veriliyor olmasının nedeni budur. McNeill, Avrupa'daki sorunu, parçalı / seküler Batı kozmolojik tasavvuru üzerinden, başka medeniyetlerin de sorunuymuş gibi algılıyor. O yüzden, Osmanlı veya İslâm medeniyetinin yaşadığı sorunu, İslâm'ın sunduğu kozmolojik tasavvur ekseninde, ama modern tarihte yaşanan bütün büyük / küre ölçekli sorunları da gözönünde bulundurarak anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştığımız zaman, özelde Osmanlı, genelde İslâm medeniyetinin yaşadığı bunalımı daha iyi anlayabilir, anlamlandırabilir ve bu bunalımın nasıl aşılabileceği konusunda ancak o zaman sarih bir öneride bulunma imkânına kavuşabiliriz, diye düşünüyorum. - (ç.n.).

Bu şartlar altında bilge ve ihtiyatlı bir insan, şüphelerini, kendisine bile ifade etmekten sakınıyordu; ve bunun yerine, makul ölçüde rahat olabileceği, mevcut inanç ve davranış sistemi içinde sığınabileceği bir kovuk, bir hücre [belki de bir fildişi kule] arama yoluna gidiyordu. Dolayısıyla, ister Müslüman, isterse Hıristiyan olsun, bu tür bir zengin ve insicamlı / tutarlı entelektüel geleneğin mirasçıları, kendilerini genellikle, entelektüel uyumluluğun ve yerleşik hakîkatlere derin saygı duymanın ahlâkî bakımdan doğru ve zarûrî olduğuna inandırıyorlardı. Başka şartlar altında, yeni fikirleri geliştirmekte öncülük edebilecek kapsamlı bir eğitim almış zeki ve duyarlı kişiler, bütün bir inanç sisteminin nâzik bir şekilde iç içe geçtiğini, birbirine bağımlı bir şekilde çalıştığını en iyi idrak edebilen ve Gaileo gibi, "dar kafalı", "saygısız" uzmanlara karşı mevcut "sistem"i savunmak için en fazla çaba gösteren kişilerdi. Dahası, Galileo'nun yeni ve "aykırı" [heretical = yaygın inançlara uymaması anlamında "sapkın"] fikirler, yanıltıcı / yanılabilir ve beşerî duygulara dayandığı için tabiatı gereği, hatalı olmaya açık olan fizik ve astronomiyle ilgili gözlemlere dayanıyordu. İlk ilkeler'den dikkatli bir çıkarsama, mantıkî bakımdan daha güvenli, güvenilir ve güven verici görünüyordu; özellikle de bu tür çıkarsamalar, kutsal dînî hakîkatleri desteklediği (ya da en azından onlarla harmonize edildiği) zaman.

Hiç şüphesiz ki, erken 17. yüzyılda Akdeniz topraklarının ekonomik ve entelektüel şartları, birbirine göre hareket ediyor, birbirine göre değişiklik arzediyordu. Eğer ekonomik şartlar son derece sınırlayıcı olmamış olsaydı, belki de o zaman, entelektüel meselelerde dogmatik otoriteye uyumlanmak, hiç de o kadar icbar edici olmayacaktı. Ya da tam tersi de doğru bunun: Eğer, eğer dînî açıklamalar ve ekonomik zorluklar karşısında önerilen dînî çareler çok etkili ve etkileyici bir şekilde hemen devreye sokulmamış olsaydı, insanlar, ekonomik ve siyasî alternatifler bulabilmek için daha yoğun çaba gösterebilme imkânı yakalayabilirlerdi. Ancak, bildiğimiz gibi, ekonomik sınırlamalar ve izin verilebilecek *dogmatik* tanımlamaların zorlamaları ve işleri daha da zorlaştırmaları, eş zamanlı olarak İspanya'da da, İtalya'da da ve Osmanlı topraklarında da devreye girdirilmişti. Sanatsal yaratıcılık, kesin *doktrinel anlam*'la zorunlu olarak sınırlandırılmayan, hatta en resmî faaliyet-

lerde bile düşünce kontrolünden kaçabilen, özellikle müzikteki (hem Türk müziğindeki, hem de İtalyan müziğindeki) yaratıcılık daha uzunca bir süre devam etmişti.

17. yüzyılda Akdeniz Avrupa'sının karşı karşıya kaldığı çıkmaz, aynı anda Avrupa'nın diğer iki bölgesinin, hızla büyüyen / genişleyen ekonominin avantajlarını keyifle yemeye başladığı bir zaman diliminde sözkonusu olduğu için daha da dikkat çekiciydi. Kuzey-batıda, Hollanda, İngiltere ve Fransa, 17. yüzyılın sona ermesini müteakip başarılı bir Atlantik-ötesi sömürgeleştirme çabasına soyunmuşlardı. Ayrıca bu üç ülkede de, Hint Okyanusu'nda da olağanüstü kazanımlar elde etmeye başlamışlardı. İspanyolların ve Portekizlilerin enerjilerinin tükenmesiyle birlikte bu kuzey-batı ülkeleri, Kuzey Amerika'ya hareket etmişler ve daha agresif şekillerde yerleşmek için kendi rollerini oynamaya, Hindistan'ı ve Baharat Adaları'nı sömürmeye, Karayipler'deki şeker tarlalarını geliştirmeye ve daha başka yollarla imparatorluklarını okyanus ötesinde yaymaya ve yerleştirmeye başlamışlardı. 14. yüzyılda İtalyanların ekonomik hâkimiyetlerinin sırrının önemli bir parçası olan -tahvil şirketleri, ekim alanlarının yönetilmesi, finans muhasebeciliği vs gibi- denizaşırı yatırımları örgütleme teknikleri, 1600'lü yıllara gelindiğinde, kuzey-batı Avrupa ülkelerinde bütün yönleriyle öğrenilmiş ve uygulanıyordu. Bu şirketler, daha önceleri Cenovalı ve Floransalı işadamlarının gerçekleştirdikleri aynı parlak başarıyı bu kez, Hollandalı ve İngiliz işadamlarıyla gerçekleştiriyorlardı.

17. yüzyılda kuzeydeki refah patlamasını, iki önemli tekn(oloj)ik gelişme desteklemişti / mümkün kılmıştı. Bunlardan birincisi, tarımla ilgiliydi: 17. yüzyılın Hollandalı ve İngiliz çiftçileri, sistematik deneme ve büyük ölçüde deneme-yanılma yöntemiyle tarlayı nadasa bırakmadan ürünün kesintisiz olarak nasıl alınabileceğini keşfetmişlerdi. Ekilebilir arazinin her yıl üçte birini, hatta daha fazlasını nadasa bırakmak, geleneksel demir sabanıyla yapılan tarımcılık için çok önemliydi. Çünkü bu, ürün olgunlaşırken, sabanı, yaz aylarında başka işlerde kullanmayı mümkün kılıyordu. Daha da önemlisi, bu, aksi takdirde ürünün yetişmesini engelleyecek kadar toprakta çoğalıveren yabanî otları yok etmenin etkili bir yoluydu. Aynı sonucun, şalgam ekili toprağı çapalamakla da elde edilebileceği keşfedilmişti. Daha sonra şalgamlar, kışın

stok yapılarak da geliştirilebilir olmuştu ve böylelikle çiftçinin, geleneksel yöntemle yapılabildiğinden daha fazla hayvanı besleyebilmesi sağlanabiliyordu. Bunun bir alternatifi, *kaba yonca* ya da baklagil ekimi yapmaktı. Bu da, yabanî otların erkenden, güçlü bir şekilde büyümesini engelleyerek, kışlık hayvan yemi üretilmesini kolaylaştırıyor ve eşzamanlı olarak da, topraktaki azotun korunmasını sağlayarak, gelecek bir ya da iki yıl için toprağın verimliliğini artırıyordu. Bu ve benzeri (örneğin, sabanların tasarımı, mekanik tohum ekme âletleri ve tırmıklar gibi) yenilikler, daha öncekine nazaran her hektar ve her tarım işçisi başına, daha fazla gıda / ürün üretilmesine imkân tanıyordu. Bütün bunların tabiî sonucu, toplam nüfusa oranla kişi başına yüzdelik olarak gıda üretimiyle ilgili olmayan işlerde çalışabilecek daha fazla sayıda kişinin var olması olmuştu.

Akdeniz topraklarına çok ağır bir darbe indiren (ve muhtemelen 14. yüzyıldaki kuzey-batı Avrupa'nın refahının / ekonomisinin geriye gitmesinden de kısmen ya da büyük ölçüde sorumlu olan) yakıt azlığı sorunu, kömürün daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla çözümlendi. Kolaylıkla işlenebilir kömür ocakları, Newcastle ve Tyne haricinde diğer yerlerdeki denizcilik yapmaya hazır bölgelerde bulunduğu için, İngiltere bu konuda özellikle avantajlı konumdaydı. Bu maden ocakları, Londra'ya ve diğer Kuzey Denizi limanlarına kolaylıkla taşınabilecek yerlerdeydi. Ahşap ürünleri, özellikle de gemi yapımına uygun olan meşeler çok azdı ve çok az miktarlarda piyasaya sürülebiliyordu; o yüzden de, özenle korunuyordu. Dahası, 18. yüzyıla kadar kükürt ve kömürden üretilen diğer kimyevî madenler, demire karıştığı ve demiri kullanılamayacak kadar kırılganlaştırdığı için kömür, demir dökümünde kullanılamıyordu. Bu nedenledir ki, Batı Avrupa'nın orman kaynaklarını, demir dökümünü güçleştirecek kadar kuruttuğu / tükettiği bir zaman diliminde, ormanları bol miktarda odun kömürü sunduğu için, İsveç ve uzak Rusya, başlıca demir üreticisi ülkeler olmuşlardı. Dolayısıyla kömür, ağacın yerini alabilecek çok mükemmel bir madendi. Bu değerli maden, Akdeniz'deki bozulan / kötüye giden ekonominin problemlerini hafifletmişti ve kömür-zengini Kuzey'in, gıda üretimi işinden kurtulan işgücünün, çeşitli miktardaki yeni endüstriyel (ve ticârî) faaliyetlerde kullanılabilmesine izin veriyordu.

Böylelikle, gıda ve yakıt ihtiyaçlarını az-çok tatmin edici miktarlarda karşılamaya başladıktan sonra kuzey-batı Avrupa, İtalya'nın daha önceleri bütün bir kıta çapında oynadığı hâkim ekonomik rolü oynama konumuna yerleşti. Merkezde az arzedilebilen hammaddeler ithal edilebilirdi ve ithal ediliyordu da: Baltıklar'dan tahıl, ahşap ürünleri ve demir; Kuzey Amerika kolonilerinden, onların Karayipler'den getirdiği şeker, Virginia'dan temin ettikleri tütün, Hindistan'dan getirdikleri pamuk ve Çin'den temin etikleri çay gibi yeni olan ya da yeni önem kazanan ürünler ithal ediliyordu. Önce Hollandalıların, ardından da 1688 yılından itibaren İngilizlerin eline geçen denizgücü üstünlüğü, Akdeniz de dahil, okyanus rotaları ve Avrupa'nın kıyı suları üzerindeki ticârî hâkimiyetini pekiştiriyordu.

İngiltere'nin bir ada ülkesi olması, özellikle avantajlıydı İngiltere için; çünkü, İngiliz kıyıları boyunca dar deniz geçitlerinin kontrolü, kara savunmasına fazla yatırım yapmayı gereksiz kılıyordu. Kaynakların kamusal harcamalara tahsis edilmesi konusunda parlamentonun takındığı "cimri" tavır, refahın / zenginliğin vergilerden daha hızlı artış gösterdiği, böylelikle özel yatırımların arttığı ve kişilerin bundan daha fazla yararlandığı ve sermaye birikiminin oldukça mütevazi şartlara sahip kişilerin ellerinde toplandığı anlamına geliyordu. Sosyal skalanın en tepesindeki zengin daha da zenginleşiyor, kimi zaman arazi spekülasyonundan ya da çok uzak yerlerdeki büyük ölçekli yatırım spekülasyonlarından büyük kârlar elde ederek olağanüstü ölçülerde zenginleşiyordu. Böylelikle İngiltere'de, sayısız dükkân işleticisi ve profesyonel insanın en tepesinde yer alan müreffeh aristokrasi ve ekonomi oligarşisi, İngiliz toplumuna, 20. yüzyıla kadar süren ayrıcalıklı bir orta sınıf patlaması armağan ediyordu.

Kuzey-batıdaki bu muhkem başarılara, doğudaki büyük ölçekli sınır ötesi ekonomik büyüme eşlik ediyordu. Ukrayna, Romanya ve Macarya'nın bozkır toprakları, 17. yüzyıla kadar otlanan sürüler ve onlara bakan bir kaç insanın görüldüğü uzayıp giden yeşil arazilerden ibaret kalmıştı. Tarımcılar, Tatar süvarilerinin köle ve ganimet elde etmek amacına mâtuf çeşitli fasılarla akınlar gerçekleştirmeleri nedeniyle en vaatkâr ve en verimli arazilerde bile hayatta kalmakta zorlanıyorlardı. Tatarlar, Kırım'da iskân eden ve 1557 yılından iti-

baren Osmanlı Sultanları tarafından üstü örtük bir şekilde korunan bir zamanların başedilmesi çok zor Moğol İmparatorluğu'nun kalıntıları ve vârisleriydiler.

Tatar yağmacılığı, savunması çok zayıf tarım yerleşimcilerinin yaşadığı sınır cephelerini bulmaya ve vurmaya dayanıyordu. Tabancalar yaygınlaşmaya ve daha iyi askerî örgütlenme sistemi bir uçta Avusturya'da, diğer uçta da Rusya'da teşekkül etmeye başladıkça, denge, yavaş yavaş ama sonunda kesin olarak Tatarların aleyhine değişmişti. (Bu arada, yerleşimciler, kimi zaman çok dayanıklı olmalarına rağmen, hiç bir zaman çok iyi organize olamıyorlardı.) Yerleşimciler, önce teker teker, sonra da sel gibi ilerlemişlerdi. Rusya'nın, Ukrayna'nın çoğunu zaptettiği 1667 yılından sonra ve Hapsburglar'ın 1699 yılından itibarense Macarya'nın çoğunu kontrol etmesiyle birlikte, doğuya doğru hareketler, büyük doğu Avrupa devletlerinin resmî bürokrasilerinin yönetimi tarafından kesin ve nihâî olarak kontrol ediliyordu.

Macarya'dan ve Ukrayna'dan uzaklaştırılmalarına rağmen, Türkler bile Romanya'nın yeşil alanlarını topyekûn tarıma açabilmişlerdi. Bu, sonuçta Osmanlı yönetiminin İstanbul'u bir kez daha, daha yeterli şekilde besleyebilmesine izin verdi; çünkü, Türklerin buralardaki taşraları yönetmeleri için atadıkları Hıristiyan (1711 yılından sonra da Yunan) yerel yöneticiler aracılığıyla vergi ve gayrimenkul gelirleri olarak topladıkları nakit paralar karşılığında Romanya hububatı çok iyi fiyatlarla Osmanlı'ya ihraç ediliyordu. Tıpkı 17. yüzyılın başlarında Akdeniz'in bütün diğer büyük şehirleri gibi İstanbul'un da sorun yaşamasına neden olan gıda problemi, böylelikle aynı yüzyılın ikinci kısmında bütünüyle çözümlenmişti. Kezâ Osmanlı askerleri de, daha fazla gıda arzının sözkonusu olması nedeniyle, yeni bir rahatlama elde etmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit, Rusya ve Avusturya'ya bir hücum savaşı açmasından sonra gelişen ve başarısız 1683 İkinci Viyana Kuşatması'nın başlatılmasıyla zirveye çıkan Köprülü canlanması / dirilişi, eğer Romanya'nın çok iyi geliştirilmiş tarım kaynakları olmasaydı, aslâ mümkün olamayacaktı.

Genel olarak konuşmak gerekirse, güney-doğu Avrupa'da çimenlik arazilere son veren öncüler, donanımsız ve b/ilgisiz çiftçilerdi. Oysa, bozkırların uçsuz bucaksız uzayıp giden geniş arazileri, tabiatıyla, buğday ekimi için çok

idealdi. Dolayısıyla, teknik olarak yetersiz imkânlarla yapılan tarımcılıkta bile çok iyi ürün alınabiliyordu; ve nehir taşımacılığının ucuz olması, çok uzak köşelerdeki Ukrayna şehirlerinden Ukrayna hububatının pazara ulaştırılmasını mümkün kılıyordu. 1667'de ya da daha öncesinden itibaren Rusya'nın güney sınır bölgelerinde artan tahıl üretimi, hem Rus askerlerini ve memurlarını, hem de Urallardaki demir işçilerini ve başka yerlerdeki daha önemsiz sanayi işçilerini besliyordu. Nehir taşıma ağı, hububatı (ve diğer ürünleri) uzak bölgelere taşımayı yaygın bir pratik hâline getirdiği için bu durum, Rus devlet gücünün hızla gelişme kaydetmesine yol açtı. 1774 yılından itibaren Rus gemileri, Türk boğazlarından serbest geçme ve Akdeniz'e girebilme hakkı elde edince, Odessa ve Karadeniz limanlarından yapılan yoğun ihracat, Ukrayna hububat tarlalarında dağ gibi birikmeye başlayan ürünlerin taşınması için bir başka geçiş yeriydi. Dolayısıyla Rus hububatı, Akdeniz halklarına öylesine geniş ölçekte ve uygun fiyatta ulaştırıldı ki, bu durum, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz'deki şehir ahâlilerini derinden etkileyen kronik gıda azlığı sorununu büyük ölçüde gidermeye yetmişti.

Açıktır ki, Rusya'nın kendi geniş karakıtası, kuzey-batı Avrupa'nın ise deniz-aşırı sınır cephelerinde gösterdikleri olağanüstü gelişmeler, Avrupa kıtasının ara bölgelerine özel bir baskı yaptı. Polonyalılar ile İsveçliler, (Polonya'nın tarım bakımından Ukrayna'da, İsveç'in ise ahşap ürünler ve demir üretiminde) doğudaki sınır cephe gelişmesinin ilk evrelerine katılmalarına rağmen Moskova otokrasisiyle başa çıkabilecek kadar güçlü devlet yapısı tanzim edemediler. Bu nedenle, 18. yüzyılda bu iki devlet de, Rusya'nın oyuncağı hâline geldiler. Pek çok Alman devleti de, Almanların batı komşusu Fransızlarla aynı duruma düştü. Ancak Prusya ve Avusturya, 18. yüzyılın ortalarında İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük güçler sınıfına dahil olabilecek lokal yerlerden gelen kaynakları, askerî ve arz sistemini yeteri kadar destekleyecek şekilde harekete geçirmeyi öğrenmişlerdi.

Prusya'nın / Lehistan'ın başarısının sırrı, üstün idaresi ve yanısıra özel ve şirket menfaatlerini, devletin âli / yüce menfaatlerine sert yöntemlerle boyun eğdirme becerisinde gizliydi. İşgalci yabancı güçlerin, yıllarca Lehistan topraklarını yağmalamalarına yol açan 30 Yıl Savaşları'nın (1618-48) bıraktığı

ağır ve acı hatıralar, Lehistan'ın askerîleşmiş bir idare kurmasının temel itici gücünü oluşturmuştu. Avusturya devlet gücü, Türklere karşı Hıristiyan Avrupa'nın ana koruyucusu olma rolünden çok faydalanıyordu; çünkü "kâfir"e [Hıristiyan olmayana] karşı savaşta müşterek ve özel olarak vergi vermeyi ya da askerî hizmetlerde bulunmayı reddetmek, imparatorun diğer Hıristiyanlarla savaşmak için yola çıktığında karşılaştığı direnişten dikkate değer biçimde çok daha azdı.

Genel olarak konuşmak gerekirse, Rusya'nın, devlet kaynaklarını sınır uçlarındaki gelişmelerden artırması, Avusturya ve Lehistan'ın devlet gücünün ise idârî manipülasyon / entrikalar yoluyla yoğunlaşıyor olması, hızını 17. ve 18. yüzyıllarda da, az çok devam ettirdi. Başka türlüsü şöyle denecekti: Rusya'nın idarî yapısının gelişmesi ve Rusların teknik becerilerinin yetersizliği / kusurları, Rus devlet gücünün dayandığı üstün coğrafî ve demografik / nüfus temeliyle dengeleniyordu. Bununla birlikte, Büyük II. Katerina'nın (1762-96) hükümranlığı döneminde Rusya, batılı komşularını teknik ve idârî meselelerde yakalamaya ve Türkleri ise kesinkes geçmeye başlamıştı.

Rus gücünün sonuçta tırmanışa geçişi, beş ayaklı büyük güçten oluşan devletlerarası ilişkiler yapısını alt etme tehdidi sunuyordu. Bu, Avrupa'da ilk defa vukû bulan bir şey değildi. Zira, bir asır öncesinde de Katerina'nın Rusya'sı çok ağır vergiler ödüyordu; Fransız monarşisinin (1643-1715 yılları arasında hükümrân ve hükümdâr olan) XIV. Louis döneminde tahkim edilmesi de, Avrupa'nın güç dengesini, alt üst etmekle tehdit etmişti. Ancak Louis'in üstünlüğünün temeli, Hollanda, İngiltere ve Avusturya ittifakı tarafından durdurulmuştu. Fransızlara karşı verilen uzun süreli savaşlar, Hollanda'nın kaynaklarını bitme noktasına getirmiş ve Amsterdam'ın, 17. yüzyılın başlarında keyifle sürdürdüğü ticârî hâkimiyetini aşındırmıştı.

17. ve 18. yüzyıllarda uluslararası güç dengesinin tekrar tekrar savaş ve diplomasi yoluyla ayarlanması, aslında aklın ve hesaplamanın / matematiğin insan ilişkilerinde kazandığı küçük bir zaferdi. Bir bütün olarak Avrupa uygarlığı açısından daha da önemli olan nokta, hükümdarların ve diğer yöneticilerin orduları bürokratikleştirerek şiddetin uygulanmasını rasyonelleştirmiş olmalarıydı. Burada o bildik eski ilkeler geçerliydi: M. Ö 7. yüzyılda Asur kral-

ları, orduda görev yapanların meslekî yükseliş kalıplarını düzenli olarak belirlemişler, ganimet ve başka şeylerde onlara yeteri kadar fazla para ödeyerek askerlik mesleğini câzip hâle getirmişlerdi. Roma ve Bizans emperyal idarecileri de, aynı şekilde, komutanları belirlenmiş, imparator ya da onun görevlendirdiği bir vekili tarafından atanan, ödenen ve yükseltilen savaşa hazır ordu kavramına âşinâ idiler. Yine geç 15. ve 16. yüzyıllarda İtalyan şehirleri, profesyonel bir askerî yapıyı desteklemişlerdi; Venedik dışındaki pek az şehir-devleti yöneticisi, kışın ve yazın, savaşta ve barışta savaşa hazır kalıcı, eğitilmiş profesyonel bir askerî güç oluşturabilecek kadar yeterli paraya da, yeterli ölçüde bir amaç ve politika birliğine ve sürekliliğine de sahipti.

Aksine profesyonel askerlik, temelde özel bir şekil aldı. Yüzyıl Savaşları'ndan (1337-1453) sonra (ve zaman zaman da önce) bazı özel kişiler, asker yetiştirmek amacıyla askerî yatırımlar yapmışlardı ve para ödeyebilecek herkese bu hizmeti sunuyorlardı. Avrupa'nın yöneticileri, büyük askerî yapıları kalıcı olarak ekonomik bakımdan ödeyemedikleri için bu durum devam ettiği sürece, bu tür düzenlemeler de yaygın olarak devam ediyordu; çünkü bu, kısa bir duyuru ile büyük ve donanımlı bir orduyu hemen savaş alanına sürebilme imkânı sunuyordu. Öte yandan, pek çok İtalyan paralı askerinin (*condottieri*) 14. ve 15. yüzyıllardaki meslekî hayatlarının da gösterdiği gibi, başarılı bir kaptanın, gücü -sadece kendisi için- ele geçirme ihtimali her zaman mevcuttu. Bunun dışında, bütün alacakları ödendiğinde bile, terhis edilen askerler, özellikle de barışın ucu göründüğünde işsiz kalacaklarından korktukları zamanlarda, önceki "işveren"lerinin "tebaa"larını yağmalamaktan çekinmiyorlardı. Dolayısıyla, paralı askerleri yeniden askere ve savaşa çağırmak, başlangıçtaki sözleşmelerin sunduğundan çok daha maliyetli oluyordu.

Bu gerçek, Almanya'nın çoğunu tarumâr eden Otuz Yıl Savaşları boyunca Avrupalı yöneticilerin kafasını dank ettirdi. Bu savaşın ilk aşamasında özel askerî yatırımcı tüccarlar, olağanüstü imkânlar ve paralar kazandılar ve sahip oldukları orduların büyüklüğü, daha önceleri görülmemiş bir çaptaydı. Ancak 1634 yılından itibaren İmparator II. Ferdinand, kendi gücünün, hizmetindeki en başarılı kaptan olan Albrecht von Wallenstein tarafından tehdit edildiğini hissediyordu. İmparator, bu aşırı-güçlü ve *kendi*sine çalışan kaptanı, ön-

ce görevinden uzaklaştırdı, sonra da bir suikastle öldürttü. Bu olaydan sonra Avrupa'nın bütün büyük yöneticileri, askerlerinin sadâkatlerini ve itaatlerini teminat altına almak için sistematik çaba göstermeye başladılar. Paralı askerlerin komuta kademesindeki oranlarını, sadece küçük bir alay'a kadar düşürüyorlar; ve şövalyelerin, bir zamanlar, kendi efendilerine sundukları eski feodal sadâkat ve hürmet yeminine dönüştürdükleri askerî hizmet kontratını yarı-kutsal bir atmosfer oluşturarak yaptırıyorlardı.

Dahası, savaş sona erdiğinde, Fransa, Avusturya ve diğer başlıca büyük Avrupa devletlerinin yöneticileri, hem dışarıdan gelen yabancı tehditlerini, hem de içerden potansiyel isyan tehditlerini püskürtebilmek için bir kaç alayı nöbetçi olarak tutmayı sürdürdüler. Terfiler, ücretler ve asker sınıfının diğer zorunlu işleri, zamanla, alayın albayından çok, hükümet bürokrasisindeki bir bürokratın kararlarına bağlı hâle geliyordu. Kezâ, bununla eşzamanlı olarak, monarklarla askerî yetkililer arasında dayanışmayı ritüelleştirmek ve pekiştirmek için sistematik çabalar geliştirildi. Krallar, her tür kamusal hâdiselerde üniformalar giymeye başladılar; askerî törenler ve kontroller sıklaştırıldı; genç subaylara, sarayda dekoratif ve ritüel işlevler tahsis edildi; prensler, sıklıkla askerî okullarda / harp okullarında eğitim almaya başladılar vs. Sonuç, son derece başarılı olmuştu. Geçmiş çağların zaptedilmesi zor aristokratları, çocuklarını, askerî okullara memnuniyetle kaydettirmeye başladılar. 16. ve erken 17. yüzyıldan itibaren Avrupa siyasetinin vazgeçilmez bir gerçeği ve gerçekliği olan özel [paralı askerlerle yapılan] savaş ve mahallî isyanlar, İskoç Dağlık Bölgeleri'ndeki 1715 ve 1745 isyanları, Doğu Macarya'daki 1703-11 isyanları ve Don-Volga sınır boylarındaki 1773-75 isyanları gibi uzak ücrâ bölgelerdeki isyanlar hariç, büyük ölçüde yavaş yavaş bir imkân ve ihtimal olmaktan çıktı.

Fransız ordusu, hızla, Avrupa'nın en güçlü ve en iyi yönetilen ordusu oldu. Sarayın ve ordunun masraflarını karşılayabilmek için kraliyet gelirlerine büyük ihtimam gösteren bakanlar, yağmacı bir ordunun *ayakta* tutulmasının son derece pahalıya patladığı sonucuna vardılar. Yağmalama, ordunun sürekli olarak geçtiği arazilerin vergi değerini düşürüyor ve en azından belli bir canlanmanın yaşandığı barış zamanlarına kadar, zaptedilen toprakların ekono-

mik açıdan değerlerini yitirmelerine yol açıyordu. Bütün bunlara ilâve olarak, bir de yağmacı insanların / askerlerin, savaş meydanından hemen kaçmaları ve disiplinlerinin bozulması sözkonusuydu. Dolayısıyla, Fransız ordusunun gıda ve diğer zarûrî ihtiyaçlarının, askerlerin geçtikleri yollar üzerinde yerleştirilen depolardan / "mağaza"lardan karşılanması, bir kraliyet politikası olarak benimsendi. İşte bu durum, hareketi sınırlıyordu; öte yandan da, savaşı, en azından Fransız ordusu daha zayıf bir orduyla çarpıştığı zaman değerli bir şey hâline getirmişti; genel olarak konuşmak gerekirse, bu, 1689 yılına kadar doğru ve kabul edilen bir şeydi. Bu tarihten itibaren Avrupa'nın Hıristiyan prensleri arasında, Fransız politikası ve bunun nedenleri artık genel olarak bu şekilde belirlenmişti. Her zaman pratikte olmasa bile, en azından, prensipte böyleydi bu. Sadece Türkler, Osmanlı topraklarının sınırları içinde ve dışında düzensiz askerlerinin ganimet için savaşmalarına izin veren bu eski geleneği sürdürüyorlardı.

Genel olarak bakıldığında, düzenli / nizâmî bir ordunun yaşatılabilmesi için gereken vergiler ne kadar ağır olursa olsun, bu, yine de orduyu yağmacı askerlerin ellerinde mahvetme tehlikesine karşı tercih edilebilir bir seçenekti. Bunun sonucu, genelde, Avrupa'daki şiddet olaylarında gözle görülür bir düşüşün yaşanması olmuştu. Aynı zamanda, iyi düşünülmüş ince taktikleri özenle kullanan ve savaş tecrübesi ışığında tasarlanan ve yeninden-tasarlanan silahlarla donatılan eğitimli askerler, krallarının ve komutanlarının buyruklarına itaat ederek zaman zaman birbirleriyle çarpıştıkça savaş alanında kontrollü ve bilinçli bir güç kullanımı, hem ölçek, hem de etkili olmak bakımından artmıştı.

Öte yandan, erken dönem modern askerî yönetimin başarıları ve elde ettiği zaferler, hiç de sadece rasyonel temellere dayanmıyordu. Tıpkı, antik Greklerin falanj / askerî sistem talimleri ya da İsviçrelilerin kargılı askerlerinin askerî manevralarda yerlerini koruyabilmelerini sağlamak için aldıkları eğitim gibi, yakın düzen talimi de, aynı hareketleri sonsuz kere ve âhenkli olarak tekrarlamak zorunda kalan askerler üzerinde güçlü psikolojik etkilere neden olmuştu. Bu hareketlerin, elbette ki rasyonel gâyeleri vardı. Hakkıyla yerine getirildiğinde bu hareketler, askerlerin yürüyüşlerde formlarını koruma-

larını ve savaş alanında ise, ateş cephesinde azamî hızla hareket etmelerini sağlıyordu. Bundan da önemlisi, yeterli talimle silahı doldurma, nişan alma ve ateş etme işlemleri için gerekli olan karmaşık hareketler, savaşın neden olduğu karışıklığa, kargaşaya ve heyecana rağmen, her askerin güvenilir ve asgarî bir zamanda işini yapmasını kolaylaştırıyordu. Dahası, sürekli tekrarlanan tatbikatlar, kış zamanlarında bile herkesin bir şeylerle meşgul olmasına imkân tanıyordu.

Ancak askerî eğitim / talim, Avrupalı monarkların ve onların talim ustalarının çok iyi farkettikleri ve üzerinde durmaya değer görmeyecek kadar sorgusuz sualsiz kabullendikleri derin ve bütünüyle gayr-ı aklî bedeller de ödetiyordu. Bununla birlikte, 20. yüzyılın artık anlamsız ve boş bir ritüele dönüşen yakın-düzen talim'lerine katılan herkesin çok iyi bildiği gibi, uzunca bir süre şaşmaz bir âhenk içinde yürüyen askerler, birbirlerine karşı şaşırtıcı ve olağanüstü bir duygusal dostluk duygusu ile bağlanıyorlar. Genç bir insanken bu tür bir asker yürüyüşüne katılmayanların, bu tür bir yürüyüşe ve askerî eğitime katılanların birbirlerine karşı besledikleri olağanüstü güçlü dayanışma duygusunun gerçek olduğuna inanmaları biraz zor olabilir. Gerçek şu ki, bu tür davranışlar, insanların erken sosyalleşme dönemlerinin yansıması olarak ortaya çıkar. Modern yakın-düzen talimin, üyeleri avdan önce ve sonra kampın etrafında ortaklaşa dans eden, yoldaşlık / dostluk ruhunu inşa eden hem sesle, hem de hareketle ifade edilen kolektif bir tehlikeye karşı cesaretin dozajını artıran eski avcı topluluklarının izlerini yeniden canlandırdığı, bunlara hayat verdiği anlaşılıyor. Sayısız Avrupalı talim çavuşu, başlangıçta hiç de yeterli olmayan bir insanî potansiyelle işe koyulmalarına rağmen, bu konuda olağanüstü başarılı sonuçlar elde etmiştir.

Bu tür bir el çabukluğu marifetiyle, insanın şiddet temâyülünü evcilleştirmek ve rasyonel bürokratik bir yönetime dönüştürmek, elbette ki, Avrupa'nın *Eski Rejim*'inin en olağanüstü başarılarından biri olarak değerlendirilmeyi hak ediyor.

Avrupa ordularının bu tür eğitimlerle ve idârî uygulamalarla gerçekleştirdikleri / sahip oldukları gücün kanıtı, onların diğer halklarla savaşlarında elde ettiği başarılardı. Bizâtihî Avrupa'nın içinde Hıristiyan orduları, 17. yüzyı-

lın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Türklerini ve diğer bozkır göçebelerini çoktan geride bırakmışlardı. 18. yüzyılda Hindistan bile, okyanusun uzak bölgelerinde konuşlandırılan en gevşek Avrupalı güçlere artık direnemediğini ispatlamıştı. Ancak Uzak Doğu'da, emperyal Çin'in ve emperyal Japonya'nın askerî güçleri ve yapılanması, Avrupalıları durdurabilecek güçteydi. Bu süre zarfında, dünyada başka hiç bir güç, Avrupalı devletlerin sahip oldukları ordulara direnebilecek güce / orduya sahip değildi.

Sanatsal ve entelektüel konularda ise, yüksek rönesans döneminde İtalyan şehir devletlerinde olağanüstü bir şekilde geliştirilen uzmanların özerklikleri, tek bir otoritatif formülleştirmeyi tek bir kafese tıkamanın zirveye çıktığı zamanlarda bile, hiç bir zaman yokolmamıştı. Profesyonel özerkliğin en canlı olduğu ve yeniden çiçeklenmeye ve en kısa zamanda filizlenmeye başladığı total hakîkat kalıbının en az başarıyla tesis edildiği ve zorlandığı hükümet otoritelerine sahip Avrupa'da bazı bölgeler vardı elbette ki. Hollanda, bu ruhun, 1630'larda İtalya'daki son sığınak yeri olan Venedik'te sönmesinden önce rönesansın yegâne karakteristiği olan entelektüel çoğulculuğa kucak açmıştı. Sözgelişi Rene Descartes (1596-1650), öngörülü bir şekilde hareket ederek Amsterdam'a yerleşmişti. Katolik doktrinle bağdaşabilirliğini özenle tasdik ettiği ve fakat sözgelişi kendi ülkesi Fransa gibi resmî anlamda Katolik olan bir ülkede yaşayarak bunu sınamayı tercih etmediği 1637 yılında kendi bilimsel ve felsefî araştırmalarının ilk ürünlerini yayımlamaya cesaret etmeden önce, Galileo'nun başına neler gelebileceğini beklemeye koyulmuştu, Amsterdam'da.

1660'da II. Charles'ın İngiliz tahtına oturması, Püritenlerin, insan hayatını, Tanrı'nın irâdesinin otoritatif / mutlak bir yorumla sınırlandırmalarına dönük çabalarına karşı güçlü bir başkaldırıyı tetiklemişti. Sonuç, ister sahnede / tiyatroda özel davranışta, ister ziraatin nasıl daha iyi yapılabileceğine ve / veya gaz basıncının ölçümlenmesine ilişkin araştırmalarda, isterse kâinâtın gizeminin coşkulu / aşkın vizyonlarla çözülmesi çabalarında olsun, çeşitli hayat tarzlarının ve profesyonel faaliyetlerin önündeki dizginleri çözmek ve engelleri ortadan kaldırmak olmuştu. Yeni iletişim ağları, "kafadarlar"ı birbirine daha yakından bağlayacak şekilde hızla gelişme gösteriyordu. Bu "kafadarlar"

kulüpleri, resmen 1669 yılında örgütlenen George Fox'un (1624-41) *Society of Friends* (ya da Quaker'lar) / Dostlar Derneği, 1660 yılında kurulan ve yayımladığı *Transactions* dergisi, sayıları hızla artan aboneleri arasında yeni bilgileri yayan, yeni araştırmaları teşvik eden ve yeni düşünceleri kışkırtan *Royal Society of London* derneği gibi oldukça farklı örgütlerden oluşuyordu.

He ne kadar, Katolik yönetimler, Quaker'ların serbestçe yaygınlaşmalarına izin vermiyor idiyse de, Avrupa'nın diğer ülkelerinde de benzer dernekler veya örgütler mantar gibi bitmeye başlamıştı. Pek çoğu sanatın ve düşüncenin hâmileri olarak ün salmak isteyen krallar ve prensler tarafından kurulan ya da finansal olarak desteklenen *Royal Society of London* derneğinin benzerleri, bütün Avrupa çapında bir anda moda oldu. Bu dernekler, yayınlarını, İngiltere'deki *Royal Society of London*'la ve diğer şubeler arasında sürekli olarak değiş-tokuş yapıyorlardı; buna ilâve olarak, güçlü bir özel yazışma / mektuplaşma ağı, Avrupa'nın önde gelen bilim adamlarının, matematikçilerinin ve filozoflarının kendi hayatlarında tanık oldukları her tür haberi ve meslekî ilgileri birbirleriyle paylaşmalarını hızlandırmıştı. Bu iletişim ağları, tabiat bilimlerini, önceden görülmediği kadar filizlendirmeye yol açmıştı. Tastamam küresel/leşen bir araştırmacılar ve deneyciler topluluğu, bütün Avrupa'dan St. Petersburg'a, Philadelphia ve Lima gibi en ücrâ yerlere kadar yayıldı. Bununla birlikte, başlıca bilimsel araştırma merkezleri, sosyal yapıların, eğitim kurumlarının ve artan refahın bu tür faaliyetleri desteklediği İngiltere, Fransa ve Hollanda da yoğunlaşmıştı.

Çağın en büyük *âbides*i, Isaac Newton'ın (1642-1727), ister dünya, güneş ve ay gibi gökyüzü cisimleri olsun, isterse top bilyeleri ve düşen elmalar gibi yeryüzü cisimleri olsun, hareketli cisimlerin davranışlarına ilişkin son derece basit matematiksel analiziydi. Bütün bunları tek bir formülle izah etmekle, Newton, ilk ve son defa, geleneksel Avrupa fiziğinin semâvî / gökyüzüne ait ve arzî / bu dünyaya ait şeyler arasında yaptığı ayırımı yıkmıştı. Eski, teolojik olarak tasdik edilen görüşlere indirilen bu darbe, çok ağır bir darbeydi; ama yine de, tekrar tekrar hem astronomik gözlemler, hem de balistik araştırmalarla test edilen Newton'ın formüllerinin ispatlanan doğruluğu, meseleyi bilen hiç kimse tarafından reddedilemezdi. Dolayısıyla, Newtonculuk yaygılaş-

maya başladı; ve tarihte de fiilen gördüğümüz gibi, Hıristiyanlık'ın, radikal olarak buna uyum sağlaması kaçınılmazdı.

İlginç olan şu ki, bir kalp dini olan, dogmatik ve doktrinel tanımdan kaçınan ve kişisel kurtuluşu özel yönelişle / çabayla araştıran Hıristiyanlık, astronomik ve daha önceki zamanlarda kabul edilen ama şimdi yanlış olduğu ispatlanan diğer inançları bir çırpıda reddederek Newtoncu bilimi kolaylıkla kabullenmişti. Bu tür dînî geleneklerin çok güçlü olduğu Avrupa'nın çeşitli yerlerinden, 18. yüzyılda, dînî inanç ve pratiğe fazla müdahale etmeden "Aydınlanma" ortaya çıktı; Protestan Almanya'da da, İngiltere'de de. Ancak, bu tür hareketlerin resmen bastırıldığı yerlerde, Katolik ve Ortodoks Avrupa'nın çoğunda Aydınlanma, kilise doktrininin katı ve sert muhâlefetiyle kafa kafaya çarpıştı. Sonunda, kilisenin sert kabuğu çatladı; böylelikle kilise inancı / imanı, yerini, pek çok örnekte olduğu gibi, ister *deizm* [din-i tabiî = Tanrı'nın varlığına sadece akıl yoluyla inanma, vahyi ya da herhangi bir ilâhî gücü otorite olarak kabul etmeme] isterse *ateizm* [tanrıtanımazlık / Tanrı'yı inkâr etme] formunda olsun, inançsızlığa terketti.

Siyasî ve ekonomik teori, tarih, drama / tiyatro ve güzel sanatların bir kolu olarak edebiyat da hızla çiçeklendi; ve bir kez daha en önemli yazarlar İngiltere ve Fransa'da, kimi zaman daha az önemli yazarlarsa Hollanda'da ve Almanya'da kümelendi. Her ne kadar, Hollandalı ve Fransız ekollerin yükselişiyle birlikte, güzel sanatların bir merkezi olarak İtalya'nın şöhreti büsbütün kaybolup gitmemişse de, yine de aynı ülkeler, resimde de öncülük yaptılar. Ancak, müzikte durum farklıydı; zira, müzik alanında İtalyan yaratıcılığı, 18. yüzyıla kadar devam etti; ve müzikteki üstünlük Alplerin kuzeyine doğru kaymaya başladığında, 19. yüzyılda hâlihazırda "klasik" müzik olarak adlandırılan şeyi yaratmada Almanya, özellikle de Katolik Almanya öncü rolü üstlendi.

18. yüzyılın müziğini klasik olarak adlandırmak oldukça anlamlıdır; çünkü bir anlamda, hiç kuşkusuz Avrupa'da 18. yüzyılın ilk on yıllarında geliştirilen bütün bir sosyal ve kültürel "dünya", potansiyel olarak "klasik"ti zaten. Başka bir deyişle, daha sonraki kuşakla, bütün gerçek medeniyetlerin, bütün önemli sanatçılar ve düşünürler tarafından üzerinde ittifak edilen kurallarla birlikte toplum içinde ve devletler arasında, erken 18. yüzyılın dengelerini,

yani insanın ham yeteneklerinin rasyonel ve konvansiyonel düzeneklerle tanzim edilmesini, normatif kurallar olarak kabul edeceklerdir.

Ancak, aslında sonu gelmez devrimci çalkantılara sahne olmak, Avrupa'nın kaderiydi. Fransa'da 1789 Devrimi'yle birlikte *Eski Rejim*'in çökmesi, 18. yüzyılın Avrupa toplum ve uygarlık kalıbının çöküşüne işaret ediyordu; ve kıtayı, bir kez daha fırtınalı tarihinin bir başka bölümünün eşiğine fırlatıyordu.

Fransa'daki devrimin böylesine büyük bir önemi vardı; çünkü "Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik" sloganında özetlenen umutlar, hem o zamanın Avrupa'sında, hem de Avrupa'nın sınırlarının ötesinde, Amerikalarda da yaygın olarak paylaşılıyordu. Gerçekten de Amerikan Devrimi, Fransa'daki büyük devrime "öncülük" etmişti ve Fransız devrimini tetiklemişti. Kezâ, aynı şekilde Fransızları, silahlarıyla kapılarına dayandıklarında bile "özgürleştiriciler" olarak gören; ve sağlarındaki, sollarındaki özgürleşmiş ve / veya işgal edilmiş komşu ülkelerden çeşitli özgürleştirme talepleri almaya başlayan Belçikalı, Alman, İtalyan -ve tabiî ki Polonyalı- enerjik ve önemli gruplar vardı. Devrimci fikirlere ve uygulamalara verilen bu tür "tepkilerin" gücü, devrimin getirdiği değişimlerin çoğunun, 1815 yılından sonra iktidara gelen ve devrimci ideallere karşı çıkan kişiler açısından da reddedilemez olduğu anlamına geliyordu.

Devrimci başarının tek nedeni, ideoloji ve ideolojinin çekiciliği değildi yalnızca. Güç sahiplerinin müşterek imtiyazlarını ve onların mahallî yönetimleri üzerindeki tekellerini ve parasal ödülleri kaldırıp atan devrimciler, yeteneğe açık mesleklerin ve girişimlerin önünü açmışlardı. "Hiçbiryer"den gelen ve hiçbir özel özelliği olmayan insanlar, ister sivil hayattan, isterse ordunun saflarından gelmiş olsunlar, kolaylıkla servet ve makam sahibi olabiliyorlardı artık. Elbette ki bu, sosyal statü merdivenlerini hızla tırmananların, devrimin savunucuları oldukları anlamına geliyordu. Eski imtiyazların ve monopollerin talep edilmesini önleme konusunda bireysel ve kolektif çıkarlarının bütünüyle farkında olan bu nevzuhûr kişiler, restorasyon / "tanzimat", günün geçer akçesi ve sloganı olduğunda bile, *Eski Rejim*'in düzenlemelerinden beslenenleri kolaylıkla safdışı etmişlerdi.

Son olarak, devrimcilerin gerçekleştirdikleri toplumun ve kamu yönetiminin yeniden-organize edilmesi çabası, Avrupalı hükümetlerin, üzerinde anlaşılan gâyeleri hayata geçirecek şekilde insanları ve kaynakları kullanma kapasitesini artırmıştı. *Eski Rejim*'in yöneticilerinin hâkim oldukları her şeyle karşılaştırıldığında, bu güç artışı, devrimci değişimlerin reddedilemez olduğunu ve gerçekten de Napolyon'un (hükümranlığı, 1799-1815), en büyük düşmanlarını bile, devrimin getirdiği yeniliklerden en azından bazılarını kabul etmeye zorladığı nihâî argümanını üretmiş ve handiyse tartışılmaz kılmıştı.

Genel olarak konuşmak gerekirse, Fransız devrimcilerin yaptığı şey, tek bir millî merkezden kontrol edilen insanların ve kaynakların sömürülmesinin önündeki engelleri kaldırmak olmuştu. Husûsî mahallî uygulamalar ve alışkanlıklar, sistematik olarak bastırılmaktaydı. İdarî tekbiçimlilik, ülkenin her bölgesine eşit vergi uygulaması getirmişti; bu, çok geniş ve büyük miktarlara ulaşan kullanılabilir gelirlerin tek bir merkezde toplanması anlamına geliyordu. Devrimci yasama'nın bütün bir Fransa çapında kodifiye edilmesi / sistemleştirilmesi ve tatbik edilmesinden sonra, Fransız yönetimini uzunca bir süre sakatlayan tiksindirici aristokratik imtiyazların bir parçası olarak (Kilise hariç) her şeyi silip süpüren müşterek kimliklerin ve rollerin kabuğunu korumaksızın, münferit yurttaşları, Ulus'un yüce cisimleşmesiyle yüzyüze çarpıştırmıştı. Gerçek vâkıa, aslında bir yurttaşın yüz yüze çarpıştığı şey, önceden [*Eski Rejim*'de] kraliyet temsilcilerin aslâ sahip olamadıkları kadar yığınsal ölçekte ürünü ve hizmeti Halk adına halktan talep eden, -ister görevlendirilen bir temsilci, ister vâli, isterse vergi tahsildârı olsun- merkezî hükümetin bir aracısı, temsilcisiydi. Ancak bütün otoritenin kaynağı olan egemen Halk'la etle tırnak gibi iç içe geçen yurttaşlar olarak devrime bağımlı Fransızların, [karşılaştıkları sorunları halledebilecek] mantıkî bir başvuru kaynakları yoktu; ve çoğu, kendilerinden talep edilenleri gönüllü olarak yapmakla yetiniyordu sadece.

Gücü bir hayli pekişen bu rejimin elde ettiği bu kudret, askerî konularda apaşikâr bir şekilde kendini gösteriyordu. Bütün erkekleri askere alma hakkı, zorla, yoğun tartışmalardan sonra kabul edilen [Paris'i kana bulayan *Terör Dönemi*'ne ait] 1793 Konvansiyonu ünlü seferberlik ilânını açıkladığında, sorgu-

suz sualsiz kabul edilmişti. Geçmişte diğer toplumlar da, aynı mantıkla ve aynı varsayımdan yola çıkarak hareket etmişlerdi; sözgelişi, devrimcilerin en gözde modeli olan Roma cumhuriyeti uygulamaları, bunun bir örneğiydi. Ancak 1650 ile 1789 yılları arasında Avrupa'da geliştiği hâliyle savaş sanatı, yaygın / kitlesel askere alımların, pek de anlamlı ve uygulanabilir bir tercih olmadığını kanıtlıyordu. Pek az kişi asker olarak uzmanlaşıyordu; askerlerin çoğu, kendilerini ayakta ve hayatta tutan [kendilerine, sonuçta büyük güç ve imtiyaz kazandıran] halktan aldıkları vergilerle askerlik yapan kişilerden oluşuyordu. Devrimci dönemin getirdiği yenilik, askerî ihtiyaçların ülke içinde üretimini yaygınlaştıran ve askerlerin savaşlarda ele geçirdikleri malzemelerle ve Avrupa'nın çoğu yerinde Fransız askerlerinin şişen gururlarını tatmin etmek için mamul kaynakları kullanarak hayatlarını sürdürmelerini sağlayan aktif yaşlardaki erkeklerin yaygın olarak askere alınmasına yakın bir sistem kurulması olmuştu. Askerle sivil arasındaki işbölümünün, önceden ulusal ve devlet sınırları çerçevesinde tanzim edildiği bir yerde, şimdi, Napolyon'un hükümranlığı döneminde benimsenen yönelim, Fransız askerlerinin (diğer uluslara mensup olup da Fransız ordusunda askerlik yapanların) bunların geçimlerini sağlayabilecek şekilde kıta Avrupası'ndan temin edilen "gelirler"e bağlıydı.

Ordulardaki asker sayısının olağanüstü bir şekilde artması, bunun sonuçlarından biri olmuştu; kısa ve sonuç getirici savaşlar da, bir diğeri. Zira, bu kadar büyük orduların savaş alanında uzunca bir süre kalabilmeleri, hep geriden takviye edilen kaynaklarla hayatlarını idâme ettirebilmeleri çok zordu. Bununla birlikte, ele geçirilen ordu ve ülkeye rağmen kaynakların ikmâlini müteakip elde edilen bir dizi kolay ve ânî zafer, Fransız ordusunun yaklaşık 20 yıl kadar daha varlığını sürdürebilmesini mümkün kılmıştı; Napolyon'un, kedisini, lokal kaynakların askerlerini ayakta ve savaşta tutabilmesine yetmeyecek kadar yetersiz olduğunu, güneyde İspanya'dan doğuda Rusya'ya kadar çaresiz ve sipsivri ortada kaldığını görünceye kadar tabiî ki.

Napolyon'un düşmanları arasında da, uluslararası işbölümü çok güçlüydü. Avusturya, Lehistan ve Rusya (evet, yine Rusya), ama Napolyon'a karşı ittifakta yer alan İngiltere (evet, yine İngiltere karşı-safta), İngiltere'nin yardım-

larıyla kendi kaynaklarının kaldıramayacağı kadar büyük ordulara sahiptiler. İngilizler, diğer güçlere verdikleri desteğe mukâbil olarak, bu ülkelere, savaştaki kâbiliyeti ve imkânları daha gelişmiş İngiliz yapımı savaş malzemesi ve silahlar satıyordu.

Böylelikle, Batı Avrupa'nın iki önde gelen ülkesi, 1792 ile 1815 yılları arasında birbirleriyle taban tabana zıt roller oynuyordu. Fransızlar, askerler ve yöneticiler olarak uzmanlaşmışlardı ve komşu Alman ve İtalyan topraklarından geniş destekler alıyorlardı; İngilizlerse, (dünya ölçeğindeki müşterilerinin yalnızca bir kısmını oluşturan) Orta ve Doğu Avrupa'nın yöneticileri ve askerlerinin [ihtiyaç duydukları] imâlat sektöründe uzmanlaşmışlardı.

Bu iki ülkeden İngilizlerin rolünün kalıcı olduğu ispatlandı. Oysa Fransızların hâkimiyeti, devrimci sloganlarla ne kadar örtbas edilmeye çalışılırsa çalışılsın, kaçınılmaz olarak boyundurukları altına aldıkları ülkelerdeki hâkimiyetle gurur duymakla sınırlıydı ve bir hayli yara almıştı. Dahası, devrimci ilkeler, iki taraflı keskin bir kılıç gibiydi: Eğer "kardeşlik" sloganı, Fransızları bu denli güçlü kılmışsa, aynı hayat iksirinin biraz da İspanyollara ya da fazlasıyla sömürdükleri, sürekli olarak savaştıkları Almanlara bulaşması, belki aynı sonuçları üretecekti. Gerçekten de, Almanların Fransızlara karşı duydukları öfke ve nefret dolu millî hissiyat, 1813-14 yıllarında patlama noktasına geldi. Bu tür milliyetçi hissiyatlara başvurmak, kitlesel desteğin önceki zamanlara göre nasıl harekete geçirilebileceği konusunda devrimcilerden öğrenilebilecek sadâkati temin etme biçimlerinden biri değildi elbette.

Öte yandan, İngilizler, bütün savaşlarda ve savaşlar yoluyla endüstriyel üretim kapasitelerini hızla artırmışlardı ve barış ilan edildiğinde, en ucuz ve en çok ürünü hemen İngilizler sürüyorlardı piyasaya. Bu, her ne kadar bazı ülkeler, İngiliz mâmullerinin ülkelerine hızla sirâyet etmesini engellemek amacıyla gümrük vergileri ve kotalar koymuşlarsa da, yine de, hiç bir hükümetin ve devletin pek de göz ardı edebileceği az bir avantaj değildi doğrusu. İngilizlerin hâkim ekonomik konumlarına gösterilen bu reaksiyonlara rağmen İngiltere, "dünyanın fabrikası" olmayı başardı; öte yandan Fransızlar, 1815 yılından [Waterloo Savaşı yenilgisinden] sonra, Avrupa'nın hâkimi olma özelliklerini yitirmeye başlamışlardı; son kertede, Avrupa'nın monark-

larının ve halklarının kendilerini sürekli olarak korumak zorunda hissettikleri, kendilerini siyasî bakımdan tehdit eden bir güç olarak görüyorlardı Fransızları.

Yine de, daha uzun ölçekli bir zaman diliminde, Fransız Devrimi'yle ilişkilendirilen siyasette ideal ve pratik ilerlemeler; İngilizlerin sanayi devrimiyle ilişkilendirilen endüstriyel örgütlenme ve pratiğindeki ilerlemeler, 18. yüzyılın sonlarından itibaren, her iki ülke tarafından da ihraç edilebilir ürünler olarak görülüyordu; ve bu ilerlemeler, geliştirildikleri toprakların ötesinde kök saldığı zaman, aslında, başlangıçta Fransa'ya ve İngiltere'ye kazandırdığı üstünlük kaybolmaya başlıyordu.

Fransız Devrimi ile İngiliz Sanayi Devrimi arasında bir diğer önemli paralellik daha var. Nasıl devrimci ilkelerin nihâî başarısı, Fransız hükümetinin daha üstün bir güce sahip olmasına imkân tanıdıysa, aynı şekilde 1750 ile 1850 yılları veya bu civarlarda, İngiltere'de ve İskoçya'da meydana gelen endüstriyel değişimler de, Avrupalıların sahip oldukları güçleri -teknolojik, askerî, ekonomik ve siyasî- pek çok bakımdan bir kaç katı artırdı. Gerçekten de sanayi devrimi, cansız [insan dışındaki bir] gücün imâlata, ulaşıma ve iletişime sistematik olarak tatbik edilmesi şeklinde tarif edilebilir. Cansız güç kaynakları, kas gücünden çok daha fazla olduğu ve bir kez uygun makinalar icat edildiği zaman, çok geniş bir alanda tatbik edilebildiği için, insanların üretebildikleri ürünlerin miktarları önündeki engeller ortadan kalkmıştı. Avrupa'nın pek çok iyimser düşünürü, yeni-bulunan bu bolluk (ya da en azından maddî yeterlilik) imkânı konusunda alelacele hükümler vermeye ve sosyalist dönüşümün ve / veya devrimin gerçekleşmesinin yakın olduğu konusunda yüksek ümitler dağıtmaya başladılar. 19. yüzyılın sona ermesinden itibaren bu tür umutlar, pek çok sanayi işçisi için, Hıristiyanlık'ın eski kurtuluş umudunun yerini alıverdi.

Burada, sanayi devriminin iki yönünün vurgulanmayı hak ettiği görülüyor: Birincisi, İngiltere'nin ve sanayileşen bütün Avrupa'nın hızla artan kentli nüfusları besleyebilecek yeterli gıda ve yakıtı nasıl bulabilecekleriyle ilgiliydi. 19. yüzyıl boyunca kömür, en önemli yakıt'tı; ve ağır sanayinin yeri, kömür üretim oranlarına göre belirleniyordu. Bu alan, bütün bir Avrupa'dan

Galler'e ve İskoçya'ya, Belçika ve Westfalya'dan Silesia, Don Havzası ve Orta Asya'da Kazakistan'a kadar uzanan düzensiz bir kemer'di. Sanayi devriminin, esas itibariyle doğduğu yer olan İngiltere'nin orta bölgelerinden Belçika'ya, Almanya'ya ve Rusya'ya kadar olan coğrafyada kaynaşması, büyük ölçüde, doğuda yer alan kömür madeni ocaklarının sürgit daha fazla kullanılması nedeniyle başarılmış bir kaynaşmaydı. Diğer yakıtlar -20. yüzyılın başlarında petrol, yakın zamanlarda da uranyum- önem kazanmaya başlayınca Avrupa, başlangıçtaki endüstriyel üstünlüğünü kendisine borçlu olduğu ucuz yakıta kolaylıkla ulaşabilmenin sunduğu avantajları yitirdi. Maden arama ve kömür ile diğer madenleri işleme yöntemleri, dikkate değer gelişmeler kaydetti; ve kömürün kullanım alanları, 18. yüzyılda kok kömürünün, 19. yüzyılda da kömür katranı kimyasının keşfiyle birlikte genişledi. Kok kömürü, yakıtın, hem demir ve çelik dökümünde kullanılmasına izin verdiği, hem de böylelikle Avrupa'yı, bu süreçte daha önceki mangal / odun kömürüne bağımlı olmaktan kurtardığı için özellikle önemliydi.

Gıda, yakıtın endüstrileşmenin ilerleme kaydetmesinde taşıdığı önem kadar kritik önemi hâizdi. Bir yandan, ulaşımdaki ve pazarlama tekniklerindeki yenilikler, gıdayı, en uzak yerlerdeki hızla gelişen endüstriyel merkezlerle sıkı bir şekilde irtibatlı hâle getirmişti. 1870'lerden önce sanayileşen nüfusları besleyen tarımsal fazlalığın mobilizasyonu / taşınması, büyük ölçüde Avrupa kıtasıyla sınırlı kalmıştı. Vistula, Tuna, Denyeper ve Don nehirlerinin vadilerinden batıya doğru sürgit artan miktarda tahıl geliyordu. 1870'lerden itibaren Amerika'daki ve diğer deniz aşırı bölgelerdeki tahıl tarlaları, (gümrük engelleri engellemediği sürece) İngiltere'nin ve kıta Avrupası'nın tahıl ihtiyacını görece ucuz fiyatlarla fazlasıyla karşılamaya başladı. Bu durum, hâlen geçerliliğini sürdürüyor.

Avrupa'nın gıda problemini hâlletme yolundan biri de, gıda ürünlerinin daha fazla miktarlarda ve oranlarda mahallî ölçekte üretiminin yoğunlaştırılmasıydı. Tarımcılık yöntemlerindeki sayısız gelişmeler, alınan ürünleri olağanüstü ölçüde artırıyordu; bu tekniklerin başında (1840'lardan itibaren geliştirilen) gübreleme teknikleri ve daha dikkatle ve özenle seçilen tohumlama teknikleri geliyordu. Ancak, Amerika'daki iki gıda ürününün -kuzey Avru-

pa'da patatesin, daha sıcak ve kurak güney Avrupa'da da mısırın yaygınlaşması, Avrupa'nın kendi gıda üretimini artırmasında attığı en önemli tek adımdı. Sanayi devriminin ilk evrelerinde patates, özellikle önemliydi; çünkü, kuzey-batı Avrupa'nın iklim şartlarında (ve özellikle de, tahıl üretimi için hiç de uygun olmayan kumlu topraklarında) patates üretimi, daha önce görülmediği kadar hektar başına dört kat fazla kalorili ürün veriyordu. Özellikle Alman sanayileşmesi, Yedi Yıl Savaşları (1756-63) zamanından itibaren bütün ülke çapında yaygınlaşan filiz veren patates tarlaları olmadan gerçekleşemezdi. Bu zor zamanlarda binlerce çiftçi, patatesin, kış ayları boyunca tarlada kendi hâlinde yetiştiğini ve zamanı gelince de toplandığını keşfetmişti. Böyle bir mahsul, askerler teker teker *yolmadıkları* sürece, askerî yağmalamalardan da pek fazla zarar görmüyordu. Öte yandan tahıl, ekilmesi gereken ve sonra da ambara yerleştirilmesi gereken bir üründü; o yüzden, yiyecek arayan ilk ekip, bir yılın bütün mahsulünü, kral adına, üstelik de son derece ucuz bir fiyata alıp götürebilirdi.

Bu teknik ve pazarlama yenilikleri, başlı başına çok önemliydi; ancak, bunların Avrupa'da ve kıtanın sınırlarının ötesinde geleneksel hayatın tarım hayatı üzerindeki etkileri, yapılan işin, astarının kumaşından pahalıya gelmesinden başka bir işe yaramamıştı. 1750'li yıllardan önce şehirlerin çoğu, kırsal bölgelerden elde ettikleri gayrimenkul ve vergi gelirleriyle zar zor geçinebiliyorlardı. Buna mukâbil şehirlerin, köylü tarımcılara götürdükleri hizmetler ya çok azdı, ya da hemen hemen hiç yoktu. Ancak, sanayi devriminin ilerlemesiyle birlikte, çiftçi hâne halkının ürettiklerinden ya da köylü zanaatkârlarının ve el sanatları ustalarının geliştirdikleri eşya veya ürünlerden hem daha iyi ve hem de daha ucuz bir şekilde artan çeşitlilikte şehir ürünleri pazara sürülmeye başlanmıştı. Ucuz pamuklu giysiler, bu eşyaların en başında geleni ve en ucuz olanıydı; ama zamanla gazyağı ve gaz lambasından traktöre kadar sayısız ürün arkasından gelmişti.

Bu ürünlerin mevcûdiyeti, kırsal hayatı derinden etkiledi. Köy ve küçük kasabalardaki zanaatkâr meslekleri yokoldu; kimi zaman insanlara çok pahalıya patladı bu olgu. Köy hayatının özerkliği ve tecridi hızla zayıfladı. Köylü halklar arasına sirâyet eden fikir ve umutlar, belli ölçülerde, geleneksel kır ha-

yatının şiddetle zayıflamasına ve bozulmasına yol açtı. Özellikle de doğu Avrupa'da, köylülerin hoşnutsuzlukları, politik ifadesini, 1870'lerde başlayan milliyetçi ve devrimci hareketlerde buldu; ancak Avrupa'nın her yerinde, kır ile kent arasındaki o eski uçurum daralıyordu; köylülerin kendi-kendine yeter hayatları yok oluyordu; ve Avrupa tarımı, tıpkı Avrupa ticareti ve sanayisi gibi, ulusal ve uluslararası pazar şartlarına ya da daha yakın zamanlarda ise (ve tıpkı diğer ürünlerde olduğu gibi) gıdada arz ve talebi planlama yoluyla dengelemeye çalışan siyasî idarecilerin ve bürokratların talimatlarına ve yanıltıcı ikna çabalarına tepki vermeye başlamıştı.

Sanayi devriminin ardından Avrupa'da ve bütün dünyada meydana gelen değişikler arasında, tarım hayatının bu şekilde dönüşmesinin en önemli değişim olduğu anlaşılıyor. Cilâlı Taş Devri'ndeki toplulukların tabiî tahıl tarlalarını -örneğin toprağı kazarak ve tohum ekerek- yapay yollarla nasıl genişletebileceklerini keşfetmelerinden bu yana insanlığın çoğu, tarımla geçinen toplumlar olagelmişlerdir; yalnızca küçük bir kısmı, uzak mesâfelerde geliştirilen ekonomik ya da siyasî yapılara katılabilmiştir. Bunun bir kaç istisnâsı -örneğin, M. Ö. 5. yüzyıl Atina'sının şarap ve zeytinyağı üreticileri gibi-, hayatları yalnızca sınırlı bir mahallî çevrede geçen; ve ethos'ları ve hayat tarzları, mahallî geleneklere, köy topluluğundaki yüz yüze ilişki ve etkileşimlere bağlı olan anonim Avrupalı ve dünya toplumlarının diğer köylülerinden farklılık arzeder. 16-18. yüzyıllardaki İngiliz "arındırma" ve "içe kapatma" çabalarından İkinci Dünya Savaşı Doğu Avrupa'sının kolektifleşme çabalarına kadar Avrupalı nüfus kitleleri geleneksel tutamaklarını yitirmeye başladıkça, oldukça yeni bir toplum dengesi kurulmaya başlandı. Bu yeni toplum dengesinin ne kadar istikrarlı ya da ne kadar kalıcı olduğunu ancak zaman gösterecek bize. Ancak, yalnızca iki asırlık bir zaman dilimi içinde bütün bir Avrupa genelinde kırsal hayat kalıplarını kırmakla sanayi devrimi, Avrupalı kitleleri, asırlık kökleri ve geçmişi olan insanlığın hayat tarzlarından şiddetle ve süratle kopardı. İnsanlığın karşılıklı bağımlılığının değişen gerçekliklerine uygun benzer nitelikte ve çapta yeni istikrar düzenlemelerinin gerçekleştirilebilmesi -eğer böyle bir şey sözkonusuysa tabiî ki-, en az iki asırlık ya da daha fazla bir zaman dilimini gerektirecektir.

Sanayi devriminin altı çizilmesi gereken ikinci yönü, bildik imâlat rutinlerinden uzaklaşmayı kışkırtmak ve özellikle de üretimin ölçeğini alabildiğine genişletmek için savaşın ve savaş için seferber olmanın önemidir. 18. yüzyılda askerî talep, İngiliz ekonomisinin sanayi sektöründeki her tür reaksiyonu hızlandıran geniş bir körük gibi hareket ediyordu. Yedi Yıl Savaşları, bu bağlamda tam bir dönüm noktası olmuştu: Bu, İngiltere'nin daha önce gerçekleştirdiğinden daha fazla ülke kaynaklarının çok yoğun bir şekilde seferber edilmesini gerektiriyordu; ve Büyük Frederick'in tek başına yapabileceğinden daha büyük bir ordu kurmasına imkân tanıyan İngilizlerin Lehistan'a verdikleri sübvansiyon / tahsisât biçimi, Napolyon döneminin daha uzun süreli ve daha önemli sübvansiyonları için bir teâmül oluşturmuştu. Hükümet siparişlerindeki azaltmalar ve ânî kesintiler, aynı kaynaktan gelen talepteki ânî artışlar kadar önemliydi. Bu tür kesintiler, verimsiz firmaların iflas etmesiyle sonuçlanıyordu; öte yandan, teknolojik bakımdan ileri ve iyi yönetilen organizasyonlar ise, en azından hükümetin yeni siparişlerinin herkes için ânî refahı tesis ve temin etmesi ve birdenbire artan talepleri karşılayabilmek için teknolojik kısayolların bulunması sözkonusu oluncaya kadar, onların ürünleri için yeni serbest pazarlar bulmaya zorlanıyorlardı. Özel yatırım ve pazarlama, elbette ki önem arzediyordu ve önemseniyordu; gerçekten de bazı kalemlerde, örneğin İngiliz sanayi devriminin en dramatik yönlerinden biri olan pamuk imâlatında, özel sektör, açıkça hâkim konumdaydı. Yalnızca bazıları, teknolojilerini dikkate diğer ölçülerde yenilemedikleri hâlde ürünlerini artıran diğer imâlat sektörlerine ağırlık verildiği zaman, hükümet tâlimatlarının ve askerî pazarların rolü belirginleşiyordu. Dahası, yabancı hükümetlere verilen sübvansiyon ödemeleri, Avrupa'da üretilen pamuklu giysiler için de ve doğrudan askerî ya da resmî temsilciler tarafından temin edilmeyen, ama serbest ticârî kanallar vâsıtasıyla dağıtılan diğer ürünlerde ve eşyalarda da pazarlar açılıyordu.

Sanayi devriminin hem bütün Avrupa çapında, hem de bütün dünya genelindeki önemini vurgulamaya gerek yok. Genel olarak konuşmak gerekirse, 1750'lerden önce Avrupalıların, dünyanın diğer medenîleşmiş ülkeleri üzerinde sahip oldukları üstünlük, temelde denizcilik ve askerî alanla sınırlıydı.

Ama iş ticarete geldiğinde, Müslüman, Hintli ve Çinli işyerlerinin, zanaatkârlarca üretilen ürünleri, Avrupalı imâlatçıların Asya'da hâkim olduklarından daha fazla Avrupa'daki büyük bir pazara hâkimdiler. Yalnızca yün giysiler (özellikle soğuk mevsimler için) ve artı (Avrupalıların madencilik konusundaki üstün uzmanlıklarından ötürü daha fazla piyasaya sürebildikleri) hammaddeler, medenîleşmiş yabancıların Batı'dan almaya değer buldukları ürünler arasında yer alıyordu. Bunun bir sonucu olarak, *Eski Rejim* boyunca, Avrupa'nın deniz-aşırı ticaretinde ulaştığı güç ve bu gücün kullanımı, önemli ve belirleyici bir unsur olmuştu. Özellikle de, zorla işçi çalıştırma yöntemi, hem Yeni Dünya'nın köle tarlaları biçiminde, hem de Hindistan ve Endonezya'da yarı-hür zanaatkâr ve tarımsal üretim yapılması biçiminde, Avrupalıların deniz-aşırı ekonomik faaliyetlerinde son derece göze çarpan tâyin edici bir rol oynamıştı.

Ancak 1750'lerden, özellikle de 1800'lerden sonra Avrupalı (siz bunu İngiliz diye okuyun) atölyeler, Hindistan ve Orta Doğu gibi medenîleşmiş bölgelerde bile, mahallî zanaatkârların üretebileceklerinden daha iyi ve daha ucuz ürün üretebilecek konuma gelmişti. 1850'lerden sonra aynı şey, Çin için de sözkonusu olmaya başladı. Bu, Avrupalıların, Asya ve Afrika kıtalarına, öncekinden daha hızlı ve daha farklı şekillerde nüfûz etmelerine izin verdi. Zanaatkâr nüfusların önem arzettiği her yerde ucuz Avrupa ürünleri, sosyal yapıları alt üst etti. İthal Avrupalı ürünlerle hem fiyat bakımından, hem de kalite bakımından yarışamayacak durumda olan öfkeli zanaatkârlar, ânî iç çatışmaları tahrik ettiler; bu tür düzensizlikler, Avrupalıların siyasî-askerî müdahalelerine zemin teşkil etti, kimi zaman da davetiye çıkardı.

Başka bir deyişle, Avrupalı çiftçilerin ve zanaatkârların âşina oldukları davranış biçimlerini terketmeye zorlayan süreçler, kendilerini, hemen hemen hiç değişmeden ve sadece gecikmiş bir güç kullanımı şeklinde deniz-aşırı ve medeniyet sınırları çerçevesinde gösterdiler. Bunun sonucu, dünyanın hemen her yerindeki geleneksel siyasî liderlikleri zayıflatmak, hatta handiyse felç etmek; ve böylelikle, Avrupalıların deniz-aşırı imparatorluklarının 19. yüzyılda olağanüstü bir şekilde büyümesini sağlamak şeklinde tezâhür etti. Nasıl ki [Avrupa'daki] mahallî, köy otonomileri, makina-yapımı eşyaların saldırısıyla

yok olma noktasına gelmişse, kezâ aynı şekilde, Asya ve Afrika kültürlerinin ve medeniyetlerinin otonomileri de aynı güçler tarafından yerle bir edildi. Bunun bir sonucu olarak, şimdiye kadar tahayyül edilemeyecek bir yoğunlukta, dünya çapında ve Avrupa genelinde bir etkileşim ve karşılıklı bağımlılık ortaya çıktı.

1815 ile 1870 yılları arasında Avrupa'nın içinde, Fransız Devrimi'yle ilişkilendirilen siyasî ve hukûkî çalkantılar ile İngilizlerin sanayi devrimleriyle irtibatlandırılan ekonomik çalkantılar, atbaşı gitme temâyülü gösterdi. Belli bir tür değişimi savunan bireyler ve gruplar, diğer türden değişimi de destekliyorlardı; muhaliflerse, aynı şekilde, her ikisini reddetme eğilimi gösteriyorlardı. Yine de, liberal ve demokratik yönetim ve sanayileşme biçimleri arasında zarûrî bir bağlantı yoktu. Bu gerçek, 19. yüzyıl boyunca belirginlik kazandı. Sözgelişi, Balkanlarda ve Rusya'da, hükümet emriyle başlatılan ve yabancı sermaye tarafından tetiklenen sanayileşme, liberal yönetim biçimlerini atlayıp / ezip geçmişti; kezâ aynı şekilde, liberal siyasî idealler ve uygulamalar, İtalya'da ve biraz belirsiz şekillerde de olsa İspanya'da sanayileşmeyi geride bırakmıştı [dolayısıyla "engellemişti"].

Yine de, 19. yüzyıldaki gözlemcilerin çoğu için siyasî liberalleşme ile sanayileşme arasındaki bağlantının kırılganlığının tezâhürleri, önemsiz, tipik olmayan tezâhürler olarak görünüyordu; ve bunlar, lokal becerilerdeki ve geleneklerdeki kusurlarda aranabilirdi. Batı Avrupalıların çoğu, Napolyon döneminin sarsıntıları geçtikten sonra, anayasalar ve siyasî egemenlik yapıları, insan-yapımı, ve dolayısıyla, insan iradesine tâbî bile olmuş olsa, insan tabiatı ve hesap edilen bireysel öz-çıkar davranışı yönlendirdiği zaman, en iyi şekilde işlev gören "tabiî" bir ekonomik düzenin varolabileceği konusunda hemfikirdiler. Bu "liberal" insanlık durumu tasavvuruna göre, mümkün olabildiği ölçüde hükümetler, ekonomik süreçleri serbest / kendi akışına bırakmalılar; neyin kendilerinin çıkarı açısından en iyi şey olduğunu gören ve onun izini sürenler, herhangi bir hükümet yetkilisinden daha iyi ekonomiyi idare edebilirdi.

"Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" liberalizm doktrini, en güçlü olduğu ve davranışların idârî olarak kontrolünün Avrupa'daki başka her yerden

daha zayıf olduğu İngiltere de bile hiç bir zaman tam olarak uygulanamamıştı. Dahası, insanlar sürekli artan oranlarda daha fazla kentlerde yaşamaya ve sanayide ya da ilişkili bir hizmet mesleğinde çalışmaya başladıkça, bireylerin endüstriyel kentleşmenin belirsizliklerinden ve zorluklarından kaçarak sığınmaya çalıştıkları bir dizi yeni müşterek organlar gelişmeye başlıyordu. Bu, özellikle de, sanayileşmenin en eski olduğu Batı Avrupa ülkelerinin bu tür kısımlarında geçerliydi. Bir kişinin hukûkî haklarının pek çoğuna hukûkî olarak sahip olan ve her geçen gün daha da artan veya gelişen büyük iş şirketleri, yeni şirket hayatı biçimlerinden yalnızca biriydi; ama en önemlisiydi. Bunlara ilâve olarak bir yığın şefkat ve yardım kuruluşları, belediye yönetimi temsilcileri, sendikalar, İngiltere'deki pub'lar ve şapeller gibi sosyal buluşma mekânları ve bunların yanısıra, yeni sanayi kentleri ve kasabaları bağlamında (özellikle de kıta Avrupasında) ortaya çıkan sosyalist ve diğer siyasî partiler vardı.

Bunlar ve diğer müşterek organlar, ulusal devletle ve Fransız Devrimi'nin ilk evrelerinde yüksek sesle dillendirilen bireysel yurttaşlar, birbirlerinin gücünü azaltmaya başladılar. 1914 yılından itibaren, Batı ve Orta Avrupa'da, yeni imtiyazlı şirket kompleksleri ve çıkar çevreleri / güç odakları, *Eski Rejim*'deki kadar muazzam bir şekilde güçlendiler. Yeni örgütler, sıklıkla, endüstriyel değişimin hızını yavaşlatma etkisine sahiptiler; ve kişisel stresin ve sanayileşmenin, özellikle de ilk evrelerinde kışkırttığı sosyo-ekonomik felâketleri azaltma eğilimi gösteriyorlardı.

Takrîben 1870'lerden itibaren, İngiliz ekonomik gelişiminin hızı, yavaşlamaya başladı; en azından Almanya ve ABD'nin yeni sanayi merkezleriyle mukâyese edildiğinde. Amerikalılar, İngiliz sanayileşme modelini ödünç aldılar; ve temelde, operasyon ölçeğini genişleterek yenilediler. Daha büyük pazarlar, daha büyük mekanizmalar, daha büyük iş örgütleri ve Avrupa'dan gelen kitlesel göçler nedeniyle daha esnek işçi gücü: Bu ve benzer açılardan ABD, 1870 ile 1914 yılları arasında İngiltere'yi fersah fersah geçmiş ve geride bırakmıştı.

Niceliksel olarak, Almanlar da, pek çok üretim kaleminde, 1914'ten itibaren İngilizleri geçmişlerdi. Bununla birlikte gelecek açısından daha önem-

lisi, Almanların, İngiliz sanayileşme biçimlerinden pek çok bakımdan ayrılmış olmalarıydı. He şeyden önce, hükümet yetkililerinin ve hükümetle el ele vererek çalışan büyük bankaların rolleri, Almanya'da İngiltere'dekinden çok daha fazlaydı. Kezâ, 1890'lı yıllardan itibaren önemli ölçekte sanayileşmeye başlayan Rusya'da da resmî yetkililerin rolleri daha fazlaydı. Aynı şey, Japonya için de geçerliydi. Gerçekten de, 20. yüzyılda Almanya'daki, ekonomik politikaların aktif olarak eğitilmiş hükümet yetkililerinden oluşan bir seçkinler gurubu tarafından belirlenmesi modelinin, ya marjinal olan ya da pek çok toplumda mevcut bile olmayan bir şekilde yatırımların çoğunu fazlasıyla özel sektöre bırakan başlangıçtaki İngiliz modelinden daha fazla geçerli bir model olduğu ortaya çıkmıştı.

Alman sanayileşme kalıplarının İngilizlerinkinden ayrıldığı ikinci nokta, Almanların, bilim ve teknolojide ileri akademik eğitime daha fazla önem vermeleriydi. Üniversite laboratuvarlarında eğitilen kimyacılar, her mevsimin yüksek modası olarak yeni katran boyaları icat etmeye başlamışlardı; böylelikle bir kadın, daha önceden görülmediği kadar farklı renkli giysileri her yıl değiştirerek giyebilir olacaktı. Zaten, yakın zamanlarda kimyacılar, nitrojen geliştiriciler, dinamit, plastik malzemeler ve aspirin gibi önemli ve oldukça farklı diğer yeni ürünlerin nasıl üretilebileceğini keşfetmişler ve nasıl kullanılabileceğini öğrenmişlerdi. Büyük ölçüde üstün eğitim sistemleri nedeniyle Almanlar, bu tür ilerlemelerde öncülüğü aldılar ve sürdürdüler. Yine aynı nedenle, 1914 yılından itibaren Alman silahlı gücü, başka herkesinkinden daha iyi ve daha güçlüydü.

Yine de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'da bile, bir yandan akademik bilim ve araştırma ile, diğer yandan da endüstriyel tatbikat arasındaki irtibat, görece zayıftı. Her iki taraftaki önyargılar da, akademik teorisyenlerle endüstriyel işleyimin kiri ve teri arasında fasılalı etkileşimden daha fazla şeyi önledi. Pek çok icat, yetersiz sermaye ve yalnızca elementer düzeyde bir eğitimle mâhir bir mekanik işleyişin üstünkörü bir şekilde tesis edilmesinin bir ürünü olarak gerçekleştirilmişti. Yine de, 19. yüzyılın sonlarına doğru bir kaç büyük iş şirketi, iyi eğitilmiş insanların alternatifleri sistematik olarak test ederek mevcut teknikleri iyileştirmekte ve geliştirmekte kullanılan laboratu-

varlar kurdu. Bu tür araştırma laboratuvarları, sistematik olmayan şekillerde yeni fizik ve kimya teorilerinin imâlat süreçlerine tatbik edilme umudu taşıyor görünüyordu.

İngiltere'nin, 1870'lerde endüstriyel üstünlüğünü Almanya ve ABD'ye kaptırması, Fransa, ve Fransız Devrimi ve cumhuriyetçi gelenekle ilişkilendirilen siyasî idealler de, benzer şekilde etkisini yitirmişti. Fransız-Leh savaşının (1870-71), liberal liderleri destekleyen Halk tarafından değil, Halk'ın seçilmiş temsilcilerinin açıkça ifade edilen irâdesine rağmen hareket eden Prens Otto von Bismarck (1815-98) ve Leh ordusu tarafından Fransızların yenilgisiyle sonuçlanması, Almanya'nın birleşmesine yol açtı. Yine, eşzamanlı olarak Paris'te Halk'ın devrimci başkaldırısı, Fransa'daki burjuva cumhuriyetçileriyle sosyalist devrimcilerin arasındaki ittifakın şiddetli bir şekilde sona ermesiyle sonuçlanmıştı. Kısa bir süre içinde Avrupa'nın diğer ülkelerinin çoğundaki liberaller ve sosyalistler de hemen aynı yolu takip ettiler. Böylelikle, 1793'ten itibaren tevârüs edilen / geliştirilen liberal, devrimci ve cumhuriyetçi idealler, uyumsuz hatta zor parça/cık/lara ayrılmıştı; tıpkı, inatçı, yılmak bilmez reaksiyoner Alman Şansölyesi Bismarck'ın, kralların ve imparatorların, yanısıra da Avrupa'nın *Eski Rejim*'inin "kalıntı"larının gücünü, tam da liberallerin en güvenilir güç kaynakları olan araçlarla ve yollarla pekiştirebilmek için kamuoyunu manipüle edebilmenin nasıl mümkün olduğunu göstermesi gibi. Sonraki yarım asır boyunca, Avrupa'nın uluslararası politikası, siyasî rakipler arasında ittifak kurup Almanya'nın yükselen / artan gücünü dengeleyerek durdurma çabalarına yöneldi: Bir yanda liberal Fransa ve İngiltere, diğer yanda ise Rus otokrasisi hizalanmıştı. 1907 yılına gelindiğinde, İngiltere, Fransa ve Rusya, Almanya'yı "kuşatma"yı amaçlayan Üçlü Yumuşama İttifakı'nı ilan ettikleri zaman, 1815 yılından sonra Avrupa'nın uluslararası temel çizgilerini ve politikalarını tanımlamak için Fransız Devrimi'nden doğan liberal ve reaksiyoner kamplar arasındaki kutuplaşma, bir anda dağılıverdi.

Yine aynı şekilde, Napolyon savaşlarından sonra teşekkül eden tepeden yönlendirici siyasetle "tabiî" ekonomi arasındaki liberal uzlaşma, bulanıklaşmış ve çökmenin eşiğine gelmişti. Sosyal reform adına ekonomi, siyasallaş/tı-

rıl/mıştı. İktisâdî politika sorunları, siyasî tartışmanın en sert ve ters odak noktaları olarak anayasal tartışmaların yerini almıştı.

Avrupa'nın daha uzak doğusunda ise, daha aktif devlet yetkilileri, her bakımdan ekonomik yöneticiler oldular. Sözgelişi, Rus sanayileşmesi ve demiryolu inşası çabaları, başından itibaren devlet tarafından planlanıyor ve uygulanıyordu. Ayrıca, devrimci sosyalizm ve devrimci milliyetçilik de, doğudan batıya doğru gidildikçe, daha ikna edici olmaya başlamıştı; çünkü, Doğu Avrupa'nın yönetici elitleri, daha otoriter ve daha sistematik olarak belli milliyetçi grupları dışlıyordu. Dolayısıyla, 19. yüzyılın sonundan itibaren Rusya, ülkenin siyasî ve ekonomik idaresinin -sıklıkla bomba yoluyla şiddetle ve celladın kementi ile- kontrolü için yarışan iki rakip elit arasındaki çatışmaya sahne olmaya başlamıştı. Şaşırtıcı olan şey şu ki, mevcut yönetim sanayileşmenin geliştirilmesinde ne kadar çok başarılı oluyorsa, sosyalist devrimcilerin kendilerine çekmeyi başarabildikleri değişken kentli nüfus o kadar artıyor ve onları destekliyordu. Oysa, her ne kadar sonuçta mevcut sosyal hiyerarşiler içinde alt sınıfların üst sınıflara karşı siyasî olarak harekete geçirilmesi, sosyalistlerin Almanya ve Rusya'da olduğu gibi son derece güçlü bir şekilde gerçekleştirdikleri şeye çok benziyor olsa da, Osmanlı ve Hapsburg topraklarında, devrimci retorik, milliyetçi sloganları daha sıcak görüyordu.

Bununla birlikte, (muhtemelen İsviçre hariç) bütün Avrupa ülkelerinde, siyaset ve ekonomi arasındaki sınırın ortadan kaldırılması ve Doğu Avrupa'daki kutupları, devrimin bir kenarına itmesi, Birinci Dünya Savaşı'nda korkunç bir insanî felâketin yaşanmasını gerektiren bu felâketten sonra ancak mümkün olabilmişti. Savaşın sonundan itibaren ABD, gönülsüz Fransız ve İngiliz yönetimlerini kendi hâllerine bırakarak, Güney-doğu Avrupa'daki milliyetçi devrimlerin patronu olmuştu; Rusya ise, sözcülerinin 1914'ten önce yüksek sesle ve böbürlenerek ilân ettikleri gibi hareket ederek devrimci davaya bütün içtenlikleriyle sahip çıkmaktan kaçınan Batı ve Orta Avrupa'nın hayal kırıklığına uğrayan sosyalist partilerinin hâmiliğine soyunarak sınıf savaşının "patron"u olmuştu.

19. yüzyılda Avrupa'nın entelektüel ve kültürel çiçeklenmesi konusunda bir şeyler söylemek, henüz erken ve gereksiz, şu ân. Yaratıcı düşünceleri teş-

vik eden kurumsal yapılar, hızla kat be kat artmış ve olağanüstü bir şekilde güçlenmişti. Her tarafta yeni fikirler ve projeler havada uçuşuyordu. Profesyonelleşme, âdeta rayından çıkmıştı; o yüzden, bir mesleğin uzmanları, diğer mesleğin uzmanlarıyla iletişim ve irtibatlarını yitirmişlerdi. Her ne kadar, nasıl Avrupa'nın bütün ressamlarını gevşek bir şekilde ama gerçek anlamda birbirine bağlayan 20. yüzyılın ilk onyılına kadar Avrupa "sanat" tarzı var idiyse, kezâ aynı şekilde, açıkça tanınabilecek ve kabul edilebilecek bir Avrupa entelektüel / düşünce tarzı olmuş olsa da, ortaya çıkan sonuç, tayin edici bir entelektüel yapıdan ziyade, sürgit artan bir kafa karışıklığından ibaretti.

Rönesans İtalya'sından tevârüs edilen modern Avrupa'nın kendine özgü sanat tarzı, tayin edici perspektif aracını reddedip de, optik tecrübeyi belirgin bir şekilde andıran resim yapma idealini terkettiklerinde, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki ilk onyıldaki avant-garde ressamlar tarafından bir kenara itilmişti. Yine aynı şekilde, gelecek çağların, uzun bir geçmişe sahip yerleşik "Avrupalı" entelektüel tarzın da terkedilişini görebilmeleri mümkün olabilir. Hiç şüphesiz ki, bilinçaltına dayalı psişik aktivite düzeylerinin keşfi ve "akıl-ötesi" (irrasyonel), bilinçdışı davranış düzeyleri tarafından yaratılan beşerî hâdiselerin bilince dayalı idaresi konusundaki sınırlamaların henüz kamuoyu tarafından yeterince kavranamaması, bakış açısındaki dikkate değer değişime işaret ediyor. Yine de akıl, "akıldışı"nı (unreason) alt etme husûsiyetlerine sahiptir: İrrasyonel psişik hayat düzeylerinin keşfi, bizâtihî akıl yürütmenin [dolayısıyla aklın] bir zaferiydi; ve her ne kadar bu tür yeteneklerin gerçek başarısı, insanlar arasında muhayyileyi bastırmaya yol açacak ahlâkî ve pratik açmazlar yaratacak olsa da, bilinçli olarak tesis edilen ve belirlenen hedefleri gerçekleştirebilmek için bu tür itici güçlerin etkili bir şekilde "kullanılması" (manipulation), belki de makul bir düş'tü. Kim kimi kullanacak? Ve hangi amaçla kullanacak?

Gelecek çağlar, 19. yüzyıl Avrupa'sının entelektüel ve sanatsal çıktı'sının / birikimini nasıl değerlendirecek olurlarsa olsunlar, başarılan şeyin çoğunun, yine de etkileyici olarak değerlendirileceği, şüphe götürmez bir gerçek olarak görünüyor. Geriye-dönük okunduğunda bu birikimin üretildiği dönem, dünyanın küçük bir bölgesinin, daha önce hiç bir merkez'in, sadece siyasî ve as-

kerî bakımlardan değil, ama daha önemlisi de, bilimsel, teknolojik ve entelektüel bakımlardan da yapamadığı kadar bütün bir dünyaya hâkim olduğu, muhtemelen Avrupa'nın bir altın çağı olarak görülecektir.

19. yüzyılın Avrupası'nın yüksek kültürü hakkında kesin ve emin bir yargıda bulunmanın güçlüğü, bizim zamanımıza doğru yaklaşıldıkça daha iyi anlaşılabilir. 20. yüzyılın siyasî ve sosyal olduğu kadar, entelektüel ve sanatsal olayları da, Avrupa'nın geçmişinin bütününü alelacele ve bu ölçekte, güvenilir bir şekilde kesinkes değerlendirmek için henüz çok erkendir. Bununla birlikte, her ne kadar bizim yakın geçmişimizin anlamına ilişkin gelecek zamanlarda belki de büsbütün farklı değerlendirmeler yapılabilecek ve dolayısıyla, gelecekte neler olabileceği henüz bilenemez ve kesinkes bilinemeyecek olsa da, yine de, geçmiş de dahil, olup bitenlerin kabaca bir bütün olarak anlaşılabilmesi açısından okuyucunun bir değerlendirme çabasına ihtiyacı olduğu da ortadadır.

En azından, 1973 yılı itibariyle, Avrupa'nın siyasî tarihine iki *rakip ama birbirini tamamlayıcı* sürecin hâkim olmakta olduğu gözleniyor. Bunlardan biri, Amerikan ve Rus refah, güç ve etkisinin gelişimiydi. Bu, kuzeybatı Avrupa'nın 16. yüzyıldan itibaren bütün komşu havzalar üzerinde kurduğu hegemonyanın yerini alma eğilimi gösteriyordu. Öte yandansa, batı Avrupa'nın ulus-ötesi siyasî-ekonomik birimin içine tahkim edilmesi, eski metropolitan merkez lehine dengenin yeniden şekillendirilmesi sözkonusu olmaya başladı. Avrupa'nın geleceğinin kalıcı olarak hangi yolu takip edebileceğini bilebilmek henüz oldukça erkendir.

ABD ve Rusya, Batı Avrupa'yı endüstriyel olarak ve diğer pek çok açıdan 1914 yılından önce yakalamaya başladı. Bu, âşinâsı olduğumuz o eski *cephe* fenomenini yeniden dünya gündemine taşıdı. Bir medeniyetin marjinlerinde yer alan halklar, daha geniş toprak bloklarında avantajı sıklıkla ele geçirebilir durumdaydı. İnsangücü ve kaynak yönetimi tekniklerini uygulamaya koymak, metropolitan merkezi yeni bir temele yerleştirdi ve merkezdeki herhangi bir siyasî birim tarafından elde edilebilecek güç ve refahın "tutulma"sını sağlayacak bu tür bir cephenin geniş bir ölçekte tekrarlanmasına izin verdi. Sözgelişi, Avrupa'nın kendi tarihinde, önce Makedonların, sonra da Romalı-

ların antikitenin Grek şehir devletlerine yaptığı şey tam da budur ve biraz önce de gördüğümüz gibi, 16. yüzyılda, benzer bir kader, Fransa, İspanya ve Osmanlı Türkiye'sinin ellerinde İtalyan şehir devletlerinin de başına gelmişti.

Dünya tarihi'nin bu çok eskimiş ve aşınmış tema'sı konusunda 20. yüzyılda geliştirilen yaklaşım, Rusya'nın iki kez batı Avrupalı ulus devletleri yakalamak üzereyken yeniden batı Avrupa ülkelerinin gerisine düşmesi nedeniyle bu son derece dikkat çekici bir yaklaşımdı. Yukarıda da ifade edildiği gibi, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rusya, orta ve batı Avrupa'nın *Eski Rejim*'inin örgütlenme teknik düzeyini açıkça geçmek üzereydi; ancak bir yandan Fransız Devrimi, öte yandan da sanayi devrimi tarafından gerçekleştirilen hamlelerden sonra yalnızca yeni enerjiler ve kaynaklar açısından orta ve batı Avrupa ulus devletlerinin gerisine düşmüştü. 1917 yılında, Rusya da kendi devrimini gerçekleştirdi; Rus Devrimi, devrimci rejimin, kısa bir süre içinde, Rus halkının çok daha büyük kaynaklarını Çarlardan daha hızlı seferber edebilmesi bakımından Fransız Devrimi'ne benziyordu. Dahası, hem dogmatik nedenlerle, hem de endüstriyel beceriler askerî ve diğer idarî güçleri olağanüstü bir şekilde artırdığı için, komünistler, Rusya'nın endüstriyel kalkınmasını geliştirebilmek için can atıyorlar, canla başla çalışıyorlardı.

Komünistler, gerçekten de harikulâde bir başarı elde etmişlerdi; ancak yine de, mevcut Rus rejiminin, insanî ve maddî kaynakları yalnızca ve sonsuza dek devlet için harekete geçirmenin ve kullanmanın yaratacağı basıncın üstesinden gelip gelemeyeceği henüz yeterince belli değildir. Gerçekten de, Komünist Parti'nin, devrimci kuşağın türlü meşakkatler ve fedakârlıklara katlanarak gerçekleştirdiği ideallerin ve umutların gelecek kuşaklara nasıl aktarılabileceğini, gelecek kuşakların bu bağlamda ne tür beklentiler içine girebileceğini görebilmek bir hayli zordur. Hele de, II. Katherina'nın zamanındaki bürokrat ve aristokratların, Büyük Peter'in geleneğe yönelttiği devrimci saldırıdan sonraki yüzyılda Rusya'nın kurucularına ilham kaynağı olan kuşaklara bıraktıkları mirasın akıbetini gözönünde bulundurunca, Rus Devrimi'nin nereye evrilebileceğini söyleyebilmek pek de kolay olmasa gerektir.

Batı Avrupa'nın 20. yüzyıldaki siyasî gelişiminin, en azından, Rus ve Amerikan güç merkezlerinin yükselişi kadar olağanüstü bir görünüm arzettiği

gözleniyor. Birinci Dünya Savaşı, 19. yüzyılın sosyo-ekonomik yönetim ve işleyiş kalıplarını hızla alt üst etmeye yetmişti. Askerî seferberlik, kısa süre içinde, kavgacı ulusların sivil insangücünü de planlı olarak harekete geçirmelerine yol açtı. Cephede savaşacak askerlerin yetersiz olması, planlı silah üretimine ve silahlanma çabalarına, hammadde kontrollerine, yakıt ikmaline vesaire neden oldu. Kısacası, merkezî planlamaya dayalı veya sosyalist ekonomi, serbest pazara dayalı ekonomik ilişkilerin yerini almaya başladı ve başka türlü elde edilmesi mümkün olmayacak ekonomik başarılar edilmesine imkân tanıdı. Her ne kadar, gerçekler elbette ki, planlanan hedeflerin gerisinde kalmış olsa da, prensip olarak, sanki bütün bir ulus, savaş ürünlerinin ve hizmetlerinin çıktılarını azamî düzeye çıkarmayı başararak tek bir devâsâ iş yatırımına soyunmakta yekvücut hareket ediyordu artık.

Batı cephesinin hendeklerinde milyonlarca kişinin ürpertici şekillerde ölmesine yol açan bu hunharca sonuç, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin, iki savaş sırasında üstlendikleri yönlendirici yeni rolleri reddetmelerine neden oldu. Ne var ki, Rusya'da, 1928 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın devreye sokulmasından itibaren, Komünist rejim, batılı ulusların Birinci Dünya Savaşı sırasında uyguladıkları merkezî ekonomik planlamayı normal bir savaş-zamanı uygulamasına dönüştürdü. Bunun hemen akabinde de, 1929-30 Dünya Ekonomik Bunalımı'na karşı Nazi'lerin ve ABD'nin Yeni Düzen'inin geliştirdikleri cevaplar, Almanya ve ABD'de daha düşük ölçekli ama yine de savaş zamanı şartlarının ekonomik modelinin gerçek varyasyonlarının tatbikat sahasına konulmasıyla sonuçlandı.

İkinci Dünya Savaşı (1939-45), savaş için seferber olma kapasitesini son derece genişletti ve Birinci Dünya Savaşı'na göre savaş yöntemlerini iki açıdan geliştirdi: Birinci olarak, uluslaraötesi işbirliği, artık normal hâle geldi. İngiliz ve Amerikalılar, özellikle de 1941 ilâ 1945 yılları arasında müşterek bir savaş çabası ortaya koydular; yine Ruslar da, 1944 yılına gelindiğinde, önemli ölçüde ABD'den gelen [askerî ve teknolojik] desteğe bağımlı kalmak zorundaydı. Böylelikle, Amerikan yönetimi, tıpkı Napolyon Savaşları sırasında, yalnızca mahallî kaynakların mümkün kılacağından daha fazla askerî ve savaş kaynağını savaş meydanında kullanabileceği çok daha büyük askerî güç bu-

lundurmasını sağlayacak şekilde Rusları (ve diğer "müttefik milletler"i) finanse eden İngiliz yönetiminin oynadığı rolü oynamıştı. Müttefik ülkelerin askerî güçlerinin artması, savaşın sonucunu da gözle görülür bir şekilde belirlemişti; ancak bu, ortak düşman yenilgiye uğratıldıktan sonra ittifak sisteminin devam ettirilebilmesini sağlayabilecek bir sonuç doğurmaya yeterli olmamıştı. Napolyon'a karşı kurulan ittifakın 1818 yılından dağılmasına benzer bir hâdise, İkinci Dünya Savaşı'nın Büyük İttifakı'nın tam yerinde bir adlandırmayla Soğuk Savaş'a dönüşmesiyle birlikte, 1947 yılından sonra dağılmasıyla bir kez daha tekrarlanmıştı.

Yalnızca İkinci Dünya Savaşı sırasında Hitler'in düşmanları arasında teşekkül eden uluslarötesi ittifak çarpıcı başarılar kazanmakla kalmamıştı. Aynı zamanda, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte de, ırkçı ve ulusalcı Nazi doktrinlerine karşı, Avrupa kıtası, harikulâde bir uluslarötesi ekonomik ve idârî bütünleşmenin gerçekleştirilmesine tanık olmuştu. 1942 yılına kadar Avrupa kıtasının çoğunu işgal eden Naziler, kıtanın bütün insan gücü ve maddî kaynaklarını Alman ordularının emri ve komutası altına almaya başlamışlardı. Dolayısıyla Nazilerin bu konumları, Napolyon Savaşları sırasındaki Fransızların konumunu çok andırıyordu; ancak bu iki hâdise arasında önemli bir farklılık vardı: Hitler'in açıkça telâffuz etmekten çekinmediği siyasî hırsları ve emelleri, "üstün ırk"a ait olmayan ülkeler için elbette ki itici ve ürkütücüydü. Oysa Fransız Devrimi'nin ideallerinin (tebaa da olmuş olsa) "kardeş" halklar üzerinde oluşturduğu etki ve câzibe, Nazilerin hâkim olduğu Avrupa'da sözkonusu değildi.

Bununla birlikte, Avrupa'nın savaş-zamanı ekonomik modelinin hatıraları bütünüyle ortadan kaldırılamamıştı. 1948 yılından sonra ekonomik canlanma ve patlama şartları, Batı Avrupa'da yeniden teşekkül etmeye başladığı zaman, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman fabrikalarında köle işçi olarak çalışan insanlar, Almanya'ya fabrika işçisi olarak yeniden dönmeye hazırdılar ve Almanya'ya gelmişlerdi; bu işçileri, ardından binlerce fabrika işçisinin Almanya'ya akın etmesi takip etti. Daha genelde ise, Ortak Pazar'ın Soğuk Savaş sonrasındaki elde ettiği başarı, yüzbinlerce asker ve savaş esirinin yanısıra yüzbinlerce sivil köle işçi Avrupa'nın ulusal sınırlarını aştığında kitlesel ölçekte ger-

çekleşen ulusötesi göçlerle mümkün olabilmişti. Böylelikle Avrupa'nın ulusal bariyerlerinin / engellerinin çökmesi, Hitler'in siyasî hayatının, ironik ve bütünüyle beklenmedik ama muhtemelen en kalıcı "anıt"ını gösterir.

İkinci Dünya Savaşı'nın önceki modeller üzerinde yol açtığı mobilizasyonun ikinci şekli, planlamacıların, sistematik ve örgütlü icada daha büyük ve kapsamlı önem vermeleriydi. Hiç şüphesiz ki, uçak tasarımı ve tank gibi radikal olarak yeni bir silah'ın icadının gerçekleştirildiği 1916-18 yılları arasında, bu tür icatlar çoktan başlamıştı bile. Bununla birlikte, bu bağlamda gerçekleştirilen icatlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında henüz yeterince gelişmemişti ve marjinal olarak kalmıştı. Oysa, buna mukabil olarak, bütün büyük savaşçı uluslar, yeni silahların planlanması konusunda çok büyük yatırımlar yapmışlar ve bazı göz kamaştırıcı sonuçlar elde etmeyi başarmışlardı. En dramatik ve en önemli gelişme, nükleer enerjinin 1942 ilâ 1945 yılları arasında kontrollü bir şekilde geliştirilmesi olmuştu. Roketler, jet uçaklar, radar ve benzeri yüksek teknolojiye dayalı diğer belli başlı büyük icatlar, ortaklaşa çalışan akademik teorisyenlerle en iyi mühendisler ve teknoloji uzmanları arasında gerçekleştirilen sistematik bir işbirliğinin sonucu olarak benzer şartlar altında vücut bulmuştu.

Bu tür planlı ve örgütlü icatların sonucu, icatçı ile icadını pazarlayan aktör arasındaki eski ilişkilerin alt üst olması şeklinde tezahür etti. Savaş ihtiyaçlarının baskısı altında, insanlar, önce belli bir amaca ulaşabilmek için ihtiyaç duydukları şeye karar veriyorlar, ardından da, hedeflenen sonuçların elde edilmesini sağlayacak teknik problemlerin çözümünü kolaylaştıracak uygun bir cihazın üretilmesi için uzmanları göreve çağırıyorlardı. Nihâî tüketiciler, bu tür yaratıcı işbirliği çabalarından somut sonuçlar elde edilmesi mümkün oluncaya kadar sonuçları sabırsızlıkla bekliyorlardı. Hayattan tecrit edilmiş "uçuk" mucit, kendi öngördüğü icadına karşı gelişen sistematik direncin üstesinden gelmek için çalışmak yerine, şimdi, idarî elit tarafından aktif olarak arzulanan değişim, artık sorgusuz sualsiz kabul ediliyor ve idarî aksiyonun sunabileceği her türlü imkân bunun için seferber ediliyordu.

Planlı ekonomilerin ve planlı icatların gelişme kaydetmesinin, savaş şartlarında görece daha kolay gerçekleştiği ispatlanmıştı. Zafere ulaşma hedefi ve

bu hedefi gerçekleştirmeye katkıda bulunacak atılması gereken adımlar, her iki taraf için de, görece olarak çok iyi biliniyordu ve hemen herkes tarafında da kabul ediliyordu. Dolayısıyla, barış zamanında, ittifak ve istikrarı tesis ve temin edebilmek çok daha zordu. Sonuçta, Batı Avrupa'da dağınık bir görünüm arzeden insan gücünün ve kaynakların planlı bir şekilde seferber edilmesi, esas itibariyle, silah sistemlerinin tasarımına ve yeniden-tasarlanmasına hasredilmişti. Bununla birlikte, büyük iş şirketleri, askerî planlamacılar ve sosyal reformcular, bütün bunların hepsi, "şeyler"i yeni şekilde geliştirmek için büyük ölçekli bir konsantrasyon ve istihbarat çabasıyla nelerin gerçekleştirilebileceğini çok iyi kavramışlardı. Sosyal ve ekonomik ilişkilerin zayıflama ve çökme ihtimali, idârî / yönetim biçimlerinin zayıflama ve çökme ihtimali kadar büyük görünüyordu. Bu, geçici olmak şöyle dursun, meşrûiyet iddiasında bulunmaktan mahrum bırakıyor ve tercih yapma imkânlarını zorlaştırıyordu.

Bütün bu belirsizliklere rağmen, 1948 yılından sonra, Batı Avrupa uygarlığının kalbi, büyük bir refah ve başarıya ulaşmaya başladı. Entelektüel ve teknik konularda, Avrupa, belki Japonya hariç, başka herhangi bir yerle mukayese edildiğinde geride değildir. Afrika ve Asya'daki sömürgelerini kaybetmesi, Avrupa'nın refah ve gücünden hiç bir şey eksiltmemiştir. Aksine, eski emperyal güçler ve yönetimler, artık sürgit sevimsiz hâle gelen rejimleri ayakta tutabilmek için zorunlu olan ağır masraflardan kurtulmuşlardır. Doğu Avrupa'da ise, Rus yönetimlerinin orta Asya'da sürdürdükleri bütünüyle sömürgeci uygulamalara ilâve olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Rus ordusu ve siyasî aktörleri, yarı-sömürge bir rejim tesis etmişlerdi. (Dünyanın tek yaşayan imparatorluğu olan Çin'le birlikte) Rusya, hâlâ ayaktadır.

Amerika'nın, en azından Avrupa'daki etki ve nüfûzu, Rusya'nın Doğu Avrupa'daki uydu devletlerin üzerindeki etki ve nüfûzundan daha az baskıcı olmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalı diplomatların, askerlerin ve iş adamlarının Batı Avrupa'da (ve dünyanın başka yerlerinde) giriştikleri bir tür yeni bir imparatorluk biçiminin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Ne ki, en azından, 1973 yılı itibariyle, hem Rusya'nın nüfûz alanındaki, hem de Amerika'nın yörüngesinde yaşayan Avrupalıların kendi bağımsızlık-

larını yeniden güçlü ve etkin bir şekilde telâffuz edip etmeyecekleri henüz yeterince açık değildir. Doğu Avrupalı halkların milliyetçiliklerinin, Marksist enternasyonal ilkelere rağmen, komünist devletler arasında etkili bir uluslaraötesi ekonomik bütünleşmenin gerçekleşmesini engellediği gözleniyor. Buna mukabil olarak, -eğer bütünleşme ve tahkim süreci bir kuşak ve daha sonrasında da devam edecek olursa- Batı Avrupa'daki uluslarötesi yapılardaki artan dayanışma ve bütünleşme girişimleri, "çevre"deki diğer ülkelerle birlikte, gücü, dünyadaki başka diğer güçlerinkiyle karşılaştırılamayacak kadar artabilecek Fransız, İngiliz, Alman ve İtalyan uluslarından oluşan bir güç merkezinin inşa edilmesine imkân tanıyabilir. Dolayısıyla, gelecek, nasıl teşekkül ederse etsin, Avrupa uygarlığının eski merkezlerinin yaratıcı güçlerini büsbütün yitirdiklerini zannetmek yanıltıcı olabilir.

İşte bu nedenle ve endüstrileşme, modern ekonomik ve siyasî yönetim biçimleri yaygınlaştığı için, bütün dünya, bir dereceye kadar, Avrupa düşüncesinin ve teknolojisinin mirasçısı olmuştur. Bu yüzdendir ki, Avrupa düşüncesinin ve teknolojisinin Avrupa tarihinin araştırılması, düşünülmesi ve bizzat oluşumu üzerindeki etkileri, hâlâ üzerinde çalışılmayı yeterince hak ediyor.

AVRUPA TARİHİNİN OLUŞUMU

-Avrupa tarihi, bir özgürlükler tarihi midir?

-Şehirler, neden medeniyetlerin ana yataklarıdır?

-Avrupa uygarlığının dünyaya kazandırdıkları ve sorunları nelerdir?

-İslâm medeniyeti atlanarak Avrupa tarihi neden anlaşılamaz?

-Medeniyetlerin yaratıcı dinamikleri nasıl harekete geçirilebilir?

McNeill, bu kitabında, Avrupa tarihinin oluşumuna ilişkin geliştirilen yaklaşımları "yıkıyor" ve alternatif bir Avrupa tarihi okuması öneriyor. McNeill, bu küçük ama önemli çalışmasında, tarihi, "eski çağ", "orta çağ" ve "yeni çağ" şeklinde tasnif eden ve Avrupa tarihini, özgürlükler tarihi olarak gören ilerlemeci, dolayısıyla Batı-merkezci tarih yaklaşımının anlamsızlığını gösteriyor.

McNeill, tarihi, medeniyetler tarihi; medeniyetler tarihini de, "merkezî şehirler"in teşekkülü olarak izah ediyor. Avrupa tarihinin oluşumunda anahtar rolü İtalyan şehir devletlerinin oynadığını ve Avrupa'da geliştirilen düşünce, sanat, siyaset, ekonomi ve teknoloji atılımlarının tohumlarının İtalyan şehir devletlerinde atıldığını vukûfiyetle ortaya koyuyor.

McNeill'in çalışmasının bir başka dikkat çekici yanı da, hem Endülüs medeniyetinin, hem de Osmanlı medeniyetinin Avrupa tarihinin oluşumunda oynadığı role hakettiği yeri veren ilk çalışmalardan biri olmasıdır. McNeill'in önerdiği medeniyet eksenli tarihyazımı yaklaşımı, sadece Avrupa tarihi için değil, bütün dünya tarihi için ufuk açıcı yeni imkânlar sunuyor.

William H. McNeill Yaşayan en büyük tarihçilerden. Chicago Üniversitesi'nde tarih profesörü. *The Journal of Modern History* dergisinin editörü, Tarih araştırması'na medeniyet perspektifini yeniden ve başarılı bir şekilde uyguladı.

KÜLLİYAT YAYINLARI 00004

ARAŞTIRMA METİNLERİ: 0003

TARİH: 002 / AVRUPA TARİHİ: 001

ISBN 978-605-5976-03-3

